



МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

МАТИЦА SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

МАТИЦА SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године

До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–2022) • Др Душан Достанић (2023–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савећа

Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савећа

Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) •
Проф. др Љубомирка КРКЉУШ (Нови Сад) • Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) •
Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) • Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

191

(3/2024)

УРЕДНИШТВО

Чланови Уредништва

Проф. др Даниела АРСЕНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Бошко И. БОЈОВИЋ (Париз, Француска)
• Проф. др Милан БРДАР (Београд) • Др Душан ДОСТАНИЋ (Београд) • Проф. др Костас
ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) • Др Миша ЂУРКОВИЋ (Београд)
• Проф. др Ђорђе ИЃЃАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ (Београд) • Проф. др
Часлав Д. КОПРИВИЦА (Београд) • Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора)
• Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ (Скопље, Северна Македонија) • Проф. др Јована
МИЛУТИНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Ђорђе МИТРОВИЋ (Београд) • Проф. др Милован
МИТРОВИЋ (Београд) • Проф. др Дејан МИХАИЛОВИЋ (Мексико Сити, Мексико)
• Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др
Јасмина ПЕКИЋ (Нови Сад) • Проф. др Ранка ПЕРИЋ РОМИЋ (Бања Лука, Р. Српска, БиХ)
• Проф. др Душан ПРОРОКОВИЋ (Београд) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина)
• Проф. др Бранислав РИСТИВОЈЕВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Главни уредник

Др Душан ДОСТАНИЋ

Одговорни уредник

Др Милош КОВИЋ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

191
(3/2024)

НОВИ САД
2024

Илуcтpација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек ишце за сѝолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

- | | |
|---|--|
| Ивица Чаировић <i>DAMNATIO MEMORIAE</i> У ХРИШЋАНСКОЈ ЦРКВИ НА ЗАПАДУ ДО ВЕЛИКОГ РАСКОЛА (1054) | Ivica Čairović <i>DAMNATIO MEMORIAE</i> IN THE CHRISTIAN CHURCH IN THE WEST UNTIL THE GREAT SCHISM (1054) |
| 281–295 | |
| Саша Станојевић СРПСКА ЦРКВА, СВЕШТЕНСТВО И РАТНА ШТЕТА ПРИЧИЊЕНА ХРАМОВИМА НА ПОДРУЧЈУ ТОПЛИЦЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ | Saša Stanojević THE SERBIAN CHURCH, CLERGY AND WAR DAMAGE TO THE TEMPLES IN THE AREA OF TOPLICA COUNTY IN THE FIRST WORLD WAR |
| 297–310 | |
| Марија Милинковић ПОЈЕДИНИ АСПЕКТИ ОБРАДЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У САВРЕМЕНИМ СРПСКИМ И РУМУНСКИМ УЏБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ ЗА НИЖЕ РАЗРЕДЕ | Marija Milinković SOME ASPECTS OF THE ANALYSIS OF THE FIRST WORLD WAR IN MODERN SERBIAN AND ROMANIAN HISTORY TEXTBOOKS FOR JUNIOR HIGH SCHOOL |
| 311–329 | |
| Весна Ђукић ИДЕНТИТЕТСКИ ИНЖЕЊЕРИНГ ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКОГ КОНТРАКУЛТУРНОГ ТРАНСКУЛТУРАЛИЗМА | Vesna Đukić IDENTITY ENGINEERING OF POST-YUGOSLAV COUNTERCULTURAL TRANSCULTURALISM |
| 331–344 | |
| Милош Прица ЗАШТИТНИК ЈАВНОГ ИНФОРМИСАЊА КАО БРАНИЛАЦ МЕДИЈСКЕ ПРОСВЕЂЕНОСТИ | Miloš Prica THE PROTECTOR OF PUBLIC INFORMATION AS A DEFENDER OF MEDIA ENLIGHTENMENT |
| 345–358 | |

Zoltán Pető Золтан Пето
ON THE BORDERLANDS OF НА ГРАНИЦАМА УТОПИЈЕ
UTOPIA AND IDEOLOGY – И ИДЕОЛОГИЈЕ –
YUVAL NOAH HARARI THROUGH *ЈУВАЛ НОА ХАРАРИ* КРОЗ
A CRITICAL LENS КРИТИЧКО ПРОМАТРАЊЕ
359–381

Живка Мићановић Цвејић и Živka Mićanović-Cvejić and
Руженка Шимоњи Чернак Ruženka Šimonji-Černak
ПРОЦЕС ТУГОВАЊА НАКОН THE GRIEVING PROCESS AFTER
СМРТИ БЛИСКЕ ОСОБЕ THE DEATH OF A CLOSE PERSON
383–396

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Драгољуб Мандић
ДВАНАЕСТ ЛИЦА ЕВРОПСКЕ ИСТОРИЈЕ У 20. ВЕКУ
(Ijan Keršo, *Ličnost i moć: graditelji i uništitelji moderne Evrope*,
prev. Jelena Kosovac. Laguna, Beograd 2024, 486 str.)
397–399

Мирча Маран
ТРАГОВИ ПРОШЛОСТИ БАНАТСКИХ НАСЕЉА
(Vera Meza, *Deliblato – Tragovi prošlosti*, drugo dopunjeno izdanje,
Centar za banatske studije, Vršac 2022, 376 стр.)
400–402

НЕКРОЛОГ / OBITUARY

In memoriam
Проф. др МИЛЕ НЕНАДИЋ
(1949–2024)
403–405

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
407–409

Владимир Николић
ИМЕНСКИ РЕГИСТАР / REGISTRE OF NAMES
411–417

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY
419–428

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTIONS FOR AUTHORS
429–438

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 27-9(495.02)“04/14”
UDC 321.61:929 Justinijan I
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2491281C>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 3. 9. 2024.
Прихваћен: 13. 9. 2024.

DAMNATIO MEMORIAE У ХРИШЋАНСКОЈ ЦРКВИ
НА ЗАПАДУ ДО ВЕЛИКОГ РАСКОЛА (1054)

ИВИЦА ЧАИРОВИЋ

Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Мије Ковачевића 11б, Београд, Србија
icairovic@bfspc.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Користећи два примера: осуду Теодора Мопсуестијског, Теодорита Кирског и Иве Едеског на Петом васељенском сабору (553) и прихватање одлука са тог сабора, мало касније, од стране папе Вигилија; и осуду папе Формозија (897), анализом историјских околности у којима се дешавају описани догађаји, биће истражена примена начела *damnatio memoriae*, те ће бити изведен закључак о томе како се хришћанска Црква на Западу до Великог раскола (1054) односила према спорним личностима и њиховим учењима и делима у периоду првог хиљадугодишња Христове ере. У овом истраживању пажња ће бити посебно усмерена и ка политичким околностима које су утицале на доношење одлука о примени начела *damnatio memoriae* у Цркви, те последицама ових догађаја.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *damnatio memoriae*, *abolitio memoriae*, Пети васељенски сабор (553), цар Јустинијан I, *Synodus Horrenda* (897), папа Формозије

УВОД

У црквеном животу током векова многи феномени се понављају, а постоје и они који се – кроз историју – дијаметрално различито сагледавају на Истоку и на Западу. Углавном је употреба извесних казни за јеретичка учења током векова постала правило у Цркви како би се сачувала постојаност хришћанских догмата. Ово истраживање базирано је на два примера у историји западне Цркве до Великог раскола (1054) у којима је

примењено начело – *damnatio memoriae*, односно *abolitio memoriae*, као казна за јеретичко учење неких личности, уз сплет политичких околности које су додатно допринеле да се јеретик казни.

Damnatio memoriae и *abolitio memoriae* јесу синтагме које значе да се сећање на неку личност осуђује или чак у потпуности брише. На тај начин, спорна личност требало би да буде искључена из званичне историје, односно да и сâм помен те личности буде забрањен. Постоји много начина за реализацију начела *damnatio memoriae*, као што су: уклањање имена спорне личности са разних натписа (на капителима, фризовима, надгробним споменицима, епитафима, итд.), из докумената, из аката, а затим и уништавање спорних списа. Понекад овај феномен представља и ревизију историјских дешавања у вези са том личношћу. Дакле, званична одлука о томе ко је осуђен и зашто, треба да буде јасна и недвосмислена, те одмах примењива. Ова пракса води порекло из периода новог краљевства у египатској античкој историји, када су фараони Хатшепсут (с. 1479–1458. године пре Христа) [Redford 1967: 87]¹ и Акенатен (владавина 1353–1336. или 1351–1334. године пре Христа) [Aldred 1991: 12] били подвргнути овом својеврсном прогону; затим су током историје и Ефесци применили исто начело на Херострата (Ἡρόστρατος) [Kidder and Oppenheim 2010: 46], који је запалио Артемидин храм [Knibbe 1998: 83], једно од седам светских чуда старог века, чак је и пироманово име постало епоним за људе који су постајали познати у историји због својих злих дела, односно због жудње да по сваку цену остану уписани у историји, те не презају ни од чега да то и достигну [Low 2020: 235–268; Клајн и Шипка 2006: 1390].

У старом Риму, пракса *damnatio memoriae* примењивала се када би цар или сенат постхумно осудили претходног императора. Било је дозвољено да претходнику буде одузета имовина, да његово име буде обрисано из докумената и са натписа, да његове статуе буду оскрнављене или чак да буду срушене. Чарлс Хедрик је истраживао изрезбарене рељефе преко брисаних места на бази статуе на Трајановом форуму и рехабилитовао је сећање на Флавијана, утицајног римског сенатора који се придружио „узурпаторима” против Теодосија I Великог. Флавијан је погинуо у бици на реци Фригид у септембру 394. године и после његове смрти примењено је начело *damnatio memoriae* [Hedrick 2000: 16]. У средњем веку, углавном су хришћански јересијарси бивали осуђени на сличне судбине, затим њихових дела, чак и њихов помен у црквеним књигама. Поред примера из ранијих средњовековних периода може се истаћи и пример саборске одлуке о *damnatio memoriae* на личност и дело Џона Виклифа на сабору у Констанци (1414–1417) [Levy 2006: 35].

У савременој науци ове синтагме се – у ширем значењу – односе на званичне и незваничне санкције према некој оспораваној особи, које могу да доведу до тога да сваки помен те личности буде избрисан. Пошто овај

¹ Пример примене *damnatio memoriae* у случају Хатшепсут очигледан је у Деир ел-Бахари [Redford 1967: 87].

феномен постоји и данас, Гај Бајнер – сагледавајући примере *damnatio memoriae* у савременој ирској историји – закључује да вандализам уништавања слика и икона само ствара мученике од оних који су – за живота – изгубили част у друштву, тако да ће прогонитељи – на тај начин – постићи само то да људи вечито памте спорне личности, а не да забораве на њих. Бајнер расправља и о сврси *damnatio memoriae* те наводи да је боље да у историји остане лоше и негативно сећање на неке личности, него да буде наређено да и сâм помен о њима потпуно буде избрисан, тако да закључује да сама примена *damnatio memoriae* неће у потпуности избрисати људе из историје, већ ће их заувек оставити у сећању [Beiner 2018: 380–382]. Чарлс Хедрик прави разлику између феномена *damnatio memoriae* (где је осуђена непримерена особа) и *abolitio memoriae* (где је особа избрисана из историјских списа) и закључује исто као и Бајнер [Hedrick 2000: 93]. Ови примери из савремене историографије треба да послуже као одговор на питање, како се у данашње време односити према неким личностима из историје када су употребљени *damnatio memoriae* и *abolitio memoriae* у хришћанској Цркви на западу пре Великог раскола (1054).

ПЕТИ ВАСЕЉЕНСКИ САБОР – КРИТИКА ТРИ ГЛАВЕ ОД СТРАНЕ РИМСКЕ ЦРКВЕ И ОДЛУКА ДА СЕ НЕ ПОТПИШУ КАНОНИ ПЕТОШЕСТОГ САБОРА (692)

Спис *Проѿив ѿри љаве* дело је цара Јустинијана I (527–565) и служи као један од показатеља да су византијски цареви активно учествовали у животу Цркве у првом хиљадугодишту Христове ере. Цар Јустинијан овим богословско-догматским документом устаје у одбрану праве вере, с циљем да одбрани православље од насртаја јеретика и да смири узбуркани духовни и политички живот у Царству. У току великих диспута са монофизитима, цар Јустинијан је покушао да поново вреднује и закључи неколико догађаја из прошлости Цркве, те је послао комисију да утврди да ли се име Теодора Мопсуестијског налази у диптиху те локалне Цркве [*Писмо Цара Јустинијана еѿискоѿу Косми у Моѿсуесѿији*, 53].² За монофизите је било несхватљиво да је Црква осудила Несторија (431), а није и његовог учитеља Теодора Мопсуестијског, као ни Теодорита Кирског и Иву Едеског, за своје противкириловске иступе, иако су се ова двојица покајали за претходне грешке и враћени су у заједницу на Халкидонском сабору (451).

У овом контексту је важно анализирати однос цара Јустинијана и западног дела Римског царства, па одмах треба навести и име његовог највећег војсковође, Велизара. Цар Јустинијан 22. јуна 533. шаље у Африку војску са око 18.000 пешака и коњаника под командом Велизара [Острогорски 1969: 89], једног од најбољих византијских војсковођа икада. Две

² Цар Јустинијан од епископа Јована Јустинијанпољског тражи да се саберу сви епископи и истражи да ли је Теодорово име записано у диптисима и чије је име записано уместо његовог и да одговор пошаљу и цару и папи у Рим [*Посланица Цара Јустинијана еѿискоѿу Јовану у Јустинијаноѿљ (Аназвар)*, 52].

битке недалеко од Картагине (*Ad Decimum* и *Tricamarun*, 533) као и заробљавање вандалског краља Гелимера, довеле су до краја вандалску власт у Африци, што је био велики успех Јустинијанове војске [Викам 2021: 123]. После гашења устанка у Африци, одмах после 535. године, са свега 9.000 људи, Велизар започиње освајање остроготске Италије и до 540. године је потпуно вратио под утицај Источног царства. Загосподаривши Сицилијом [Острогорски 1969: 89] крајем 535. године, Велизар осваја Напуљ, а већ следеће године улази у Рим, па после судара са војском готског владара, Витигеса, опседа Равену и заробљава готског поглавицу. Италија је тада враћена империји, али већина аутохтоног становништва имала је неутралан став према Јустинијановој војсци коју су видели као још једну војну силу која им уништава земљу и поседе [Викам 2021: 123]. Тешкоће у којим се налази источни део Царства одражавају се и на западни део, где се такође јављају побуне и устанци. Енергични краљ Тотила, између 542. и 547. године, осваја скоро цело Апенинско полуострво, укључујући и Рим, пошто су Јустинијанове трупе биле повучене са полуострва због поновног избијања рата са Персијом [Викам 2021: 123]. Нарзес, други војсковођа коме Јустинијан поверава, уз знатно војно појачање, врховно заповедништво над Италијом, стао је на пут Тотили пре Петог васељенског сабора (553). Тада је Византији враћена опустошена и ослабљена земља на западу, иако је фискални систем био тешко погођен, привреда расцепкана, а римска аристократија се добрим делом расула свуда по Европи. Ипак је Јустинијан вратио средишње Средоземље у окриље Царства [Викам 2021: 123].

Поред политичких раздора и устанака, Царство је било подељено и по религијским схватањима, јер су несторијанство и монофизитство, као два јеретичка покрета у 5. веку, уздрмали јединство Цркве у Царству. Присталице ове две јеретичке фракције су поцепале тело једне свете, саборне и апостолске Цркве и многе народе на рубовима Царства натерале на то да пробуде у себи сепаратистичке тежње. У том контексту, прво је цар Јустинијан осудио Несторијевог учитеља, Теодора Мопсуестијског, који је и раније осуђиван, што доказују и прве оптужбе на њега и на његово учење, које је вероватно изрекао Марије Меркатор, када је Теодоров ученик Несторије осуђен на Трећем васељенском сабору (431). Наиме, Марије прво терети Теодора да је стварни оснивач пелагијанства, а убрзо га још жешће оптужује тако што истиче да је Теодор – уствари – претеча несторијанства [*Acta Conciliorum Oecumenicorum* 1914–1984: 5–23]. Многима је било несхватљиво то што је Црква осудила Несторија, али не и његовог учитеља Теодора, па цар Јустинијан у циљу враћања монофизита у окриље Цркве објављује спис *Пројив ѿри ѿлаве*, у коме је осуђен – већ упокојени – Теодор Мопсуестијски (350–428): *Ако ко шћишии Теодора Мойсуесѿијскоѿ, који је ѿворио груѿо је Боѿ Лоѿос, а груѿо је Хрисѿос..., и њѿова боѿохулсѿива, а не анаѿемѿише ѿа, и њѿове сѿисе и оне који су мудрѿовали или мудрују ѿодобно њему, нека буде ѿроклейѿ [Исѿоведанѿе вере Цара Јусѿинијана ѿројив ѿри ѿлаве, 69–70].*

Богословски проблем, који је у непосредној вези са поновним осудама несторијанства и монофизитства, кулминирао је на Петом васељенском сабору (553) на коме је, под теолошким утицајем цара Јустинијана I, бачена анатома на учење и на сва дела Теодора Мопсуестијског, неке списе Теодорита Кирског и део писма Иве Едеског [*Исјоведанье вере Цара Јустинијана ѿрошив ѿри љаве*, 76].³ На ова три црквена оца се примењује *damnatio memoriae* и *abolitio memoriae* због свог кривог богословског учења.

У тренутку када се суди већ умрлим клирицима, који нису у стању да се бране, афричка делегација која учествује на Петом васељенском сабору одбацује одлуку која им се чини да пориче – не само ауторитет претходних сабора у Ефесу (431) и Халкидону (451), већ и да скрнави *свештоси* умрлих. Епископ Понтије одговора цару Јустинијану да он од учесника на сабору тражи да осуде човека о чијим списима не знају ништа, док цар одговара: *Ако неки ѿворе да Теодора не ѿреба анатемисаѿи ѿосле смрѿи, нека знају они који оѿправдавају ѿаковоѿ јерейѿика да се сваки јерейѿик који је до краја осѿао у својој заблуди веома ѿраведно ѿоверѿава ѿрајној анатемѿи и ѿосле смрѿи*.

И поред спорења, представљајући Цркву на западу, папа Вигилије (537–555) потврђује одлуке Петог васељенског сабора у свом писму патријарху Евтихију и каже да је упознат са метежом који су изазвале *ѿри љаве* и осудом Теодора Мопсуестијског и његових дела, неких дела Теодорита и посланице коју је Ива написао и послао Марију у Персију и да је различито говорено и писано о овим личностима. Папа каже да *сваку сѿвар ѿреба ѿравилно исѿиѿаѿи ... све оно ѿѿѿо се размѿѿра, ѿе да све буде јавно објављено и да је добро да све буде сачувано у црквеним расуђивањима* [*Писмо ѿаѿе Виѿилија ѿаѿријарху Евѿиѿију*, 94]. Ово је папа и формализовао јер је – додуше, накнадно – прихватио одлуке Петог сабора. На крају, у писму папа осуђује и анатемисае, заједно са другим јеретицима, и Теодора бившег епископа Мопсуестије и његове *нечасне* списе... и то што је написао Теодорит против православне вере и против дванаест глава Светог Кирила и против првог Ефеског сабора и то што је написао у заштиту Теодора и Несторија... и Посланицу Марију у Персију, јеретику коју је написао Ива [*Писмо ѿаѿе Виѿилија ѿаѿријарху Евѿиѿију*, 95]. Дакле, после извесних тензија у вези са случајем осуде већ умрлих свештенослужитеља, који нису били осуђени у току живота, папа употребљава

³ *Исјоведанье вере Цара Јустинијана ѿрошив ѿри љаве*, 76. У спису јасно пише да је Теодор одбачен од целе Цркве ... зато је и Мопсуестијска Црква избацила његово име из свештених црквених поменика (диптиха), како показују и дела састављена о њему у том граду на сабору епископа те области... Даље пише против Теодорових следбеника који мисле да не могу бити анатемисани умрли јеретици, а у одбрану православни кажу да онда ни живи јеретици не могу да буду анатемисани наводећи пример Јуде Искариотског и речи пророка и цара Давида: *Проклеѿи су који се уклањају од зајовесѿи ѿвојих* (Пс. 118, 21). У *Писму Цара Јустинијана Оцима Сабора (535)* између осталих подсећања на анатемисање Арија и Несторија и њихових дела, помињу се и Посланица Иве Марију у Персији и оно што је написао Теодорит против праве вере и првог Ефеског сабора и о овим списима се тражи да Оци са сабора (553) дају своје мишљење и примене начело *damnatio memoriae* и *abolitio memoriae*.

начелâ *damnatio memoriae* и *abolitio memoriae*. Najбитније је што је папа Вигилије нагласио да што је он раније учинио, или други – мислећи на делегације које су представљале Римску цркву или запад Царства, у заштиту напред поменуते *ѿри ѿлаве*, *ѿо укудамо одлуком ове ѿрамаѿе* [*Писмо ѿаѿе Вѿилија ѿаѿријарху Евѿихију*, 95–97]. На крају је папа Вигилије под утицајем царске политике, која се у другој половини 6. века фокусира и на западни део Царства, односно на Рим, одлучио да – и поред ранијих оспоравања – сада прихвати одлуке са Петог васељенског сабора о осуди *ѿри ѿлаве* иако су сва тројица већ умрли.

На личност и списе Теодора Мопсуестијског и на неке списе Теодорита Кирсог и Иве Едеског примењује се *damnatio memoriae* и *abolitio memoriae* одмах после Јустинијановог сабора (553). Поставља се питање да ли се начело стриктно примењивало, пошто до данас постоје извештаји о *ѿри ѿлаве* и њиховим списима? Факунд говори о Теодоровим *небројеним књиѿама*, док сиријски каталог Теодорових књига из 1318. године садржи наслове 41 тома [Reinink 1997: 564]. Ипак, само је једно дело Теодора Мопсуестијског сачувано у целини, а то су коментари старозаветних пророка. У 19. веку случајно су откривени коментари посланица Галаћанима и још неки одломци из његових списа [Clemons 1966: 250–251]. Дакле, на Петом васељенском сабору на *ѿри ѿлаве* односно личности и њихова дела примењено је начело *damnatio memoriae* и *abolitio memoriae* али тако да је афричка делегација, која представља западну Цркву искорачила у овом поступку тако што су афрички епископи нагласили да поменути – спорни – људи не могу да се бране и на тај начин не могу бити осуђени према претходном начелу. У политичком контексту овај иступ представника западне Цркве може се посматрати као одговор на верску и државну политику цара Јустинијана у односу на Рим и уопште гледано на западну Цркву. Поред аргумената да они који нису живи и не могу да се бране, делегација западне Цркве због политичких интрига није била одмах у могућности да прихвати примену начела *damnatio memoriae* иако се оно односило на јеретичке иступе тројице – додуше, већ упокојених – црквених отаца, који су непосредно учествовали у несторијанским диспутима из прве половине 5. века на истоку Римског царства. Ипак, поступак папе Вигилија показао је став западне црквене јерархије по питању употребе начела *damnatio memoriae*.

SYNODUS HORRENDA – СУЂЕЊЕ ПРЕМИНУЛОМ ПАПИ ФОРМОЗИЈУ (897)

Други изабрани пример у историји Цркве и осврт на феномен *damnatio memoriae* – које се у овом истраживању третира – десио се у другој половини 9. века, када је римски епископ претендовао да постане најважнији верско-политички фактор у Западној Европи. Да би се боље разумео овај случај примене *damnatio memoriae* у западној Цркви до Великог раскола, требало би прво укратко рећи ко је био папа Формозије и зашто је осуђен? Формозије је хиротонисан за епископа римског предграђа

Порто-Санта Руфине 864. године за време понтификата папе Николе I (858–867). Био је папски легат [LP, 107: 42; 107: 68–69]⁴ у Бугарској 866. године [*Liber Pontificalis* 1995: 107], и на том положају је – како каже историјски извор – био толико успешан да је бугарски владар Борис тражио од папе Николе I (820–867) да Формозија постави за архиепископа Бугарске јер се и сâм трудио да придобије за Христа срца свих Бугара [*Epistolae Karolini Aevi*, vol. 5, 327].⁵ Папа је одбио да то учини, због 15. канона Седмог васељенског сабора [*Канони Седмој васељенској сабора*: 394], којим се забрањује да један епископ има управу у више епархија (*ga se ne Ѳостѡвља у две Цркве*), односно одлучено је да епископ буде архијереј само у једној епархији: *закон који је ѡребало да сѡречи еѡискоје да ѡраде своје мале феуде*. После боравка у Бугарској, Формозије је путовао у Константинопољ, а затим се обрео и на каролиншком двору, где је упознао Арнулфа,⁶ франачког каролиншког краља, који је претендовао на престо и на владавину у Баварској и јужним областима Франачког царства [MacLean 2003: 35].⁷ Може се претпоставити да је, већ дипломатски

⁴ LP, 107: 42; 107: 68–69 (Duchesne, vol. 2, 164): Et interim sedis apostolicae missos, Paulum scilicet Populoniensem et Formosum Portuensem, magnae sanctitatis episcopos, statuens hosque sacris monitis mellifluis atque doctrinis instruens, ad predicandam gentem illam eos ire decrevit. Формозије је био епископ Порто, градске области око луке у Риму, на ушћу Тибра, са десне обале, насупрот старе луке у Остији са леве обале реке; док је други епископ Павле, био из Тоскане – области Ливорна.

⁵ Formosus Portuensem episcopum, qui a beatae memoriae domno praedecessore nostro papa Nicolao in Bulgarum patriam destinatus noviter in Christo regenerati regis animos adeo, suis calliditatibus vitiauit, ut terribilibus nihilominus iuramentis, ut ad cum quantocius reverti debuisset, obstrictum fuisse professus sit, Quique a nobis profisciscendi illuc licentiam litteras et necessaria adiutoria impetravit, quoniam iam dudum per ambitionem a minori ecclesia in maiorem, videlicet sanctam sedem apostolicam, prosilire conatus plurimos sibi consolatores effect et nunc per repertam hypocrisim retrorsum rediens sine licentia vel conscientia nostra propriam paroeciam deseruit,... [*Epistolae Karolini Aevi*, vol. 5: 327].

⁶ Арнулф је био ванбрачни син Карломана Баварског и Лиутвинде, која је била сестра Ернста, грофа баварског [McDougall 2017: 91]. После Арнулфовог рођења, Карломан се поново оженио, а то је било и пре 861. године, и то ћерком тог истог грофа Ернста, који је умро после 8. августа 879. године. Како о Арнулфовој нелегитимности говори углавном западно-франачка историографија, прилично је могуће да су ове две жене које су имале истог оца заправо иста особа – Лиутвинд, и да се Карломан оженио Арнулфовом мајком, чиме је озаконио и сина. У овом комплексном тренутку реаговао је римски папа тако што је послао легата на франачки двор да испита случај.

⁷ Карломан је, 879. године, преживео мождани удар и више није био у могућности да влада, па је Лудвиг Млађи наследио Баварску, Карло Дебели добио је Краљевину Италију, а Арнулф је споразумно потврђен у Корушкој. Док је Карломан преговарао са својим законитим синовима да у наследство укључи и Арнулфа, током лета и јесени 879. године, односно пред мождани удар, Баварском је мање-више и владао Арнулф. Такође му је додељена Панонија, према речима записаним у *Annales Fuldenses*, или Карантанија, према другом историјском извору – *Историји* Регина Примског, франачког историчара с краја 9. и почетка 10. века (907. године је написао *Хронику* која обухвата период од рођења Христа до 906. године, а значајна је јер доноси важне информације са франачког двора од 741. до 906. године. Међутим, вредност ове *Хронике* је мање-више упитна, али јесте један од првих покушаја да се јавности пружи један систематичан преглед историје Франака. Међутим, тај преглед се своди на приказивање историје франачких области, нарочито западних и околних народа. Регино доноси податке о Словенима и Угарима, и врло је критичан, селективан, док му је стил јасан, а језик једноставан. Међутим, треба нагласити да је хронологија помешана, те због тога цело дело јесте упитно). Подела Франачког царства је потврђена 880. године, одмах после

обучен, Формозије после мисије у Бугарској, добио од папе нову заповест – решавање питања наследника после Карломанове болести и смрти. Убрзо после крунисања Карла Ћелавог за цара (875), Формозије је побегао из Рима у страху од тадашњег папе Јована VIII.⁸ Да његов страх није био безразложан потврђује и догађај од неколико месеци касније, 876. године. Наиме, на сабору одржаном у Санта Марија Ротонди, Јован VIII је изнео низ оптужби против Формозија и неких његових сарадника. Папа је тврдио да је Формозије у дипломатској мисији до те мере искварио ум Бугара да, све док је он жив, овај народ не би прихватио ниједног другог епископа, који би био послат из Рима [*Epistolae Karolini Aevi*, vol. 5: 327], па се чак и сумњало да су он и његови сарадници покушали да преузму римску катедру од Јована VIII. Оптужен је да је, на крају, напустио катедру у римској епархији Порту, и да је – чак – ковао заверу против опстанка Франачке државе и самог цара Карла Ћелавог [*Epistolae Karolini Aevi*, vol. 5: 327]. На поменутом сабору у Риму, Формозије и његови сарадници били су екскомуницирани. Године 879, на новом сабору одржаном у Трои, Јован VIII је потврдио екскомуникације Формозија и његових следбеника и донео опширне законе против оних који *иљачкају* црквена добра. Према црквеном писцу из 10. века Ауксилију из Напуља [*Auxilius und Vulgarius* 1866: 32], Формозије је био присутан на овом сабору и молио је епископе за опроштај, како не би био екскомунициран, заклео се да ће остати мирјанин до краја живота, те да више никада неће ући у Рим и да неће покушавати да обнови своју бившу епархијску катедру у римском Порту. Ова прича је сумњива, јер је Ауксилије био родом Франк и био је на страни Формозија у својим списима, а уз то други описи и извештаји са овог сабора не

Карломанове смрти. Када се Енгелшалк II, гроф Паноније 882. године, побунио против грофа Ариба и започео *Вилхелмински рат*, и када га је Арнулф подржао, што је покварило Арнулфов однос са стрицем, царем Карлом Дебелом, и довело га чак у предратно стање са Свјатоплукком из Велике Моравске. Тада је Панонија била нападнута, Арнулф је склопио мир са Свјатоплукком тек 885. године, када је моравски владар већ постао лојалан франачком цару. Неки историчари виде овај рат као гашење Арнулфових нада да ће наследити стрица, Карла Дебелог [MacLean 2003: 35].

⁸ Као младић, Јован је био очевидац напада Арапа на Рим. Њихово ширење у Италију озбиљно је утицало на економију Папске државе, па је Јован, после напада на Кампању, затражио војну помоћ од цара Карла Ћелавог и, касније, од грофа Боса од Провансе. Сви папски напори су – на крају – пропали и Папска држава је била приморана да плаћа данак Сцилијанском емирату. Претеће мухамеданско војно присуство (за које је веровао да је Божја казна због „лоших хришћана“), заједно са савезима које су склопили са локалним хришћанима, подстакло је папу Јована да на свим нивоима промовише „нов и бескомпромисно непријатељски поглед на Сарацене“ што је подразумевало забрану било каквих савеза са мухамеданцима, што су великаши углавном схватили као изговор за папске тежње за ширење своје власти. Године 876, Јован VIII је путовао широм Кампање у настојању да склопи савез са градовима Салерна, Капуе, Напуља, Гаете и Амалфија против мухамеданских освајача. Пошто је видео да се ствара савез и против Рима, папа је позвао Карла да стане у његову одбрану у Италији. Карло је поново прешао Алпе, али су племићи, па чак и његов регент у Ломбардији, Босо, хладно примили ову експедицију и одбили су да се придруже његовој војсци. У исто време Карломан Баварски, син Лудвига Немачког, ушао је у северну Италију. Карло је, болестан и у великој невољи, кренуо назад у Галију, али је умро 6. октобра 877. године. Тада се папа Јован VIII ослонио на ресурсе којима је могао сам да располаже, ојачао је зидове које је претходно обновио папа Лав IV и наградио своју војску.

помињу да је Формозије био на овом сабору, већ да је Јован VIII потврдио његово изопштење. Овај акт екскомуникације био је политички мотивисан, јер је после одређеног периода одбијања да дође и брани папску катедру од непријатеља, Карло Дебели кренуо на Рим, али не да би град одбранио од непријатеља, већ да би приморао папу Јована VIII да њега крунише за цара 881. године. После смрти Јована VIII⁹ у децембру 882. године, Формозијеве невоље су – бар за кратко – престале, те је враћен на епархију у Порту, где је остао до избора за папу 6. октобра 891. године. И поред избора за папу, ранија свађа са Јованом VIII била је основа каснијих оптужби изречених на *Synodus Horrenda*, када је Формозије већ био мртав.

Synodus Horrenda (који се назива сабором на коме је суђено *лешу*, односно *мртвом човеку*) сазван је како би папа Формозије (816–896) – који је тада већ био мртав око седам месеци – био саборски осуђен у базилици Светог Јована Латеранског у Риму, током јануара 897. године [Duhr 1932: 541]. Суђење је водио папа Стефан VI (896–897), наследник Формозијевог наследника, папе Бонифација VI чији је понтификат трајао само две недеље.¹⁰ Папа Стефан је затражио да на сабор донесу Формозијев леш због судске пресуде [*Annales Fuldenses* 1891: 129],¹¹ јер је Формозије оптужен за кривоклетство, те за незаконито ступање на римску катедру и за незакониту архијерејску службу у више од једне епархије у исто време [Duhr 1932: 541]. На крају суђења, Формозије је – иако већ мртав – проглашен кривим, а чак је и његово папство ретроактивно проглашено ништавним [Leyser 2010: 800–813]. Према историчару из 10. века, Лиутпранду из Кремоне, папа Стефан VI је упитао Формозијев леш зашто је – због свог амбициозног духа – после смрти Јована VIII узурпирао римску катедру, тако понављајући тврдњу самог Јована VIII да је Формозије покушао да заузме папски престо док је овај још био жив [Liutprandi

⁹ Папу Јована VIII су 882. године убили његови клирици; најпре је отрован, а затим и избоден на смрт. Мотиви су можда били непрестано исцрпљивање папске ризнице у доба његовог понтификата, недостатак подршке Каролинга, а посебно односи папе са Византинцима и његов неуспех да заустави нападе Сарацена. Без заштите моћних великаша или самог каролиншког цара, папство је после владавине Јована VIII постајало све подложније махинацијама и похлепним амбицијама супарничких кланова локалног италијанског племства.

¹⁰ Папа Бонифације VI (896), епископ Рима и владар Папске државе у априлу 896. године, а његов избор је уследио као резултат немира убрзо после смрти папе Формозија. Пре свог понтификата, два пута је био осуђен на лишавање чина и као ипођакон, и као свештеник. После петнаестодневног понтификата, неки кажу да је умро од костобоље, односно да је био насилно избачен да би направио место Стефану VI, кандидату странке Сполета.

¹¹ Formosus papa defunctus est die sancto pasche; in cuius locum consecratur Bonifacius, qui podagrlico morbo correptus est [XV dies] supervixisse reperitur. In cuius sedem successit apostolicus nomine Stephanus, vir fama infamandus, qui antecessorem suum, Formosum videlicet, inaudito more de sepulchro eiectum et per advocatum suae responsionis depositum foras extra solitum sepulturae apostolicis locum sepeliri precepit [*Annales Fuldenses* 1891: 129]. Ширу верзију овог случаја даје Лиутпранд Кремонски: Quo constituto, ut inpius doctrinarum que sanctorum ignarus, Formosus e sepulchro extrahere atque in sedem Romani pontificatus sacerdotalibus vestimentis indutum collocare praecepit. Cui et ait: ‘Cum Portuensis esses episcopus, cur ambitionis spiritu Romanam universalem usurpasti sedem?’ His expletis, sacratis mox exutum vestimentis digitis que tribus abscisis, in Tiberim iactare praecepit cunctos que, quos ipse ordinaverat gradu proprio depositos iterum ordinavit [Liutprandi Cremonensis 1998: 23–24].

Stremonensis 1998: 25]. Наравно да Формозије није могао да одговори Стефану VI, па су на истом сабору против Формозија изнете још две оптужбе: кривоклетство и покушај да врши службу епископа као лаик, што је доведено у везу са заклетвом коју је Формозије изговорио пред сабором у Трои (879). Деловање папе Стефана VI је деловало као строго ревидирање канонских ингеренција претходног папе, али када се та активност сагледа и са политичког аспекта, долази се до другачијег закључка.

Дакле, *Synodus Horrenda* је сазван и одржан у раздобљу велике политичке нестабилности у тадашњој Италији – од средине 9. века до средине 10. века – који је обележен брзим сменама папа на римској катедри [Noble and McKitterick 1995: 561–586]. У периоду између 872. и 965. године на римску епископску катедру постављено је преко двадесет папа, а куриозитет овог периода јесте да је у раздобљу између 896. и 904. сваке године постављен нови епископ у Риму [Williams 2004: 10]. Често су ови кратки папски понтификати били резултат политичких махинација локалних италијанских политичких струја, о чему је врло мало сачуваних историјских извора.

У контексту примене начела *damnatio memoriae* треба нагласити и да је *Synodus Horrenda* био политички мотивисан, на шта указују следеће чињенице: папа Формозије је крунисао Ламберта од Сполета за савладара подељене Франачке државе 892. године; док је Ламбертовог оца, Гаја III од Сполета, раније крунисао Јован VIII. Наредне (893) Формозије је, очигледно уплашен од Гајевог агресивног понашања према Риму и Папској држави, позвао Франке на челу са Арнулфом, кога је познавао из периода дипломатске мисије на франачком двору, да нападну Италију и обећао му је – заузврат – царску круну. Међутим, Арнулфов напад није успео, а Гај III је умро убрзо после овог напада. Формозије је – ипак – обновио свој позив Арнулфу 895, а већ почетком следеће године, Арнулф је прешао Алпе и ушао у Рим, где га је Формозије крунисао за цара подељене Франачке државе. Франачка војска је затим отишла, а Арнулф и Формозије су убрзо умрли, и то неколико месеци један после другог. Формозија је 896. године наследио папа Бонифације VI, који је и сâм умро две недеље касније. Ламберт од Сполета и његова мајка, царица Ангилтруда, ушли су у Рим отприлике у време када је Стефан VI постао папа, да би *Synodus Horrenda* био одржан непосредно после тога, почетком 897. године. Дакле, Формозије одувек био – политички гледано – прокаролиншки настројен, док је крунисање Ламберта 892. године било изнуђено; тако да после Арнулфове смрти и пропасти каролиншке власти у Риму, Ламберт улази у град и вероватно приморава папу Стефана да сазове *Synodus Horrenda*, како би овај поново потврдио своје право на царску круну, а можда и да би извршио постхумну освету Формозију [Arnaldi 1951: 24].¹²

¹² Ово гледиште, после аргумената које је изнео Џозеф Дур 1932. године, данас се сматра застарелим [Dühr 1932: 541–544]. Наиме, Дур је истакао да је Ламберт био присутан на Равенском сабору 898. године, који је сазвао папа Јован IX да би биле укинуте одлуке *Synodus Horrenda*, што је Ламберт одобрио. Тада Дур поставља питање, ако су Ламберт и Ангилтруда били иницијатори Формозијеве осуде, „како је Јован IX могао да се потчини

Мур истиче да је овај случај, у коме је употребљено начело *damnatio memoriae* био политички инспирисан, а посебно указује на чињеницу да се од тада па све до 11. века у Папској држави, те самом Риму, у црквеном погледу ипак дешава мрачно доба [Moore 2012: 278].

У јануару 897. године, папа Стефан VI¹³ наређује да се леш његовог претходника Формозија извади из гробнице и донесе на сабор ради коначне пресуде. Са лешом ослоњеним на престо, ђакон је био одређен да одговара у име преминулог папе. Формозије је тада оптужен да је преселио катедру кршећи канонско право, за кривоклетство и да је служио као епископ док је заправо био још лаик. На крају сабора је леш проглашен кривим. Спис Лиутпранда из Кремоне и други историјски извори кажу да је, пошто су са леша скинуте папске одежде, Стефан VI наредио да се лешу одсеку три прста десне руке која је у животу користио за благослове [Borgolte 1995: 71–101], а затим је формално поништио сва Формозијева дела и хиротоније (занимљиво је да је тада осуђено и доведено у питање и само хиротонисање тадашњег папе Стефана VI за епископа Анагнија). Тело Формозија је после сабора сахрањено на гробљу за странце, да би га затим – још једном – ископали и на леш везали тегове и бацили у реку Тибар.

Ипак у Риму се црквено-политичка атмосфера убрзо мења, тако да у децембру исте године, папа Теодор II долази на римску катедру и сазива сабор који је поништио одлуке *Synodus Horrenda*, рехабилитовао Формозија и наредио да се његово тело, које је извучено из Тибра, поново сахрани у базилици Светог Петра у папским одеждама. Следеће године, Јован IX (898–900) такође је поништио *Synodus Horrenda*, сазвавши један сабор у Риму, а други у Равени. Оци на ова два сабора потврђују одлуке са сабора Теодора II, наређују да се униште акта *Synodus Horrenda*, и екскомуницирају седморицу кардинала укључених у рад *Synodus Horrenda*, те забрањују свако будуће суђење већ упокојеном клирику. Међутим, папа Сергије III (904–911), који је као епископ учествовао на *Synodus Horrenda* као један од судија, поништио је одлуке Теодора II и Јована IX, потврђујући Формозијева богословско-политичка уверења, и на надгробној плочи на гробу папе Стефана VI ипак исписује похвални епитаф. Тако је окончана једна од најкомплекснијих епизода у животу римских папа, применом и забраном начела *damnatio memoriae*.

канонима који су осудили *Synodus Horrenda* само због одобравања Ламберта? На крају, може да буде постављено и питање, како се Јован IX усудио да покрене ову ствар? Овај Дуров став је прихватио и Ђироламо Арналди који је тврдио да Формозије није водио искључиво прокаролиншку политику, и да је чак имао пријатељске односе са Ламбертом, све до 895. године [Arnaldi 1951: 24]. Арналди наводи да су се њихови односи погоршали само када је Ламбертов рођак, Гај IV од Сполета, кренуо на Беневенто и протерао Византинце. Формозије се тада успаничио од напада на Рим и послао легате у Баварску тражећи Арнулфову помоћ. Арналди тврди да је управо Гај IV, који је ушао у Рим заједно са Ламбертом и његовом мајком Ангилтродом у јануару 897, те да је у ствари он био тај који је подстицао на осуду папе Формозија на *Synodus Horrenda*.

¹³ Околности око његовог избора за папу су нејасне, али се зна да га је подржавала једна од најмоћнијих римских породица Сполето, које су се у то време бориле да постављају увек свог кандидата на римску катедру. Његов понтификат је био политички узрокован, тако да су политички притисци на учеснике и одлуке са *Synodus Horrenda* сасвим разумљиви.

ЗАКЉУЧАК

У овом истраживању су анализирана два примера из историје хришћанске Цркве, првенствено у Западној цркви у периоду првог хиљадугодишња Христове ере. У првом делу сагледана је рецепција осуде Теодора Мопсуестијског, Теодорита Кирског и Иве Едеског на Петом васељенском сабору (553), који је одржан у Константинопољу, као и прихватање одлука с тог сабора у Римској цркви, с кратким освртом на то зашто је афричка делегација која је заступала Западну цркву била против и зашто је папа надгласао све хришћанске заједнице на Западу Европе у случају осуде *џри љаве*; затим, у другом делу, анализирана је осуда папе Формозија (897) и то од својих наследника на римској катедри. Први случај указује на то да је цар Јустинијан I својом верском политиком, желећи да у своје државно окриље, врати оне народе у граничним областима Источног римског царства, који су у 5. веку изградили сепаратистичке тежње у односу на Константинопољ првенствено због политичких ставова, а затим и због верских, тачније христолошких убеђења. Осуђујући три главе цар је применио начело *damnatio memoriae* и ту осуду је прихватила цела Црква. Дакле, царев утицај пренет је и на Римску цркву, посебно у периоду када је Јустинијанова војска на челу са Велизаром ушла у стару престоницу Западног римског царства. Тада је папа Вигилије политички мотивисан прихватио осуду тројице већ упокојених црквених отаца и применио на њих и њихова дела и *damnatio memoriae* и *abolitio memoriae*. У другом случају, анализирана је папска политика у контексту тензија између кандидата за трон разједињене Франачке државе, са посебним освртом на живот и рад папе Формозије и на сабор (*Synodus Horrenda*) на којем је осуђен. Ова осуда била је непосредно политички условљена, а папа који није био на политичком смеру свог претходника, морао је да мења одлуке и политику свог претходника на римској катедри. Када је папа Формозије у дипломатској мисији у Бугарској и на франачком двору показао аспирације према учествовању у дворским интригама, у Риму су у њему видели особу која може да буде колико корисна, а оно и опасна у ширем политичком контексту. Зато је опис његовог случаја указао и на примену начела *damnatio memoriae*. Ова два примера била су довољна да се апострофира политичка мотивисаност осуде неких спорних личности, учења и списа у Западној цркви до 1054. године.

Проучавајући историјске околности у којима се дешавају описани догађаји, истражена је примена начела *damnatio memoriae*, те је изведен закључак о томе да се хришћанска Црква на Западу до Великог раскола (1054) односила према спорним личностима и њиховим учењима и делима у периоду првог хиљадугодишња Христове ере строго у политичком контексту, односно да је у првом случају на папу Вигилија утицао Јустинијанов војсковођа Велизар и његова активност на Западу Европе, а затим и да је на осуду Формозија утицало то што је изабрао погрешног кандидата за трон подељене Франачке државе. У овом истраживању пажња је била посебно усмерена ка политичким околностима које су утицале на

доношење одлука о примени начела *damnatio memoriae* у Цркви, те последицама ових догађаја, што је потврдило закључак да је и у једном и другом случају примена начела у Западној цркви до Великог раскола била искључиво политички мотивисана.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

- Исповедање вере Цара Јустинијана против три главе (2011). У: *Васељенски сабори. Пејџи, Шесџи и Седми – одабрана докуменџа*. Уредио, превео и написао напомене Р. Поповић. Београд: Висока школа – Академија СПЦ за уметности и конзервацију, 57–80.
- Канони Седмог васељенског сабора (2011). У: *Васељенски сабори. Пејџи, Шесџи и Седми – одабрана докуменџа*. Уредио, превео и написао напомене Р. Поповић, Београд: Висока школа – Академија СПЦ за уметности и конзервацију, 389–397.
- Писмо папе Вигилија патријарху Евтихију (2011). У: *Васељенски сабори. Пејџи, Шесџи и Седми – одабрана докуменџа*. Уредио, превео и написао напомене Р. Поповић, Београд: Висока школа – Академија СПЦ за уметности и конзервацију, 95–97.
- Писмо Цара Јустинијана епископу Косми у Мопсуестији (2011). У: *Васељенски сабори. Пејџи, Шесџи и Седми – одабрана докуменџа*. Уредио, превео и написао напомене Р. Поповић, Београд: Висока школа – Академија СПЦ за уметности и конзервацију, 53.
- Писмо Цара Јустинијана Оцима Сабора (535) (2011). У: *Васељенски сабори. Пејџи, Шесџи и Седми – одабрана докуменџа*. Уредио, превео и написао напомене Р. Поповић, Београд: Висока школа – Академија СПЦ за уметности и конзервацију, 81–87.
- Посланица Цара Јустинијана епископу Јовану у Јустинијанопољ (Аназвар) (2011). У: *Васељенски сабори. Пејџи, Шесџи и Седми – одабрана докуменџа*. Уредио, превео и написао напомене Р. Поповић, Београд: Висока школа – Академија СПЦ за уметности и конзервацију, 52.
- Acta Conciliorum Oecumenicorum*, Series I (1914–1984). Ed. by E. Schwartz and J. Straub, *Collectio Palatina*, Tom. I, vol. v, 1, Berlin: Walter de Gruyter.
- Annales Fuldenses* (1891). Ed. Friedrich Kurze, Hannover: Hahn.
- Auxilius und Vulgarius* (1866). Quellen und Forschungen zur Geschichte des Papsttums in Anfang des 10ten Jahr. Ed. Dümmler. Leipzig.
- Liber Pontificalis* (1955–1957). Ed. by Louis Duchesne, Paris: de Boccard v. 2.
- Liutprandi Cremonensis (1998). *Antapodosis*. Homelia paschalis, Historia Ottonis, Relatio de legatione constantinopolitana, ed. P. Chiesi, CCM 156, Turnhout: Brepols.
- LP, 107: 42; 107: 68–69 (Duchesne, vol. 2, 164).
- MGH *Epistolae Karolini Aevi* (1991). Vol. 5, ed. E. L. E. Caspar.

Литература

- Викам, Крис (2021). *Наслеђе Рима. Европа и Медитеран: 400–1000*. Београд: Clío (превела с енглеског Марина Адамовић-Куленовић).
- Клајн, Иван и Милан Шипка (2006). *Велики речник стараних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
- Острогорски, Георгије (1969). *Историја Византије*. Београд: Просвета.

- Aldred, Cyril (1991). *Akhenaten, King of Egypt*. London: Thames and Hudson.
- Arnaldi, Girolamo (1951). Papa Formoso e gli imperatori della casa di Spoleto. *Annali della facoltà di lettere e filosofia di Napoli*, 1: 15–29.
- Beiner, Guy (2018). *Forgetful Remembrance: Social Forgetting and Vernacular; Historiography of a Rebellion in Ulster*. Oxford: Oxford University Press.
- Borgolte, Michael (1995). *Petrusnachfolge und Kaiserimitation. Die Grablegen der Päpste, ihre Genese und Traditionsbildung*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 95, Göttingen.
- Clemons James Thomas (1966). A Checklist of Syriac Manuscripts in the United States and Canada. *Orientalia Christiana Periodica*, 32: 240–258.
- Duhr Joseph (1932). Le concile de Ravenne in 898: la réhabilitation du pape Formose. *Recherches de Science Religieuse*, 22: 534–549.
- Hedrick, Charles W. (2000). *History and silence: purge and rehabilitation of memory in Late Antiquity*. Austin: University of Texas Press.
- Kidder, David S. and Noah D. Oppenheim (2010). *The Intellectual Devotional Biographies*. New York: Rodale.
- Knibbe, Dieter (1998). *Ephesus: Geschichte einer bedeutenden antiken Stadt und Portrait einer modernen Grossgrabung im 102. Jahr der Wiederkehr des Beginnes österreichischer Forschungen (1895–1997)*. Berlin: Peter Lang GmbH.
- Levy, Ian (ed.) (2006). *A Companion to John Wyclif: Late Medieval Theologian*, Brill.
- Leyser, Conrad (2010). Episcopal office in the Italy of Liudprand of Cremona, c.890–c.970. *The English Historical Review*, 125(515): 800–813.
- Low, Polly (2020). Remembering, forgetting, and rewriting the past: Athenian inscriptions and collective memory. In: C. Constantakopoulou and M. Fragoulaki (eds.), *Shaping Memory in Ancient Greece: Poetry, Historiography, and Epigraphy, Histos Supplements*, The Online Journal of Ancient Historiography, Newcastle upon Tyne, 235–268.
- MacLean, Simon (2003). *Kingship and Politics in the Late Ninth Century: Charles the Fat and the end of the Carolingian Empire*. Cambridge University Press.
- McDougall, Sara (2017). *Royal Bastards: The Birth of Illegitimacy, 800–1230*. Oxford: Oxford University Press.
- Moore, Michael Edward (2012). The Body of Pope Formosus. *Millennium*, 9(1): 277–298.
- Noble, Thomas and Rosamond McKitterick (ed.) (1995). The papacy in the eighth and ninth centuries. *The New Cambridge Medieval History*, 2: (c.700–c.900), Cambridge: Cambridge University Press.
- Redford, Donald B. (1967). *History and Chronology of the 18th dynasty of Egypt: Seven studies*. Toronto: University of Toronto Press.
- Reinink, Gerrit J. (1997). The quotations from the lost works of Theodoret of Cyrus and Theodoret of Mopsuestia in an unpublished east Syrian work on Christology. *Studia Patristica*, 33: 554–567.
- Williams, George L. (2004). *Papal Genealogy: The Families and Descendants of the Popes*. Jefferson, North Carolina: McFarland & Company.

DAMNATIO MEMORIAE IN THE CHRISTIAN CHURCH
IN THE WEST UNTIL THE GREAT SCHISM (1054)

by

IVICA ČAIROVIĆ
University of Belgrade
Orthodox Theological Faculty
Mija Kovacevic 11b, Belgrade, Serbia
icairovic@bfspc.bg.ac.rs

SUMMARY: Using two examples: the condemnation of Theodore of Mopsuestia, Theodoret of Cyrus, and Ibas of Edessa at the Fifth Ecumenical Council (553) and the acceptance of the decisions of that council in Rome – a little later – by Pope Vigilius; and the condemnation of Pope Formosius (897), by analyzing the historical circumstances in which the described events take place, the application of the principle of *damnatio memoriae* will be investigated, and a conclusion will be drawn about how the Christian Church in the West treated controversial figures and their teachings and deeds in the period of the first millennium of Christ's era. In this research, special attention will be directed to the political circumstances that influenced the decision-making on the implementation of the principle of *damnatio memoriae* in the Church, and the consequences of these events.

KEYWORDS: *Damnatio memoriae*; *Abolitio memoriae*; Fifth Ecumenical Council (553); Justinian I, *Synodus Horrenda* (897); Pope Formosius

UDC 271.222(497.11)(497.11 Toplice)“1917”
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2491297S>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 30. 4. 2024.
Прихваћен: 18. 6. 2024.

СРПСКА ЦРКВА, СВЕШТЕНСТВО И РАТНА ШТЕТА ПРИЧИЊЕНА ХРАМОВИМА НА ПОДРУЧЈУ ТОПЛИЦЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

САША СТАНОЈЕВИЋ

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет, Катедра за историју
Филипа Вишњића бб, Косовска Митровица, Република Србија
sasa.stanojevic@pr.ac.rs

САЖЕТАК: Топлица је у Првом светском рату поднела велика страдања. Последице су биле додатно увећане избијањем и Топличког устанка 1917. године. Ликвидације, интернација, терор, насилна бугаризација, пљачке у, иначе, економски слабо развијеном округу, биле су честа појава. На удару је дошла и Црква. Домаћи српски свештеници су замењивани бугарским. Покретна имовина (звона, књиге, иконе, крстови, намештај, пећи, литургијски предмети, одежде свештеника) односила се у Бугарску. По ослобођењу је кроз утврђивање ратне штете детаљно пописана и опљачкана имовина Цркве. Уз мукотрпно ангажовање цивилних и црквених власти мањи део је враћен, док је већи остао неповратно изгубљен. Рад је настао на основу оригиналне документарне грађе из Фонда Министарства вера Архива Југославије у Београду, збирке матичних књига Историјског архива Топлице у Прокупљу, објављених извора, сведочанства савременика и релевантне литературе. На основу доступног материјала утврђено је да је у Топлици током окупације убијено седам а интернирано једанаест свештеника, док је опљачкана покретна имовина из четрнаест цркава.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Топлица, Први светски рат, Српска црква, свештенство, ратна штета

УВОД

Знаменити Топлички устанак из 1917. године и Други пешадијски пук „Књаз Михаило”, који је током ослободилачких ратова Србије 1912–1918.

године стекао легендарни назив „Гвоздени пук”, имају важно место у српској националној повести и историографији. Ова околност условила је да се о другим друштвеним питањима на подручју Топлице у Великом рату истраживало и писало у знатно мањој мери, због чега су скоро занемарљиви радови који се тичу просветних, здравствених, привредних, културних или верских прилика.

Да би потпуније разумели какав је значај Српска црква у Топлици имала у ранијим временима, а какав у доба Првог светског рата, укратко ћемо се осврнути на њен историјски развој. До почетка 20. века она је овде у сваком погледу била далеко од места које је заузимала у доба средњовековне српске државе. Прве задужбине Стефана Немање, манастири Пресвете Богородице и Светог Николе, никле су управо на овом простору код данашње Куршумлије (раније Беле Цркве) у годинама око 1162. године. У време када је владао Топлицом још као удеони жупан, Немањина ктиторска делатност била је очигледан израз и његових политичких тежњи. Исказане амбиције, како истиче Бојовић, постале су већ овде ембрион независне српске државе и аутокефалне Српске цркве. Извори који говоре о развојном путу Немањиног политичког и црквеног деловања убедљиво потврђују тезу „да корен српској црквеној аутокефалији треба тражити управо у Топлици” [Бојовић 2011: 27, 29, 34].

Значај ове области условио је да се Топличка епископија нађе међу првим епископијама по добијању српске црквене самосталности 1219. године. Током наредних пет векова, до значајног расељавања Срба са ових простора 1690. године, Епископија је оставила трага у духовним, културним па и државним приликама. По коначном губитку српске самосталности, учвршћивању османске власти и каснијем масовном насељавању исламизираних Албанаца на овом простору, уследили су пустош и разарање. Храмови су пропадали услед рушења и зуба времена, а њихове руине сведочиле су о некада поштованој, моћној и угледној Топличкој епископији [Костић 2015: 99].

Мање је познато да је, осим свеprisутног процеса исламизације, на простору Топлице опасност од преверавања српског православног становништва претила и кроз покушаје покатоличавања. Наиме, стратешки значај Топлице условио је развој интензивног привредног живота. На манастирском тргу у Белим Црквама трговало се између осталог и рудом са Копаоника. Ово је већ у 13. веку привукло Которане, који су најпре били извозници сребра и злата. Њихове трговачке послове су накнадно преузели и још више проширили Дубровчани, који су овде формирали и своје сталне насеобине. Временом је колонија у Прокупљу стасала у једну од најзначајнијих трговачких база Дубровчана у ширем залеђу Балкана. Томе у прилог говори и чињеница да је њихова овдашња насеобина имала пун статус „колоне”, са самоуправном административном, судском и црквеном заједницом [Станојевић 2011: 493–495].

Католички свештеници су повлашћен статус и околности користили за агресивне покушаје покатоличавања Срба на овом простору већ од 16. века, што је нарочито било појачано од 1622. године и формирања Кон-

грегације за пропаганду вере. Дубровчани су за спровођење црквених обреда и ширење католичког утицаја узурпирани православну Југ-Богданову цркву у Прокупљу [Атлагић 2009: 86–87]. Да читав подухват католичких мисионара и капелана дубровачке колоније претрпи потпуни фијаско заслуга је управо свештеника Топличке епископије и њиховог одлучног отпора [Костић 2015: 98–99].

Није тешко замислити у каквом је стању Топлица, са тек нешто више од 5.000 Срба [Марковић 1933: 89], дочекала ослобођење 1878. године. Будући да је након одласка Турака и већинског албанског становништва читав крај сасвим опустео, предстојао је период демографског, привредног, културног, верског и сваког другог опоравка. Плански је досељавано становништво из разних крајева српског етничког простора (Црна Гора, Косово, Херцеговина, Метохија, источна Србија, Македонија, па и Војводина), што је допринело укрштању различитих култура, обичаја, навика и стварању специфичног менталитета на овом подручју. До избијања Великог рата није се могло учинити много у поправљању општег материјалног положаја цркве, иако се на томе радило у складу са могућностима. У измењеним околностима није било услова да Топличка епископија буде обновљена. Простор Топлице је са суседним ослобођеним крајевима припао Нишкој епархији [Мидић 2019: 125].

ЦРКВА И СВЕШТЕНСТВО ПОД БУГАРСКОМ ОКУПАЦИЈОМ

Само што се изашло из тек окончаних балканских ратова, уследиле су тешке прве године Великог рата, а поврх свега с краја 1915. и период окупације. У Топлици је и поред почетног шиканирања становништва стање с почетка донекле било подношљиво, нарочито у односу на оно које је тек имало уследити. Немци су се након тројне офанзиве одавде убрзо повукли, док су се аустроугарске и бугарске трупе задржале. Уговор о демаркационој линији између две команде од 1. априла 1916. године подразумевао је да уз остале суседне области и топлички крај припадне бугарској окупационој управи [Митровић: 2018: 270–271]. Током кратког периода заједничке надлежности донекле је и било услова евентуалне заштите од присутне нетрпељивости према домаћем становништву с бугарске стране. Осећала се потреба за реваншизмом и осветничко расположење због скорог пораза и неостварених тежњи у Другом балканском рату. Када је аустроугарска команда напустила Прокупље ствари су очекивано све више почеле измицати контроли. Према објављеној мемоарској грађи учитеља Михаила Шпанића, који је године окупације провео у Топлици, Бугари су убрзо, „ослобођени тих обзира, почели да приређују шикане, које су дубоко заболеле народну душу” [Шпанић 1925: 21–22].

Процес насилне бугаризације и денационализације српског народа на читавом окупираном подручју спровођен је систематски и брутално. Као званичан језик уведен је бугарски. Забрањено је српско писмо, обичаји, уништаване су књиге на српском језику, затваране су српске школе и отворане нове са бугарским учитељима и наставницима [Марјановић

2008: 178–179]. Све што је имало српско национално обележје физички је уништavano. Чак је и шајкача као део народне ношње била непожељна. Поручник Бончев, заменик команданта у Прокупљу и отворени шовиниста „није могао да издржи народну шајкачу, већ је шамарао људе на пијаци скидајући им шајкаче и газећи их ногама уз грубу псовку” [Шпанић 1925: 20].

Бес који је још након повлачења српске војске почео да се искаљује на незаштићеном цивилном становништву није слутио на добро. Документовани злочини који су уследили око Топличког устанка имали су за последицу масовне ликвидације близу 20.000 људи, међу којима је било и деце, са ширег подручја југа Србије и то на најризичитије начине (стрелјање, пробадање бајонетима, вешање, клање, смрзавање, изгладњавање, бацање у ватру, казане с врелом водом, бунаре, реку), затим силовања око хиљаду жена, девојака, девојчица, дечака, па чак и старица, кроз мучење је осакаћено око 10.000 људи (ослепљивање, резање делова тела, преломи), спаљено је 55 села, око 5.000 домова и 16.000 економских зграда. Примера ради, само је у једној малој сеоској општини Грабовница у близини Куршумлије, за коју је иначе урађен најдетаљнији поименични попис свих лица која су била изложена тортури, разним облицима мучења било подвргнуто 557 особа. Њих 213 је стрелјано, заклано или повешано. Топлички округ је био девестиран до те мере да је становништво било доведено до ивице опстанка [Костић 2019: 37, 41, 45].

Историјска веза етничког и конфесионалног идентитета српског народа [Павићевић 2023: 574], представљала је и током Првог светског рата огромну опасност за Цркву. Њен значај у очувању националне свести допринео је томе да она дође под нарочити удар бугарске окупационе политике [Виријевић 2013: 426]. Из тог разлога су свештеници били изложени бруталном опхођењу у виду пребијања, интернирања, па и ликвидација разним бестијалним методама. Међусавезничка комисија за испитивање злочина бугарских окупационих власти у Србији, формирана после рата, утврдила је да су прве жртве представљали управо свештеници [Растовић 2016: 411–412].

Генерал Нересов, начелник Моравске војно-инспекцијске области под чијом се надлежношћу нашао и простор Топлице, издавао је између осталог инструкције о томе да се треба „мало помало овладати душом становништва”. Таква политика имала се спроводити заменом српског свештенства бугарским и увођењем бугарског језика у верске обреде, док би раније свештенство евентуално могло учествовати у служби под условом да научи и прихвати бугарски језик, да носи верска обележја и одежде бугарских свештеника, односно да у потпуности постану Бугари [Радић 2014: 108]. Сви они који су се противили оваквој политици, или на које би пала каква сумња, нису били поштеђени. Према постојећим подацима, прикупљеним из више извора и наведеним код Мидића [Мидић 2019: 187], а који су по свему судећи најближи процени страдалог свештенства Нишке епархије током рата, са простора њене надлежности интернирано је 62 свештеника и монаха, док је преко стотину ликвидирано.

Током окупације, према расположивим подацима, на простору Топлице убијено је седам свештеника. Већина њих је под оружјем узела активно учешће у устанку 1917. године. Међу пострадалима су били: Коста Првуловић (парох орљански, Срез добрички, убијен новембра 1915. године на путу за Лесковац), Риста Палић (свештеник концелски, Срез прокупачки, убијен фебруара 1916. године), Радивоје Вучинић (војни свештеник, раније парох концелски, Срез прокупачки, погинуо у борби при ослобођењу Прокупља у Топличком устанку марта 1917. године), Димитрије Димитријевић, звани поп Мита Комита (парох гргурски, Срез прокупачки, после бекства из интернације активан учесник у Топличком устанку, касније заробљен и обешен на Нишкој тврђави децембра 1917. године), Василије Антић (парох концелски, Срез прокупачки, убијен бајонетима уз осам убода након устанка марта 1917. године, нађен без десне руке), Павле Поповић (парох куршумлијски, Срез косанички, такође убијен марта 1917. године у Куршумлији), Крста Поповић (парох крчмарски, Срез косанички, убијен заједно са Павлом Поповићем) [Ђурђевић 2019: 179–180; Мидић 2019: 203–204].

Међу свештеницима са овог простора, који су били интернирани и који су провели окупацију у Бугарској у Ески Џумаји (данашње Трговиште), према подацима нашло се њих једанаесторица: протојереј Атанасије Таса Урошевић (парох прокупачки, Срез прокупачки), Анђелко Војиновић (парох доњоречички, Срез прокупачки), Стојан Поповић (парох петровачки, Срез добрички), Јован Коцић (парох житорађски, Срез добрички), Василије Протић (парох дубовачки, Срез добрички), Захарија Константиновић (парох житнопоточки, Срез прокупачки), Сава Камперелић (парох прокупачки, Срез прокупачки), Богосав Поповић (парох куршумлијски, Срез косанички), Иван Ристић (парох жучки, Срез косанички), Стојан Стошић (парох куршумлијски, Срез косанички), Момир Ковачевић (парох бљачки, Срез прокупачки) [Ђурђевић 2019: 167–168; Мидић 2019: 211].

Топлички устанак имао је за последицу интернацију црквених службеника и са других простора бугарске окупационе управе. У Приштини је „због куршумлијске побуне” фебруара 1917. године ухапшен митрополит рашко-призренски Нићифор са епископом шабачким Сергијем и још тројицом приштинских свештеника, Апостолом и Петром Поповићем и Јосифом Спасићем, после чега су били спроведени за Бугарску [Пузовић 2018: 125].

Права реткост у виду драгоценог сведочанства о црквеним приликама у Топлици, али и под бугарском окупацијом на простору Србије уопште, јесте протокол рођених куршумлијске цркве 1916–1918. године. Књига је део Збирке црквених матичних књига вођених од ослобођења 1878. године до првих пар деценија 20. века, похрањене у Историјском архиву Топлице у Прокупљу. Њена посебност огледа се у томе што је у питању једина сачувана књига протокола вођена од стране бугарских свештеника, у коју су подаци завођени бугарским језиком и писмом. Из непознатих разлога окупатор је по повлачењу није однео, тако да је сачувана као оригинална изворна документарна грађа која својим садржајем недвосми-

слено говори о покушају насилног преверавања, бруталног угрожавања верских права и удара на духовни живот цивилног становништва под окупацијом. У књизи су српска презимена бугаризована скраћивањем карактеристичног наставка *-ић*, те уписивана као Вукашиновъ, Милоевъ, Радуловъ [Историјски архив Топлице (=ИАТ), Збирка матичних књига (=ЗМК), Протокол рођених Цркве куршумлијске 1916–1918].

Књига сведочи и о узурпацији обављања црквених дужности домаћег српског свештенства, на чије су место постављани свештеници из Бугарске. У рубрици за уношење података свештеног лица које је извршило обред кршења наилази се на следећа имена: К. Ганев, З. Ладинов, Д. Крстов, Кошерански, Павле Попов. По свему судећи, последњи је заправо преименовани Павле Поповић, парох куршумлијски, потписиван бугаризованим презименом. Поповић је био је један од оних српских свештеника који су при крајње понижавајућим околностима остали уз народ. Па ипак, ни његова жртва службовања уз Бугаре очигледно није могла потрајати дуже. Сачувана је фотографија, приложена код Мидића [2019: 204] на којој се Поповић налази у свештеничкој одори, са пушком у руци и револвером за појасом, а у друштву још једног свештеника и једног устаника. Поповић је, како је већ наведено, страдао у Куршумлији за време буне [Станојевић 2023: 222].

Међу ретким сачуваним књигама које се односе на овај период јесте и накнадни препис оригиналног протокола рођених Цркве Светих апостола Петра и Павла у Булатовцу 1912–1918. године. У препису су забележена имена бугарских еноријских (парохијских) свештеника који су вршили крштења: Петар Ив. Бакарџиев, Атанас Рангелов, С. Христов. На само једном месту је као свештеник наведен јеромонах Христић (под редним бројем 34 од 30. јула 1918. године, стр. 66), што може указивати да је и С. Христов вероватно био српски свештеник бугаризованог презимена [ИАТ, ЗМК, Протокол рођених Цркве булатовачке 1912–1918]. Подаци из ове две књиге региструју имена бугарских свештеника под окупацијом који су по свој прилици, уз поменуте цркве, били надлежни и за већи део простора горњег и доњег тока Топлице.

Прилике су током 1916. године бивале све теже. Несношљиво стање је достигло врхунац почетком наредне године. Кап која је прелила чашу била је оглашена регрутација мушког становништва старости између 17 и 50 година за бугарску војску. Она је представљала непосредан повод дизању буне [Павловић 2007: 9]. На основу каснијих изјава заробљених бугарских војника, које је кроз прикупљање осталог материјала о злочинима окупатора у Србији још током рата приредио и издао Арчибалд Рајс, наводи се како је гушење побуне „било сурово и без сажалења”. Утврђено је да су Срби са устаничког подручја депортовани чак и у Малу Азију. Овај корак је, према сведочењу заробљеника, изазивао презир код бугарског народа из разлога хришћанске и православне солидарности, али је софијска влада спровела ту намеру, изјављујући да ће Срби код Турака „бити боље мучени” [Рајс 1918: 28–29]. У сведочанствима по питању недела окупационих власти, објављених у *Поменнику* који је приредио Павловић

[2007: 13], истиче се да су највећи део убистава извршили Бугари, а део и јединице аустроугарске војске и жандармерије.

У оваквим околностима разумљиво је да народ није ни био вољан да узима учешћа у литургијском животу цркве. Онда када би се неко руковођен духовним потребама и усудио да оде на службу недељом или о каквом већем празнику морао је да буде спреман на могуће последице. После слома устанка, за празник Духови (који се 1917. године пао 15. априла, прим.) бугарска војска је из Цркве Светог Прокопија у Прокупљу извела све присутне вернике и отпремила их у интернацију [Ђевори 1992: 65].

Један од ретких угледнијих неинтернираних грађана био је поменути учитељ Шпанић. Његово непосредно сведочење садржи драгоцене и другде незабележене детаље о црквеним приликама под окупацијом, због чега их ради илустрације вреди макар укратко изнети. Своја ближа сазнања црпио је кроз дружења са пиротским протом Михаилом Недићем (који је по свој прилици извесно време окупације провео у Прокупљу) и протама Секулом Добричанином и Радивојем Вучинићем. Добричанин је био врло активан учесник устанка, преживео је рат, док је Вучинић погинуо при ослобођењу Прокупља [Станојевић 2019: 164–166].

Учитељ је са протама редовно ишао на литургије. Занимљиво је, као исечак из духовног живота оног времена, поменути догађај када су се Шпанић, Недић и Добричанин дан уочи Петровдана 1916. године нашли у прокупачкој цркви на вечерњој служби сами. Како у храму није било никог од бугарских свештеника нити верника, након краћег договора су решили да кроз шапат заједно одрже кратко благодарење у складу са српским црквеним обичајима, уз молебан за краља Петра, престолонаследника, српску војску и народ. Колики је значај овај интимни чин, неуобичајен за оне прилике, имао за његове актере види се по томе што Шпанић истиче како су из цркве изашли „препорођени, охрабрани и утешени”. Прота Недић није дуго остао на слободи. Ускоро је био одведен за Ниш, одакле је интерниран у Ески Џумају [Ђурђевић 2019: 167], док је крајем новембра десет дана у затвору провео и прота Добричанин. Како је уочи зиме све указивало на скори народни покрет, подозрење Бугара је према свештеницима бивало све веће. Добричанин је из затвора пуштен тек уз велике молбе и инсистирање народа [Шпанић 1925: 27–31].

Као првог бугарског свештеника који је дошао у Прокупље Шпанић наводи Атанаса Рангелова, за кога каже да је био прота у неком селу у близини Трна. За њим су дошли и други бугарски свештеници. Распоредивши дужности, ишли су у пратњи неколицине бугарских војника по варошима и селима. Стицали су велику материјалну корист вршећи обреде венчања, крштења, опела, често и колективно, по ценовнику који је педантни учитељ такође забележио. Наплаћивало се у динарима или левима које је временом било све скупље. За венчање се узимало и до 150 динара, за крштење до 30, а за погреб до 50. Оно мало српских свештеника, који су остали углавном по селима, такође је могло вршити обреде. Приходе су морали давати бугарским свештеницима, који би им затим уступали један део [Шпанић 1925: 53–58].

У складу са пропагандним инструкцијама бугарски свештеници су при литургијама величали „велико бугарско царство”, војску и цара Фердинанда. Притом су међу њима били ретки они спремни да у складу са људским и хришћанским начелима укажу макар нешто пажње према осећањима народа. Кроз описе појединих бугарских свештеника, Шпанић за Петра Бакарџиева наводи како је био један од ретких ученијих међу њима, да је држао зналачке беседе у цркви, не вређајући притом српске светиње нити национални понос. Када се Бакарџијев једном приликом у цркви помолио за душе преминулих, међу њима и за страдале српске војнике, наишао је на озбиљне непријатности од стране окружног начелника Маринова и команданта пуковника Искрова. Да су се поједини свештеници временом донекле зближили са народом сведочи и то како је поменути прота Атанас Рангелов при гушењу устанка, када је у Прокупље осветнички ушао бугарски 25. пук, „трчао дању и ноћу од куће до куће да спасава нападнуте породице од полуделих војника” [Шпанић 1925: 64].

Важно је уз све наведено додати још једну чињеницу. И поред свих свирепости нанетих становништву током окупације, међу људима је постојала свест о томе да међу Бугарима нису сви злочинци. Прота Секула Добричанин, угледни свештеник поштован далеко ван Топлице и активни учесник у устанку, у књизи коју је објавио после рата износи мишљење с тим у вези. Сматрао је да је насупрот нечасним људима који су у бугарској политици имали одлучујући утицај, а чија је суровост у деловању како каже нанела највећу срамоту бугарској нацији, било бар 80% Бугара који су желели мир и јединство са Србијом. Добричанин се са приликама у Бугарској упознао и лично, будући да је тамо једно време провео у интернацији, а одакле је побегао управо уз помоћ једног бугарског свештеника. Величина његовог разумевања још је већа када се узме у обзир да је прота под окупацијом изгубио више најближих чланова своје породице, због чега је своје дело међу осталима посветио „оцу Радивоју и сестри Јовани, погинулима у Топличком устанку и снахи Лепосави, печеној у Топличком устанку” [Добричанин 1930: 39–40].

РАТНА ШТЕТА

Делећи судбину државе и народа, Црква је на читавом српском простору током рата ушла у нови период људског и материјалног страдања. Након окупације, поједине цркве, црквене и манастирске зграде су разаране и паљене, док су поједине чак претваране у штале, коначишта или магацине. Имовина је пљачкана и пустошена [Радић 2014: 28]. Непосредно по повлачењу српских трупа и доласку здружених непријатељских снага у Топлицу новембра 1915. године, Црква је одмах дошла под удар. Немачка коњица по уласку у Прокупље није ни тражила штале за смештај коња, иако их је било доста, већ су их уводили у кафане, домове, дућане. Према сведочењу Шпанића „нису поштедели ни цркву прокупачку [Црква Светог великомученика Прокопија, прим.], у којој су се настанили као у биртији, у олтару и храму, погоревши минеје и триоде, употребљавајући

плаштаницу као стони чаршав а свештене одежде као покриваче. Исто тако у лепој цркви у Концелју [Црква Светих архангела Гаврила и Михаила, прим.] држали су коње и упропастили сав црквени намештај”. Пљачке током првих дана окупације од стране „Маџара и Немаца, а нарочито од Бугара” биле су учестале и масовне [Шпанић 1925: 6–7].

За време трајања бугарске окупације страдање црквене имовине примило је велике размере у материјалном и у културно-историјском погледу [Ристић 2018: 549]. С проценом укупне ратне штете Краљевина Србија кренула је одмах након завршетка рата. С тим у вези, током 1919. године прикупљени су детаљни подаци од правних и физичких лица [Кршев 2011: 11]. Такву обавезу је према тражењу Министарства вера од 27. децембра 1918. године имала да изврши и Српска црква. Пруступити овако сложеном и одговорном задатку свакако није било једноставно, због чега је председник нишког Духовног суда, протојереј Светозар Антонијевић, Министарству одговорио тек средином маја наредне године [Архив Југославије, фонд 69: Министарство вера, фасцикла 65, јединица описа 108 (=АЈ, 69–65–108), допис Министарству вера бр. 348 од 2/14. маја 1919. године].

Током окупације је на простору читаве Нишке епархије отуђена имовина укупно шест манастира и 155 цркава, што је детаљно презентовано у табеларном прегледу у раду Ивана Бецића [2017: 352–368]. На овом месту ћемо се детаљније осврнути на ратну штету причињену у Топлици. Кроз „Списак одузетих ствари и утвари цркава и манастира Епархије нишке од стране непријатеља” у табеларном прегледу пописана је покрадена имовина четрнаест цркава у Топличком округу (девет са простора ондашњег Прокупачког среза, четири из Косаничког и једна из Добричког). Из Прокупачког среза евидентирана је ратна штета блачке, булатовачке, драгушке, житнопоточке, прокупачке, житорађске, дубовске, балиновачке и биљешке цркве, у Косаничком срезу регистроване су цркве куршумлијска, жучка, гргурска и добродолска, а у Добричком балајиначка. Живих манастира на овом простору одавно није било, с обзиром на то да су од првих задужбина Немањића након велике сеобе Срба остале само рушевине.

Према наведеним подацима највећу материјалну штету у Прокупачком срезу је претрпела Црква Успења Пресвете Богородице у Блацу. Из ње су окупаторске власти отуђиле једно црквено звоно, шест кандила, три стола, две пећи, два пара новог одјејања (свечана свештеничка одежа, прим.), затим по једну прангију, купјел (суд за крштавање деце), налоњ (покретни сточић), орман, кадионицу, путир, антиминос (литургијско платно), те по један сребрни и срмани крст (од украсног филигранског сребра). Црква Светих апостола Петра и Павла у Булатовцу остала је без једног чирака (сталка за свећу), таса, прангије и више књига. Драгушка црква Светог пророка Илије пријавила је више одузетих књига, као и по један антиминос и епитрахил (део свештеничке одежде). Црква Светог Ђорђа у Житном Потоку остала је без више црквених књига, три стола, по два сребрна и два обична кандила, без једног ормана, пећи и петохлебнице (богослужбени сасуд).

Храм Светог великомученика Прокопија у Прокупљу оштећен је за два сребрна крста, више књига, четири столице, два пара одјејања и по један путир, дискос (сасуд), сребрни суд за теплоту (сасуд), дарце (покривачи) са проскомидије, антиминс и кадифни епитрахил. Из житорађске цркве Пресвете Богородице покрадене су разне књиге и протоколи, шест столова, два одјејања, једна сребрна дарохранилица (кутија за чување светог причешћа), пећ, као и сав прибор са проскомидије. Црква Светог пророка Илије у Дубову пријавила је два чаршава са престола, књиге, орман и једно одјејање. Црква у Балиновцу, посвећена истом свецу као и дубовачка, остала је без разних књига, протокола и плаштанице, док је из Цркве Светог Николе у Биљегу код Мeroшине отуђен један крст.

У Косаничком срезу су из Цркве Свете Тројице у Куршумлији однета три пара одјејања, по два антиминса и јеванђеља, дарци и један крст. Црква Свете Петке из села Жуч остала је без разних књига и протокола, као и без по једног сребрног крста и антиминса. Из Храма Светог Јована Крститеља у Гргуру покрадене су књиге и плаштаница, а из Цркве Свете Петке у Добром Долу иконе, књиге, чаршави са престола, завесе са двери, два пара одјејања и кадионица. Храм Успења пресвете Богородице у Балајинцу у Добричком срезу, остао је без једног ормана, крста, дарохранилице и антиминса. Иако се може стећи утисак да отуђене ствари у неким случајевима нису биле од велике материјалне вредности, овакве чињенице само додатно говоре у прилог томе да се у општој отимачини није имало обзира нити високих критеријума. У сваком случају је за скромне храмове по Топлици, који су се још увек с тешком муком обнављали услед ранијих страдања, свако отуђење имовине представљало знатну штету. За извршену отимачину означене су бугарске власти. Изузетак су покретна добра куршумлијске цркве која су, како је наведено у Списку, однели Немци [АЈ, 69–65–108, допис бр. 348].

Према Нејском мировном уговору из 1919. године Бугарска је имала међународну обавезу према начињеној ратној штети, између осталог и према реституцији покрадених црквених ствари. Спискови ратне штете црквене имовине нису били увек најпрецизнији. Због тога је Министарство вера упутило београдског пароха, протојереја Михаила Поповића, у нарочиту мисију у Бугарску ради што прецизнијег утврђивања украдених ствари и могућности реализовања њиховог враћања. Иако је Поповић наишао на релативно добар пријем код бугарских црквених и световних власти, као очекивано се испоставило да мисија има прилично ограничене могућности. Спроведеном реституцијом 1921. године је и поред уложених великих напора враћен тек мањи део отете црквене имовине, док је већи део остао заувек отуђен [Ристић 2018: 549–553].

ЗАКЉУЧАК

Топлица се после масовне сеобе становништва од 1690. године и надаље никада није опоравила и вратила свој некадашњи историјски

значај. По ослобођењу 1878. године кренуло се са обновом овог умногоне девастираниог подручја. Уз велике напоре радило се и на материјалној обнови старих и градњи нових црквених објеката. До ослободилачких ратова Србије у које се ушло 1912. године није се могло учинити ништа озбиљније. Први манастири Немањића код Куршумлије су и даље били у рушевинама, док су се варошке и сеоске цркве обнављале најнужнијим материјалом и опремом. Скромној обнови цркве у периоду по ослобођењу нанет је нови тежак ударац, овог пута под бугарском окупацијом током 1915–1918. године.

Успостављањем најпре војне, а затим и цивилне, судске и црквене окупационе управе на овом подручју, кренуло се са осветољубивим маниром у својеврсни рат против незаштићеног српског цивилног становништва које је изложено масовном страдању. Напори власти били су усмерени ка томе да се становништво ради потпунијег држања под контролом економски и физички исцрпи, уз пројектовану промену националне и религиозне свести. У ту сврху су из Бугарске довођени свештеници који су по варошким и сеоским црквама у Топлици преузимали дужности домаћих српских свештеника. Ретки који су остајали у служби бивали су изложени бугаризацији и понижењима разне врсте, због чега су и сами касније узимали активног учешћа у Топличком устанку 1917. године. На овом простору је, према расположивим подацима, током рата убијено седморо, а у Бугарску интернирана једанаесторо српских свештеника.

Имовина цркве била је изложена сталном пљачкању. Носило се практично све. Од звона, икона, књига, крстова, па до ситних предмета који су имали занемарљиву материјалну вредност. По ослобођењу црквене власти су у сарадњи са Министарством вера предузеле значајне мере ради повраћаја отете имовине, али је очекивани резултат изостао. Са обновом се морало кренути изнова. Узимајући у обзир процесе дужег трајања у српко-бугарским односима, узрочно-последичне везе довеле су до трагичне ситуације да се на овом простору у Другом светском рату поново дочека већ виђено стање. Топлички крај је дошао под нови континуирани удар бугарских окупационих власти, што је за последицу поново имало људске жртве и материјалну штету.

Учестале негативне појаве кроз вишевековне историјске процесе оставиле су на простору Топлице, некада важне српске средњовековне области, дубоке последице у погледу страдалог верског наслеђа, али уопште и значајних демографских губитака, привредне заосталости, систематски уништаваног културног и духовног живота, од чега се овај крај и данас тешко опоравља.

ЗАХВАЛНИЦА

Ово истраживање подржано је од стране Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451–03–66/2024–03/200184).

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Архив Југославије, Београд. Фонд 69: Министарство вера.
Историјски архив Топлице, Прокупље. Збирка матичних књига.

Литература

- Атлагић, Марко (2009). Католичење Срба у Прокупљу у XVII вијеку. *Мишска Тојлица, (Мишолошки зборник)* 20: 83–89.
- Бецић, Иван М. (2017). Страдање Епархије нишке у Првом светском рату. *Црквене студије*, 14: 349–370.
- Бојовић, Драгиша (2011). Рађање српске цркве у Топлици (хагиографска и химнографска сведочанства). У: Драгиша Бојовић (ур.), *Стефан Немања и Тојлица*. Ниш: Центар за црквене студије, 27–35.
- Вирејевић, Владан (2013). Ратна штета причињена Српској православној цркви на Косову и Метохији током Првог светског рата. У: Урош Шуваковић (гл. и одг. ур.), *Културно наслеђе Косова и Метохије: историјске њековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*, зборник 1. Београд: Канцеларија за Косово и Метохију Владе Републике Србије; Косовска Митровица: Универзитет у Приштини; Косовска Митровица: Филозофски факултет, 425–440.
- Добричанин, Секула (1930). *На стрази службовања*. Београд: Графички институт „Народна мисао“ А. Д.
- Ђевори, Божидар (1992). Људске и материјалне жртве Прокупља и Куршумлије у устанку 1917. *Ток: часопис за књижевност, културу и друштвени живој Тојлице*, XXVI(30): 63–73.
- Ђурђевић, Светлана (2019). Списак интернираних и убијених свештеника у току Првог светског рата. *Караџић: часопис за историју, етнологију, археологију и уметност*, 11: 166–182.
- Костић, Радоје (2015). *Тојличка епископија 1220–1690*. Прокупље: Народни музеј Топлице; Београд: Удружење Топличана у Београду; Ниш: Завичајно удружење Топличана у Нишу.
- Костић, Радоје (2019). Геноцид бугарских окупатора у Топлици 1915–1918. *Тојлички зборник: часопис за друштвено-хуманистичке науке*, IV(4): 37–50.
- Марјановић, Петко, Д. (2008). *Тојлица кроз векове*. Прокупље: Скупштина општине Прокупље и Народни музеј Топлице.
- Марковић, Миленко А. (1933). *Тојлица у прошлости*. Ниш: Штампарија „Свети Цар Константин“.
- Мидић, Далибор (2019). *Историја Православне епархије нишке*. Ниш: Православна епархија нишка.
- Митровић, Андреј (2018). *Србија у Првом светском рату* (3. изд.). Београд: Службени гласник.
- Павићевић, Александра (2023). Православље у Србији од деведесетих година 20. века до данас: веровања и праксе црквених верника. Контекст, концепт и прелиминарни резултати истраживања. *Зборник Машице српске за друштвене науке*, LXXIV(188): 571–586.
- Павловић, Момчило (прир.) (2007). *Поменик жртвама бугарској терору на јују Србије 1915–1918*. Београд: Институт за савремену историју.

- Пузовић, Предраг (2018). Страдање свештеника Рашко-призренске епархије током Првог светског рата. *Бојословље*, LXXVII(1): 123–138.
- Радић, Радмила и Момчило Исић (2014). *Српска црква у Великом рату 1914–1918*. Београд: Филип Вишњић; Гацко: СПКД Просвјета.
- Рајс, Р[удолф] А[рчибалд] (1918). *Аусџиро-бујаро-немачке њовреде рајних закона и њравила: дојиси једној њракијичара-криминалистџе са српској мађедонској фронтџа*. Крф: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Растовић, Александар (2016). Страдање свештенства Нишке епархије у Великом рату. У: Сузана Рајић (гл. и одг. ур.), *Алексинац и околина у њрошлосџи: 500 џодина од њрвој њисаној џомена 1516–2016*. Алексинац: Завичајни музеј, 407–420.
- Ристић, Иван (2018). Реституција верског наслеђа и црквене имовине из Бугарске после Првог светског рата (мисија протојереја Михаила Поповића у Софији). *Црквене стџудије*, 15: 547–555.
- Станојевић, Саша (2011). Делатност дубровачких трговаца и њихове насеобине у јужној Србији у научноистраживачком опусу Богумила Храбака. У: Драги Маликовић, Марко Атлагић и Далибор Елезовић (ур. и прир.), *Животџ и дело академика Бојумила Храбака*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 489–499.
- Станојевић, Саша (2019). Прота Радивоје Вучинић – прилог биографијама топличких устаника. *Тојлички зборник: часојис за друшџивено-хуманисџичке науке*, IV(4): 161–169.
- Станојевић, Саша (2023). Бугарска матична књига рођених куршумлијске цркве (1916–1918) као сведочанство покушаја бугаризације становништва Топлице у Првом светском рату. *Војноистџоријски џласник*, 2: 217–226.
- Шпанић, Мих[аило], М. (1925). *Окуџација, буна и џерор у Србији, од 1915–1918 џод.*, I: *Окуџација*. Београд: Штампарија „Народна Самоуправа“.
- Крђев, Boris (2011). Ratne reparacije i njihova sudbina nakon Prvog svetskog rata – slućaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. *Civitas: ćasopis za друшџвена питања*, 1: 9–17.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2024/4/30

Accepted: 2024/6/18

THE SERBIAN CHURCH, CLERGY AND WAR DAMAGE TO THE TEMPLES IN THE AREA OF TOPLICA COUNTY IN THE FIRST WORLD WAR

by

SAŠA STANOJEVIĆ

University of Priština in Kosovska Mitrovica
Faculty of Philosophy, Department of History
Filip Višnjić bb, Kosovska Mitrovica, Serbia
sasa.stanojevic@pr.ac.rs

SUMMARY: The subject of the work is the situation in the Serbian church in Toplica under occupation in the First World War. The goal is to determine how much damage was done to the church, clergy and its property in this area. The consequences in this area in the Great War were further increased due to reprisals after the collapse of the Toplica Uprising in 1917. Individual and group liquidations, internment, terror, violent bulgarianisation were frequent occurrences, which inevitably led to the outbreak of armed resistance.

The liquidations and internments of the clergy were followed by the looting of movable material church goods, which were taken to Bulgaria in an organised manner. Local Serbian priests were replaced by Bulgarian ones. After the war, in the broader process of determining war damage, among other things, the looted property of the Serbian Orthodox Church was listed in detail. After involvement of the civil and church authorities, a smaller part was returned, while the larger part remained irretrievably lost. The research results show the following consequences: it was established that during the Bulgarian occupation, seven priests were killed and eleven were interned. The movable property of fourteen churches was looted (bells, books, registers, icons, crosses, furniture, heating stoves, priests' clothes, liturgical ritual objects, actually everything that could be carried away). In a methodological sense, the work was created on the basis of the collection, processing and analysis of original documentary material from the funds of the Ministry of Religion (Archives of Yugoslavia in Belgrade), the collection of church registry books (Historical Archives of Toplica in Prokuplje), published sources, testimonies of contemporaries and relevant literature.

KEYWORDS: Toplica; First World War; Serbian Church; Clergy; War Damage

ПОЈЕДИНИ АСПЕКТИ ОБРАДЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА У САВРЕМЕНИМ СРПСКИМ И РУМУНСКИМ УЦБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ ЗА НИЖЕ РАЗРЕДЕ

МАРИЈА МИЛИНКОВИЋ

Београд, Србија

mariahistory1512@gmail.com

САЖЕТАК: У чланку се упоређује обрада Првог светског рата у српским и румунским уџбеницима историје за ниже разреде. Осим анализе садржаја и појединих (осетљивих) тема из српске и румунске историје у периоду између 1914. и 1918. године, истражићемо улогу методичко-дидактичких елемената у уџбеницима, као и представу и улогу визуелних материјала. Сагледаћемо на који начин су у уџбеницима уврштени материјали за проверу знања, да ли се ученици кроз садржај у уџбеницима подстичу да развијају критичко мишљење, те да ли су циљеви и исходи у настави историје повезани са садржајем у уџбеницима. Узорак представљају сви уџбеници историје који обрађују Први светски рат, одобрени од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и Министарства просвете Републике Румуније за школску 2022/2023. годину.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: српски уџбеници историје, румунски уџбеници историје, Први светски рат, анализа уџбеника, настава историје

С обзиром на то да су штампани у огромном тиражу и да допиру до великог броја деце, уџбеници представљају важан вид комуникације са ученицима и основни извор информација из којих ученици стичу најра нија знања у школи. Уџбеници су најдоступније педагошко средство, врше утицај на развој деце, а у неким случајевима су то једине књиге које допиру до детета. И данас представљају најважније средство у настави, преко којих се промене у образовању могу најлакше извршити [Плут 2000: 75–76]. Поред тога што излажу градиво, уџбеници доприносе и развоју

личности ученика, те због тога имају информативну и формативну функцију. Од квалитета самих уџбеника и организације садржаја у њима, зависи да ли ће и у којој мери ове функције бити остварене. Осим тога, значајно је напоменути да нека истраживања показују да мотивација ученика за одређени наставни предмет зависи и од самих уџбеника [Брковић 2000: 32–33].

Садржај у уџбеницима историје има важну улогу у стварању националне свести и колективног памћења, и пружа могућност да се ојача национално и културно јединство кроз успостављање заједничких историјских сећања [Crawford 2003: 5–6]. Осим својих педагошких карактеристика, уџбеници се могу посматрати и кроз њихову идеолошку и политичку функцију, те се могу анализирати као одраз друштва и политичких околности у којима су настали [Mahamud 2014: 31–32].

У овом раду настојимо да дамо упоредну анализу лекција о Првом светском рату у румунским и српским уџбеницима историје у нижој гимназији, односно основној школи. Краљевина Србија и Краљевина Румунија ратовале су на страни Антанте, а осим што је изазвао огромне људске и материјалне губитке, Велики рат је за српски и румунски народ значајан због уједињења које је уследило 1918. године и стварања (нове) државе. Проглашење Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца одиграло се 1. децембра 1918. године, на исти дан када је извршено уједињење Трансилваније и Баната са Краљевином Румунијом. Имајући у виду сложеност догађаја између 1914. и 1918/1919. године и њихов историјски значај, покушаћемо да, кроз анализу садржаја, тема, методичко-дидактичких елемената и визуелног материјала, прикажемо на који начин су представљени у уџбеницима.

*

Историја се у основним школама у Србији учи од 5. до 8. разреда. У 7. разреду, кроз два школска часа недељно, изучавају се теме везане за период од 19. до почетка 20. века, а последња област коју ученици обрађују је *Европа, свей, српска држава и народ на почетку 20. века*. У оквиру ове области, лекцијама о Првом светском рату и периоду од 1914–1919. године завршава се градиво у уџбеницима предвиђено наставним програмом за 7. разред [Правилник о програму наставе и учења за седми разред обавезног основног образовања и васпитања]. Наставни план и програм за основно образовање реформисан је 2018/19. године, а у складу са том одлуком одобрени су и нови уџбеници за коришћење из свих предмета. У овом раду анализираћемо уџбенике свих девет издавачких кућа који се налазе у Каталогу уџбеника, донетог на основу Закона о уџбеницима: *Вулкан издавачићво* (Весна Димитријевић), *ЈП Завод за уџбенике* (Драгомир Бонџић, Коста Николић), *БИГЗ школсво* (Урош Миливојевић, Весна Лучић, Зоран Павловић), *Едука* (Милица Омрчен, Невена Грбовић), *Klett* (Радомир Ј. Поповић, Љиљана Недовић, Емина Живковић, Александар Тодосијевић, Сања Петровић Тодосијевић), *Герундијум* (Александар Раствовић, Предраг М. Вајагић, Бранка Бечановић, Бојана Лазаревић), *Data*

status (Мирослав Филиповић), *Фреска* (Сузана Рајић, Данко Леовац) и *Нови лојос* (Чедомир Антић, Мања Милиновић) [Каталог уџбеника за основну школу].

Нижа средња школа (гимназија) саставни је део обавезног основног образовања у Румунији, и обухвата 4 разреда (5–8). Први светски рат обрађује се у 7. и 8. разреду за време једног, односно два школска часа у току недеље. У 7. разреду ученици обрађују европску и општу историју у периоду од краја 19. до почетка 21. века, укључујући и прилике у Румунији, док је наставни програм за 8. разред усредсређен на румунску историју и обухвата лекције од праисторије овог простора, преко националне историје у средњем веку, до почетка 21. века. За потребе овог рада користили смо се уџбеницима историје одобрених од стране Министарства просвете Републике Румуније за школску 2022/2023. годину: *Aramis* (Gheorge Florin Ghețău, Olenca Gheorgiana Ghețău), *Art Klett* (Maria Ochescu), *CD Press* (Stan Stoica, Dragoș Sebastian Becheru), за 7. разред, и *Litera* (Maria Mariana Gheorghe, Irina Ema Săvuță), *Art Klett* (Aurel Constantin Soare, Daniela Ana Cojocar, Gabriel Grozav, Alina Pavelescu) и *CD Press* (Stan Stoica, Valentin Băluțoiu, Valentina Bilcea, Dragoș Sebastian Becheru, Ancuța Bondar, Maria Grecu) за 8. разред [Catalogul manualelor școlare pentru clasele I–VIII].

Правилник о програму наставе и учења за седми разред основног образовања и васпитања у Србији констатује да је циљ учења историје да ученик *изучавајући историјске догађаје, појаве, процесе и личности, стекне знања и компетенције неопходне за разумевање савременог света, развије вештине критичког мишљења и одговоран однос према себи, сопственом и националном идентитету, културно-историјском наслеђу, друштву и држави у којој живи*¹ [Правилник о програму наставе и учења за седми разред основног образовања и васпитања]. Према *Школском плану и програму за историју од V до VIII разреда* у Румунији, *циљеви предмета историје подлежу образовном идеалу* [Programa școlară pentru disciplina Educație Socială Clasele a V-a – a VIII-a]. У овим разредима *историја претпоставља:*

- развијање вештина за рад са историјским и информациоим изворима и њихово савлађање у контексту;
- оспособљавање за анализу и процену мотивације људског деловања и откривање односа између људског деловања и вредности демократског друштва;
- формирање интелектуалних механизма за сиречавање појаве стереотипа, за сузбијање дискриминације и ксенофобије;
- стимулисање претпоставке мултикултуралности и вишеструких перспектива идеалу [Ibid].

Из цитираних редова који говоре о циљевима наставе историје у Србији и Румунији, важно је обратити пажњу на наглашене речи и реченице у поменутих текстовима, како бисмо у даљој анализи садржаја лекција

¹ Болдовани текст – ауторка.

о Првом светском рату могли да приступимо са посебном пажњом. Један од циљева наставе историје у румунским школама је формирање интелектуалних механизма за спречавање појаве стереотипа, за сузбијање дискриминације и ксенофобије. За разлику од овако прецизне реченице, један од циљева учења историје у српским основним школама, за кога можемо рећи да је сличан цитираном румунском, је да ученик развије одговоран однос према себи, сопственом и националном идентитету, културно-историјском наслеђу, друштву и држави у којој живи. Синтагма *одговоран однос* има широко значење, није дефинисана и оставља простор за слободну интерпретацију наведеног циља. У наставку овог рада покушаћемо да, осим анализирања и упоређивања садржаја, тема, методичко-дидактичке обраде и визуелног материјала, одговоримо и на питање у којој мери је садржај у уџбеницима усклађен са постављеним циљевима и исходима наставе историје.

САДРЖАЈ И ТЕМЕ

Пре него што се посветимо садржајима лекција, обратићемо пажњу на структуру румунских и српских уџбеника. Први светски рат се у уџбеницима за 7. разред у румунским гимназијама обрађује у оквиру области *Свети крајем XIX и почетком XX века*, кроз две лекције и три студије случаја, од којих је једна студија случаја посвећена Румунији у Великом рату. Остале студије случаја и лекције везане су за општу историју, мада се у њима могу наћи и делови који говоре о националној историји. Уџбеници за 8. разред обухватају једну лекцију за период од 1916, када је Румунија приступила Антанти и ушла у рат, до уједињења 1918/1919. године, у оквиру области *Румунија XX и XXI века*. Градиво о Првом светском рату у румунским уџбеницима заузима 13,72% од целокупног градива у уџбенику за 7. разред, и 3,07% у уџбенику за 8. разред.

С друге стране, у Србији се само у 7. разреду обрађује градиво везано за Први светски рат, коме су у просеку посвећене 4,11 лекција, како општим збивањима, тако и ратовању Србије између 1914. и 1918. године. Од целокупног градива за 7. разред око 13% се односи на овај период. Узимајући у рачуницу све уџбенике, у просеку је 45,95% градива посвећено општој историји периода од 1914. до 1918/1919. године, а 54,05% периоду националне историје. Овај резултат је оквиран, с обзиром на то да постоје и лекције које се односе на живот „обичних људи” иза фронта и на друштво у Великом рату, у којима се обрађују теме и из опште и из националне историје. У наставку ћемо упоредити како су у уџбеницима приказане следеће (осетљиве) теме о Великом рату: Узроци и повод, учешће Румуније у рату (1916–1918) и напад Централних сила на Србију 1915. године.

На почетку целине о Првом светском рату у свим уџбеницима се ученици кроз постављање питања и/или кроз одвојени пасус и ленту времену уводе у ову тему. У наставку следи наративно излагање, које у суштини садржи исти ток и у српским и у румунским уџбеницима. Најпре су

наглашени узроци Првог светског рата, а потом и повод за овај сукоб. Од румунских уџбеника, један наводи да је непосредни узрок Првог светског рата Сарајевски атентат [Ghețău et al. 2019: 15], док се у осталим уџбеницима на сликовит начин описује да је то била *варница која је зајочела раји*, или *зајалила буре баруџа* [Ochescu 2020: 14; Stoica et al. 2019: 14]. У српским уџбеницима је много више посвећено пажње о узроцима Првог светског рата, мотивима Сарајевског атентата и о личности Гаврила Принципа, док аутори румунских уџбеника у неколико речи наводе да је Принцип био српско-босански студент и националиста, и да је очигледно имао везе са српском војском, одакле је искоришћен мотив да је Србија стајала иза атентата.² Наставак текста укратко говори о догађајима пред објаву рата Србији, а о самим мотивима атентата на надвојводу Франца Фердинанда (Franz Ferdinand) у румунским уџбеницима нема података.

У наставаку прве лекције и у српским и у румунским уџбеницима следе описи најважнијих догађаја, почев од објаве рата, формирања ратних фронтова, најважнијих битака на Западном и Источном фронту, до склапања примирја. Ови описи су у румунским уџбеницима неоптерећени детаљима и чињеницама, али су наведени сви важни догађаји између 1914. и 1918. године (револуција у Русији, улазак САД у рат итд.). Српски уџбеници се такође држе оваквог излагања, мада су ратне операције у Европи детаљније обрађене, као и револуција у Русији и њен излазак из рата 1918. године.

Поједини аспекти историје Румуније у Великом рату, попут уласка у рат на страни Антанте, обрађени су у свим румунским уџбеницима, док су неки други, као што је поновни улазак у рат након сепаратног мира 1918. године, углавном прећуткивани. Околности у којима се нашла румунска држава у лето 1914. године презентовани су у свим уџбеницима, објашњене су различите политичке струје у политичком и друштвеном животу, као и мотиви приступања Румуније на страни Антанте августа 1916. године. Ратне операције су, као што је то случај и са ратовањем на Западном и Источном фронту у претходној лекцији, објашњене без сувишних детаља, у неколико реченица.

Коаутори Георге (Gheorghe) и Оленка Гецау (Olenca G. Ghețău), иако пишу о поразима румунске војске у јесен 1916, не наводе да су краљ, румунска влада, војска и део народа избегли у Јаши крајем 1916. [Ghețău and Ghețău 2019: 24]. Одатле су уз помоћ Француске реорганизовали војску и 1917. забележили важне победе. Револуција у Русији и њен излазак из рата утицали су на то да Румунија остане изолована и стешњена између Централних сила, те је маја 1918. године потписала сепаратни мир који

² Занимљиво је истаћи да у лекцији *Primul Război Mondial. Evoluția alianțelor. Fronturi de luptă (Први свейски раји. Еволуција савеза. Борбени фронтнови)* ауторка не наводи ко је извршилац Сарајевског атентата. При крају лекције ученицима је у оквиру задатка представљена илустрација атентата уз текст преузет из књиге *Историја Европе* француских аутора Сержа Берштајна (Serge Berstein) и Пјера Милзе (Pierre Milza), у коме пише да је Гаврило Принцип био члан тајног друштва „Црна рука”, који је повезан са југословенским националистичким покретом [Ochescu 2020: 16].

је предвиђао тешке одредбе по њу. Десетог новембра 1918. године Румунија је поново објавила рат Централним силама и тако се још једном нашла на страни Антанте, дан пре него што је у Компјењу склопљено примирје. Након што је пролећа 1918. Бесарабија прогласила уједињење са Краљевином Румунијом, а новембра исте године и Буковина, уследило је уједињење Краљевине и са Трансилванијом и Банатом, 1. децембра 1918. године [Џувара 2020: 195–202].

О другом уласку Румуније у рат можемо наћи податке само у једном уџбенику за седми разред [Ochescu 2020: 22], у коме се наводи да је Румунија новембра 1918. поново ушла у рат, и тиме се нашла на страни победника. У другом уџбенику коаутори наводе само да се сепаратни мир на крају више није примењивао јер је Антанта извојевала победу, а самим тим и Румунија која је била део коалиције, што је створило повољне услове за стварање Велике Румуније [Ghețău et al. 2019: 24]. Грађански рат у Русији и распад Аустроугарске су у трећем уџбенику за седми разред представљени како кључни догађаји који су омогућили уједињење Бесарабије, Буковине, Трансилваније и Баната са Румунијом [Stoica et al. 2019: 25], а о поновном уласку Румуније у рат нема речи. Што се тиче уџбеника за 8. разред, Марија Маријана Георге (Maria Mariana Gheorghe) и Ирина Ема Савуца (Irina Ema Săvuță) саопштавају ученицима да краљ Фердинанд (Ferdinand) није признао сепаратни мир 1918. године, и да су непријатељства настављена [Gheorghe and Săvuță 2020: 96]. Ауторке пишу да је крај рата донео огромне људске и материјалне губитке, али истовремено и испуњење сна о стварању унитарне румунске националне државе кроз уједињење Краљевине Румуније са Бесарабијом, Буковином и Трансилванијом [Ibid]. Датум поновног уласка Румуније у рат налази се у једном уџбенику за 8. разред [Soare 2020: 88], у углу стране, у одељку посвећеном хронологији, док се у другом наводи само да је Румунија по други пут објавила рат Централним силама при крају рата [Stoica et al. 2020: 100].

Осим уџбеника који наводи тачан датум, у свим осталим се прећуткује, у потпуности или делимично, поновни улазак Румуније у рат у време када је судбина Централних сила већ била решена, а победа Антанте неминовна. У случају поменутог уџбеника за 8. разред, коауторке чак пласирају информацију да су непријатељства настављена након што је краљ Фердинанд одбио да призна сепаратни мир, што се није десило.

*

Годину дана пре него што је Румунија пришла Антанти, Бугарска се, после прве године неутралности и преговора с обема странама, определила за улазак у рат на страни Централних сила. Удружени немачко-аустроугарско-бугарски напад на Србију у јесен 1915. године представља, поред Албанске голготе, један од најтежих догађаја за Србе у Првом светском рату. Иако је војска пружала жесток отпор, била је приморана на повлачење.

Приступање Бугарске на страни Аустроугарске и Немачке октобра 1915. године, у српским уџбеницима је углавном приказано једнострано.

Од свих девет уџбеника само се у једном објашњавају околности под којима је Бугарска одлучила да стане уз Централне силе. Аутори овог уџбеника саопштавају да је Србија одбила предлоге Антанте да Бугарској преда југоисточне делове своје државе, у замену за ратовање Бугарске на њиховој страни, те да су то искористиле Централне силе понудивши јој много већу територију [Растовић и др. 2020: 198]. С друге стране, у уџбенику издавача *Фреска*, коаутори наводе да српска влада *није могла при-сјати* да Бугарској уступи велики део територије који је ушао у састав српске државе након балканских ратова [Рајић и др. 2020: 184]. Ученицима оваква конструкција реченице може умногоме утицати на перцепцију овог догађаја. Употребљавајући глагол *моћи* приликом објашњавања ситуације у којој се српска влада нашла, стиче се утисак да Србија није била у стању, или није имала прилике да испуни ове захтеве. У осталим уџбеницима се не наводи податак да је Бугарска водила преговоре и са Антантом, већ само податак да су Централне силе придобиле Бугарску примаљивим територијалним и економским понудама.

Још једну *невољу* у оквиру ове лекције представљају редови посвећени одбрани Београда током октобра 1915. године. У појединим уџбеницима мајору Драгутину Гавриловићу је приписана команда над одбраном Београда за време Макензенове офанзиве 1915. године [Филиповић 2020: 195; Миливојевић и др. 2020: 248], иако је трупама командовао генерал Михаило Живковић. Улога Драгутина Гавриловића, једног од команданата одбране, у одбијању непријатељског напада на српску престоницу била је велика, а томе у прилог говори и чињеница да је био тешко рањен. Нама је пажњу привукао цитиран говор мајора Драгутина Гавриловића браниоцима Београда као историјски извор у четири уџбеника [Антић и др. 2022: 223; Димитријевић 2021: 213; Бонџић и др. 2021: 187; Рајић и др. 2020: 223]. Имајући у виду да уџбеник мора бити заснован на изворима којима се приступа критички, требало би напоменути да је наводни говор мајора Гавриловића први пут објављен у мемоарима Ђорџа Себ. Роша, 1931. године [1931: 23]. Осим њега као учесника одбране Београда, нема других извора који могу да потврде да је мајор Гавриловић заиста изговорио ове речи, а можемо да претпоставимо да би такав, готово књижевнички говор, оставио утисак на многе српске војнике. Можемо да претпоставимо и да је мајор Гавриловић заиста одржао говор браниоцима Београда пред одсудну битку како би подигао њихов морал, али се поставља питање да ли је Ђорџе Рош после 15 година могао да се сећа од речи до речи како је тај говор гласио. Аутори уџбеника не доводе у питање веродостојност овог извора, а његово навођење у уџбеницима било би корисније када би се од ученика тражило да га критички анализирају и уз помоћ наставника дају одговор на постављена питања.

МЕТОДИЧКО-ДИДАКТИЧКА ОБРАДА

И румунски и српски уџбеници за историју садрже структуралне елементе (увод, преглед садржаја, речник најважнијих појмова), као и

дидактичку опрему, попут визуалног материјала, мапа, кључних речи, питања и задатака. Они се могу сврстати, по својој улози, у три методичко-дидактичке етапе: припремну, која упознаје ученике с основним елементима проблема који ће бити представљен у градиву, етапу излагања градива, која стимулише ученике да обављају различите мисаоне операције, и завршну, у којој се преко систематизације, утврђивања и вежбања проверава знање ученика [Лакета 1993: 30]. У овом поглављу анализираћемо дидактичку опрему румунских и српских уџбеника, а посебну пажњу посветићемо материјалу који је намењен за проверу знања и за рад са историјским изворима и картама. Визуелни материјал, с обзиром на важност коју има, и функције које обавља у уџбеницима, биће обрађен у наредном поглављу.

Имајући у виду значај кључних појмова за организовање историјског знања и идеја, као и њихову улогу у помагању да се врше уопштавања, уоче сличности и разлике и одређене правилности, обратили смо пажњу и на њих приликом анализирања методичко-дидактичког садржаја у уџбеницима [Ферјанчић и др. 2008: 83–88]. Од српских уџбеника већина ученицима указује на најважније појмове у лекцији, или на почетку, или на крају лекције.³ На самом почетку уџбеника, где се налази водич, ученицима се, поред осталих објашњења о структури уџбеника, скреће пажња и на кључне појмове. Од ученика се очекује да те појмове усвоје и примене. Највећи број кључних појмова односи се на рат (Западни, Источни, Балкански, Солунски фронт, Колубарска битка, Церска битка, битка на Дрини, Мојковачка битка, подморнички рат, Албанска голгота, итд.) и на знамените личности (Александар Карађорђевић, Степа Степановић, Живојин Мишић, Милунка Савић, Јанко Вукотић). Експресионизам је наведен као једини кључни појам који се односи на културу [Филиповић 2020: 213]. Уџбеници штампани од стране издавача *Вулкан* и *Нови Лојос* једини су који међу кључним појмовима бележе женска права, односно жене у рату [Антић и др. 2022: 248; Димитријевић 2021: 221].

Од румунских уџбеника за 7. и 8. разред само су у једном издвојени кључни појмови. За период 1914–1918. наведена су четири кључна појма, од којих се један појам односи на рат (Светски рат), два на међународне односе (политичка/војна конвенција, унија), и један на државу (Велика Румунија) [Gheorghe et al. 2020: 96].

*

Ауторски текст у румунским уџбеницима заузима нешто мање простора у лекцији у односу на текстуалне изворе и визуелни материјал из којих ученици црпе додатне информације приликом решавања одређених питања и задатака. Узимајући у обзир лекције за 7. и 8. разред које се баве Првим светским ратом, дошли смо до података да се ауторски текст у просеку простире на око 4,25 страна, док материјал за вежбање и рад

³ Једино у уџбеницима издавачких кућа *Фреске* и *Герундијума* нису издвојене кључне речи у лекцијама.

са историјским изворима покрива око 5,58 страна. У свим српским уџбеницима историје за 7. разред ауторски текст чини главни део лекције о Првом светском рату, док су остали текстови попут историјских извора, визуелног материјала и задатака за ученике подређени ауторском тексту. На основу анализе лекција које обрађују Први светски рат, открили смо да у просеку само око 8,62 стране садржи питања и задатке, а да је на око 20,25 страна приказано излагање о градиву. Анализирајући делове уџбеника који су посвећени активностима за ученике (питања и задатке, анализе историјских карата и извора) дошли смо до закључка да се те активности могу сврстати у оне које од ученика траже механичко разумевање и меморисање градива изложеног у лекцији, и у оне које од ученика очекују да самостално (или уз помоћ наставника) расуђују, повезују, и развијају критичко мишљење.

У румунским уџбеницима за 7. и 8. разред доста пажње посвећено је инсценацији и симулацији, које су важне за уочавање историјских процеса, развоја емпатије, толеранције и комуникације код ученика, као и вештине истраживања и решавања проблема [Страдлинг 2003: 87–89]. Аутори румунских уџбеника на креативан начин укључили су примере инсценација, а циљ је био да ученицима прикажу друге стране рата, углавном из угла војника и њихових породица.⁴ Поред историјских карата као примера симулације, који се јавља и у српским и у румунским уџбеницима, у једном уџбенику за 8. разред укључена је симулација из области историјских криза: од ученика се тражи да организују дебату о интересима великих сила да се Румунија придружи једном од два савеза у време рата [Gheorghe и др. 2020: 99]. За разлику од (већине) српских уџбеника, у румунским уџбеницима главне активности у оквиру лекција су анализе историјских извора, упоређивање два историјска извора о истом догађају или периоду, али се такође доста пажње посвећује и одломцима из књижевних дела чија је тема везана за Велики рат, на основу којих ученици треба да одговоре на задата питања. Мањи део питања везан је за репродукцију података из лекције. Далеко већи број питања тражи од ученика да дају своје мишљење и аргументују своје ставове.

У српским уџбеницима највећи број питања проверава способности памћења код ученика, и захтева чињеничне одговоре (Наведи најзначајније фронтоне у Првом светском рату; Опишите ток и значај Колубарске битке; Које државе су се сукобиле у рату?).⁵ У уџбеницима издавача *Фреска*

⁴ Навешћемо неке примере инсценација: *Найцијније интјервју са Манфредом фон Рихшофеном за школски часопис. Одредитије питања и замислитје одговоре на основу свега цитио сје сазнали о њему* [Ghețău et al. 2020: 19]. Од једног ученика се тражи да напише писмо из угла младог војника, официра или лекара на фронту, намењено породици, а од другог ученика да се стави у позицију породице, и пошаље одговор [Ochescu 2020: 19]. *Најравитје дијалој од 6–8 рејлика између бријтанској војника и немачкој војника у време незваничној йримирја на Божић 1914. Можетје та одлумитије йред разредом* [Stoica et al. 2019: 21]. *Ви сје Немац и родитјељ два сина, који се боре на фронту у Марашецитију. Саставитје им йисмо, забринутије цитио немајте вестити цитио им се десило од йочейка райа* [Soare et al. 2020: 89].

⁵ Од задатака који код ученика подстичу вештине критичког мишљења у српским уџбеницима, издвојили бисмо следеће примере: *Да ли се рай могао избећи да Гаврило Принциј*

и *Завод за уџбенике*, коаутори постављају питања ученицима само на крају лекције, док у самим лекцијама не ангажују ученике додатним активностима, попут анализе историјских извора и карата.⁶ Оно што је карактеристично за све српске уџбенике је то да на крају лекције аутори постављају питања која се односе на проверу знања, чиме обухватају главне елементе сваке лекције и неретко су везани за кључне појмове наведене за ту лекцију. Од румунских уџбеника само један садржи списак оваквих питања на крају лекција [Ghețău et al. 2020].

Рекапитулација и провера знања на крају области својствена је у свим румунским уџбеницима, и у неким српским [Раствовић и др. 2020; Миливојевић и др. 2020; Омрчен и др. 2021].⁷ У уџбенику издавача *Нови Лојос*, коаутори су саставили ученицима радну свеску у којој се налазе питања за проверу знања, док у уџбенику издавача *Завод за уџбенике* коаутори на крају области *Европа, свей, српска држава и народ на њој* цитирају одабране историјске изворе, али ученицима не постављају питања везана за њих. Румунски уџбеници за осми разред обухватају самоевалуацију ученика тек на крају области *Румунија XX и XXI века*, у оквиру које је укључено неколико питања везаних за Велики рат. Провера знања на крају области и код српских и код румунских уџбеника обухвата заокруживање тачног одговора, допуњавање празнина у реченицама, повезивање одређених догађаја са годинама у којима су се одиграли, препознавања личности са слика. Поред тога, од ученика се у појединим питањима очекује и да опишу или објасне значај неког догађаја, и да повежу узроке са последицама.

ВИЗУЕЛНИ МАТЕРИЈАЛ

Визуелне представе користе се у уџбеницима и у настави историје као важно средство за учење помоћу којих би ученици требало да развијају критичко мишљење и проширују знање. Визуелни садржаји морају бити јасни, репрезентативни, и морају имати различите функције. Истраживања из деведесетих година прошлог века доказала су да добро организовани визуелни елементи у уџбеницима могу да побољшају учење, али да би се то остварило, нужно је да визуелни материјал буде разноврстан

није убио Франца Фердинанда? Образложи свој одговор [Поповић и др. 2022: 197]. Цитиран је део ултиматума који је Аустроугарска објавила Србији. Испод текста је питање: *На који начин Аустроугарска овим ултиматумом угрожава независност Србије?* [Филиповић 2020: 185]. Представљене су две карикатуре. Од ученика се тражи да их анализирају, упореде, и одговоре која приказује ставове Централних сила, а која ставове Антанте, како је на свакој слици приказана непријатељска страна, и какав утисак на посматрача аутори желе да оставе [Раствовић и др. 2020: 192].

⁶ Осим наведених уџбеника, питања испод историјских карата нема ни у уџбеницима следећих издавача *Вулкан* и *БИГЗ*.

⁷ У уџбенику издавача *Нови Лојос* коаутори су саставили ученицима радну свеску у којој се налазе питања за проверу знања, док коаутори Бонџић и Николић (*Завод за уџбенике*) на крају области *Европа, свей, српска држава и народ на њој* цитирају одабране историјске изворе, али ученицима не постављају питања везана за њих.

и изазован за ученике. Инструкције и смернице наставника неопходне су и имају за циљ да науче ученике да процењују и тумаче визуелни садржај који је пред њима, да га критички посматрају, и дефинишу информације које могу да исцрпе из визуелног материјала, а које нису доступне у самом тексту лекције. Као и текст у уџбеницима историје, и слике могу да пренесе одређене поруке. Ученици морају да развију одређене вештине да би те поруке могли да тумаче, односно да стекну визуелну писменост. С друге стране, да би ученици били у прилици да уопште разумеју значење и поруку одређене визуелне представе у уџбенику, она мора бити јасног формата, али и примерена узрасту којем је намењен [Tamisogiou 2017: 2–6; Guo et al. 2008: 258–261].

У овом поглављу истражићемо у којој мери аутори уџбеника укључују ученике у анализирање визуелног материјала. Најпре ћемо у табелама 1 и 2 донети податке о категоријама визуелног материјала. Резултати ових табела могу нам помоћи да уочимо одређене правилности (и)ли одступања када је реч о врстама визуелних представа у српским и румунским уџбеницима.

Табела 1. Визуелни материјал у српским уџбеницима подељен у категорије

| Категорија поткатегорија | Учесталост | % свих категорија % у оквиру поткатегорије |
|-----------------------------|------------|---|
| Укупно | 508 | 100% |
| Фотографије | 351 | 69,09% |
| знаменитих личности | 161 | 45,87% |
| догађаја | 19 | 5,41% |
| са фронта | 109 | 31,05% |
| иза фронта | 14 | 3,99% |
| предмета | 27 | 7,69% |
| споменика | 21 | 5,98% |
| Графички прикази | 14 | 2,76% |
| Дијаграми | 2 | 14,29% |
| Табеле | 5 | 35,71% |
| Временске линије | 5 | 35,71% |
| Шеме | 2 | 14,29% |
| Уметничке слике | 19 | 3,74% |
| Илустрације и цртежи | 33 | 6,50% |
| Карте | 36 | 7,09% |
| Пропагандни постери | 14 | 2,76% |
| Карикатуре | 8 | 1,57% |
| Остало | 33 | 6,50% |

Табела 2. Визуелни материјал у румунским уџбеницима подељен у категорије

| Категорија поткатегорија | Учесталост | % свих категорија % у оквиру поткатегорије |
|-----------------------------|------------|---|
| Укупно | 131 | 100% |
| Фотографије | 74 | 56,49% |
| знаменитих личности | 22 | 29,73% |
| догађаја | 6 | 8,11% |
| са фронта | 23 | 31,08% |
| иза фронта | 6 | 8,11% |
| предмета | 11 | 14,86% |
| споменика | 7 | 9,46% |
| Графички прикази | 7 | 5,34% |
| Дијаграми | 1 | 14,29% |
| Табеле | 5 | 71,43% |
| Временске линије | 1 | 14,29% |
| Шеме | / | / |
| Уметничке слике | 4 | 3,05% |
| Илустрације и цртежи | 18 | 13,74% |
| Карте | 12 | 9,16% |
| Пропагандни постери | 6 | 4,58% |
| Карикатуре | 1 | 0,76% |
| Остало | 9 | 6,87% |

Анализом добијених резултата можемо јасно видети да се највећи проценат визуелног материјала и у српским и у румунским уџбеницима односи на фотографије: 69,09% и 56,49%. У оквиру фотографија занимљиво је истаћи учесталост одређених поткатегорија. Исти проценат у оба уџбеника заузимају фотографије са фронта, 31,05%, односно 31,08%. У српским уџбеницима, међутим, више места у лекцијама заузимају фотографије знаменитих личности (45,87%), него ратне фотографије, што није случај са румунским уџбеницима. Фотографије личности су углавном повезане са помињањем тих личности у тексту лекције, и односе се, у највећем броју, на истакнуте војне личности.⁸ Уз фотографије личности неретко иде и текст биографије, или се портрет налази уз главни текст лекције и усаглашен је са њиме. У румунским уџбеницима приказане су 22 знамените личности од укупно 74 фотографије, односно 29,73%. Један део фотографија личности има декоративни карактер, попут фотографија генерала Константина Презана (Constantin Prezan) и Александруа Аверескуа (Alexandru Averescu), које су само уметнуте у лекцију *Румунија и Први светски рат. Велико уједињење 1918*, док се о њима не може сазнати ништа из

⁸ Приликом категорисања фотографија, руководили смо се принципом да све фотографије које су везане за војнике, било да су на фронту или, на пример, у војној болници, сврстано у категорију фотографије са фронта. У категорију иза фронта сврстали смо фотографије које се односе на цивиле. Знамените личности фотографисане у ратном окружењу, или на фронту, сврстали смо у поткатегорију фотографије са фронта.

текста лекције [Gheorghe et al. 2020: 97]. У српским уџбеницима се такође срећу фотографије личности које имају декоративан карактер: Жозеф Жофр (Joseph Joffre), Даглас Хејг (Douglas Haig), Ерих Лудендорф (Erich Ludendorff) [Бонџић и др. 2021: 176], Франше д'Епере (Franchet d'Espèrey), Петар Бојовић [Рајић и др. 2020: 179, 186], Петар Бојовић, француски генерал Морис Сарај (Maurice Sarrail) и Павле Јуришић Штурм [Раствојић и др. 2020: 202].

Приметили смо да у српским уџбеницима недостаје повезаност фотографија са њиховом анализом и критичким приступом. С једне стране оне јесу у највећем броју усаглашене са текстом лекције, међутим, ученици нису подстакнути да их анализирају. У случајевима када је испод историјског извора и слике која иде уз њега постављено питање, одговор лежи у опису текста, а не у проучавању фотографије. Једини изузетак представља фотографија која је настала након склопљеног примирја 11. новембра 1918. године. Од ученика се тражи да опишу фотографију, као и расположење војника који су на њој [Миливојевић и др. 2020: 234]. С друге стране, у румунским уџбеницима за 7. разред можемо наћи више примера где се од ученика тражи анализа фотографија.⁹

С обзиром на то да фотографије треба да буду примерене узрасту ученика, на њима не би требало бити узнемирујућег садржаја, попут злочина, или неке друге садржине која би могла изазвати трауму код ученика. Иако се преко фотографија може лако разумети деструктивна и трагична страна рата, за ученике и њихов развој је важно да то буде приказано на обазрив начин, и из прихватљиве емоционалне перспективе [Șuica и др. 2020: 145]. С тим у вези, требало би нагласити да се међу фотографијама са фронта могу наћи фотографије узнемирујућег садржаја, попут погинулих војника на фронту, сахрањивања војника на острву Виду, или злочина над цивилним становништвом. У српским уџбеницима, од свих фотографија усликаних у ратним условима, налази се 10 фотографија таквог садржаја. Од тога, седам припада категорији фотографија са фронта [Раствојић и др. 2020: 201, 210; Поповић и др. 2022: 214; Омрчен и др. 2021: 191, 211]. У румунским уџбеницима унета је само једна фотографија те врсте, на којој је страдали војник на Соми [Ochescu 2020: 16].

Фотографије предмета се у највећој мери односе на фотографије оружја коришћеног током Великог рата, оне су углавном усаглашене са текстом лекције, те се ређе може наићи на њихову декоративну функцију. Таква ситуација је и са фотографијама споменика посвећеним Првом светском рату. Споменици у румунским уџбеницима заузимају 9,46% од укупног броја фотографија, док је у српским уџбеницима тај проценат само 5,98.

⁹ Навешћемо неке примере: Од ученика се тражи да пажљиво погледају две фотографије на којима су војници у рову, и да идентификују три активности које раде војници, а потом да искажу своје мишљење о условима живота у рову; Од ученика се тражи да упореде фотографију на којој су британски војници у последњим данима рата, са фотографијом мобилисаних војника на почетку рата и наведу које разлике примећују [Stoica и др. 2019: 20, 27]; На фотографији је краљица Марија у војној болници, заједно са рањеним војником. Од ученика се тражи да анализирају фотографију и претпоставе шта је краљица Марија могла у том тренутку да поручи војнику [Ochescu 2020: 23]. Што се тиче уџбеника за 8. разред, овакву врсту активности можемо наћи само у једном уџбенику [Stoica и др. 2020].

У категорију „догађаји” сврстали смо фотографије које су настале током одређеног догађаја, а које нису везане за битке на фронтима или догађаје иза фронта. У те фотографије спадају, на пример, фотографија са Солунског процеса, суђења припадницима „Младе Босне”, крунисање краља Фердинанда и краљице Марије (Maria), фотографија конгреса у Буковини на коме је проглашено уједињење са Румунијом. Овакве фотографије у румунским уџбеницима приказане су у истој мери као и фотографије цивила – 8,11%. У српским уџбеницима фотографије догађаја заузимају 5,41% од укупног броја фотографија.

Цивилно становништво и живот иза фронта су у српским уџбеницима приказани на 14 фотографија (3,99%). Поред представљања ратног окружења и свакодневног живота обичног народа у време ратних страхова, у српским уџбеницима су ученицима представљене четири фотографије узнемирујућег садржаја, на којима се виде злочини аустроугарских и бугарских власти над цивилним становништвом [Бонџић и др. 2021: 192–193; Омрчен и др. 2021: 213; Поповић и др. 2022: 221].

Визуелни материјал који припада организационој функцији попут дијаграма, табела и временских линија чини 2,76% у српским уџбеницима и 5,34% у румунским. Графички прикази имају улогу да повежу информације у уџбенику и изграде мрежу тих информација у циљу лакшег уочавања одређених процеса и догађаја, што ученицима може служити и као подсетник [Guo et al. 2008: 248–249; Ђуровић 2014: 76, 165]. Процентуално гледано, дијаграми су идентично заступљени и у српским и у румунским уџбеницима. У српским уџбеницима заступљени су у истој мери као и шеме, док у румунским они деле исто место по учесталости са временским линијама. Табеле и временске линије чине по 35,71% целокупног графичког приказа у српским уџбеницима, док су у румунским табеле најчешћи графички прикази (71,43%).

Уметничке слике, пропагандни постери, карикатуре, и остале визуелне представе су приближно исто заступљени у обе групе уџбеника. Илустрација и цртежа има знатно више у румунским уџбеницима (13,74%) него у српским (6,50%). Углавном се односе на приказе одређених битака, оружја које је било у употреби током Првог светског рата, или на представе војника. Карте су такође нешто више присутне у румунским уџбеницима, као и пропагандни постери. У категорију „остало” сврстали смо визуелне представе које према функцији углавном врше декоративну улогу – представе државних и династичких грбова, поштанских марака, фотографије насловних страна новина и докумената на којима је текст нечитљив. Овакав визуелни материјал је такође пропорционално сличан у српским и румунским уџбеницима (6,50% и 6,87%).

ЗАКЉУЧАК

*У Правилнику о програму наставе и учења за седми разред основног образовања и васпитања*¹⁰ у Србији стоји да је важна карактеристика

¹⁰ У даљем тексту: *Правилник*

наставе и учења усмерених на остваривање исхода *та* да су фокусирани на учење у школи. Ученик *треба* да учи:

- смислено: повезивањем оног *што* учи са оним *што* зна и са ситуацијама из животног; повезивањем оног *што* учи са оним *што* је учио из Историје и других предмета;
- проблемски: самосталним прикупљањем и анализирањем података и информација; представљањем релевантних питања себи и другима; развијањем плана решавања задатог проблема;
- дивергентно: предлагањем нових решења; размисљањем нових примера; повезивањем садржаја у нове целине;
- критички: поређењем важности појединих чињеница и података; размисљањем аргумената;
- кооперативно: кроз сарадњу са наставником и другим ученицима; кроз дискусију и размену мишљења; уважавајући аргументе саговорника [Правилник о програму наставе и учења за седми разред основног образовања и васпитања].

С обзиром на то да и од наставника умногоме зависи који ће исходи и циљеви наставе историје бити остварени, не можемо са прецизношћу да одредимо у којој мери уџбеници могу допринети њиховом остваривању, јер је од велике важности на који начин се користе током наставе, и на који начин му ученици приступају самостално. С друге стране, на основу извршене процене и упоређивања уџбеника, можемо закључити у каквој су релацији садржаји и теме у уџбеницима са постављеним циљевима и исходима.

Међу постављеним исходима, између осталог, од ученика се очекује да ће на крају 7. разреда бити у стању да доведе у везу узроке и последице, изведе закључак о повезаности националне историје са регионалном и европском, да уочи утицај научно-технолошког развоја на промене у окружењу, да приказује на историјској карти динамику различитих појава и промена, да повеже визуелне и текстуалне информације са одговарајућим историјским контекстом [Ibid]. Можемо приметити да постоји повезаност ових исхода са садржајем у уџбеницима. Теме обрађене у лекцијама о Првом светском рату обухватају, осим политичке историје, и целине о новим технолошким открићима и њиховој улози у развоју оружја. Историјске карте (чак и онда када не позивају ученике на њихову анализу) приказују важне територијалне промене између 1914. и 1918. године, као и ратне операције.

Оно што је упитно када говоримо о повезаности садржаја уџбеника са исходима, јесу ставке које се тичу историјских извора и њихове критичке анализе. *Правилник* наводи да ће на крају 7. разреда ученик бити у стању да раздваја битно од небитног у историјској нарацији, да пореди различите историјске изворе и класификује их на основу њихове сазнајне вредности, да уочава пристрасности и стереотипе у садржајима историјских извора [Ibid]. Након анализирања методичко-дидактичке опреме у српским и румунским уџбеницима, стиче се утисак да је акценат у српским

уџбеницима стављен на усвајање знања на основу текста у лекцијама, и меморисање чињеница, што уосталом и показује већина питања постављених у лекцијама, а не на критичку анализу, развој критичког мишљења, и аргументовање о неком догађају или појави на основу сопственог гледишта. Иако постоје поједини изузеци, креативно ангажовање ученика у решавању проблема и самосталног закључивања у српским уџбеницима је ретко, и углавном ограничено на задатке и истраживања на крају лекција. Посебно је питање у којој мери се и такви, добро постављени задаци, примењују на часовима.

Исходи наведени у школском плану и програму за историју у румунским нижим средњим школама (5–7. разреда) готово су исти као и српски. Пре саме листе циљева и исхода наставе историје, истакнуто је да се у циљу њиховог остваривања (као и остваривања компетенција) предлажу различите врсте учења, које обухватају и дидактичке стратегије. Указано је на потребу да ученици прихватају, разумеју и вреднују различитости, а један од начина да се то оствари је кроз обрађивање контроверзних и осетљивих тема [Programa școlară pentru disciplina Istorie Clasele a V-a – a VIII-a]. Што се тиче исхода и циљева, нагласак је стављен на критичку употребу историјских извора, анализу хронолошких табела и информација које дају карте у испитивању историјских догађаја, као и сагледавања промене одређеног историјског простора [Ibid].

Оно што разликује румунске уџбенике историје од српских је заступљеност активности различитих врста и функција. У румунским уџбеницима, као што смо већ напоменули, материјал за вежбање заузима више места од самог текста лекције, и утиче на ученике да кроз активности и рад у пару или групама стичу ново знање. Осим критике текста и историјских извора, ученици се кроз уџбенике ангажују да коментаришу и анализирају визуелни материјал у много већој мери него што је то случај са српским уџбеницима. Као што смо напоменули за српске уџбенике, не можемо знати у којој мери су активности у уџбеницима заступљене у свакодневној настави, али можемо приметити да румунски уџбеници приступају ученицима на интерактиван начин, и позивају их на самосталан рад.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Српски уџбеници

- Антић, Чедомир и Мања Милиновић (2022). *Историја 7. Уџбеник са одабраним историјским изворима за седми разред основне школе*. Београд: Нови Логос.
- Бонџић, Драгомир и Коста Николић (2021). *Историја 7. Уџбеник са одабраним историјским изворима за седми разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике.
- Димитријевић, Весна (2021). *Историја 7. Уџбеник са одабраним историјским изворима за седми разред основне школе*. Београд: Вулкан издаваштво.
- Миливојевић, Урош; Весна Лучић и Зоран Павловић (2020). *Историја 7. Уџбеник са одабраним историјским изворима за седми разред основне школе*. Београд: БИГЗ школство.

- Омрчен, Милица и Невена Грбовић (2021). *Историја 7. Уџбеник са одабраним историјским изворима за седми разред основне школе*. Београд: Едука.
- Поповић, Радомир Ј.; Емина Живковић, Љиљана Недовић, Александар Тодосијевић и Сања Петровић Тодосијевић (2022). *Историја 7. Уџбеник са одабраним историјским изворима за седми разред основне школе*. Београд: Klett.
- Рајић, Сузана и Данко Леовац (2020). *Историја 7. Уџбеник са одабраним историјским изворима за седми разред основне школе*. Београд: Фреска.
- Растовић, Александар; Предраг М. Вајагић, Бранка Бечановић и Бојана Лазаревић (2020). *Историја 7. Уџбеник са одабраним историјским изворима за седми разред основне школе*. Београд: Герундијум.
- Филиповић, Мирослав (2020). *Историја 7. Уџбеник са одабраним историјским изворима за седми разред основне школе*. Београд: Data status.

Румунски уџбеници за 7. разред

- Ghețău, Gheorghe Florin and Olenca Georgiana Ghețău (2019). *Istorie. Manual pentru clasa a VII-a*. București: Aramis.
- Ochescu, Maria (2020). *Istorie. Clasa a VII-a*. București: Art Klett.
- Stoica, Stan and Dragoș Sebastian Becheru (2019). *Istorie. Manual pentru clasa a VII-a*. București: CD Press.

Румунски уџбеници за 8. разред

- Gheorghe, Maria Mariana and Irina Ema Săvuță (2020). *Istorie. Manual pentru clasa a VIII-a*. București: Litera.
- Soare, Aurel Constantin; Daniela Anca Cojocaru; Gabriel Grozav and Alina Pavelescu (2020). *Istorie. Clasa a VIII-a*. București: Art Klett.
- Stoica, Stan; Valentin Băluțoiu; Valentin Bilcea; Dragoș Sebastian Becheru; Ancuța Bondar and Maria Grecu (2020). *Istorie. Manual pentru clasa a VIII-a*. București: CD Press.

Литература

- Брковић, Алекса (2000). Мотивационе вредности уџбеника. *Учиџель*, XVIII, 67–68(1–2): 32–49.
- Ђуровић, Љиљана (2014). *Дидактичко-методичке дејтерминанције уџбеника Природе и друштва*. Докторска дисертација. Учитељски факултет у Ужицу, Универзитет у Крагујевцу.
- Лакета, Новак (1993). *Вредности савременог уџбеника*, Београд: Научна књига.
- Плут, Дијана (2000). Истраживања уџбеника као основ за активне и смислене стратегије наставе. *Учиџель*, XVIII, 67–68(1–2): 5–86.
- Рош, Ђорђе Себ. (1931). *На дунавском кеју септембра 1915. године*. Београд: Јединство.
- Страдлинг, Роберт (2003). *Настава европске историје двадесетог века*. Београд: Министарство просвете и спорта Републике Србије.
- Џувара, Њагу (2020). *Крајика историја Румуна*. Београд: Албатрос плус.
- Crawford, Keith (2003). The Role and Purpose of Textbooks. *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research*, 3(2): 5–10.
- Guo, Daibao; Katherine Landau Wright and Erin M. McTigue (2008). A Content Analysis of Visuals in Elementary School Textbooks. *The Elementary School Journal*, 119 (2): 244–269.

- Kleppe, Martijn (2010). Photographs in Dutch History Textbooks: Quantity, type and educational use, in: Heinze, Carsten and Eva Matthes (ed.), *Das Bild im Schulbuch*. Bad Heilbrunn: Julius Klinkhardt, 261–272.
- Mahamud, Kira (2014). Contexts, Texts, and Representativeness. A methodological Approach to School Textbooks, in: Knecht Peter; Eva Matthes; Sylvia Schütze and Bente Aamotbakken (ed.), *Methodologie und Methoden der Schulbuch und Lehrmittelforschung*. Bad Heilbrunn: Julius Klinkhardt, 31–49.
- Tamisogiou, Chrysa (2017). Visual representations of the national self and the ‘other’ in the Greek history textbook. *History Education Research Journal*, XV(1): 1–20.
- Šuica, Marko; Ana Radaković and Slobodan Rudić (2020). Where and How Do Pupils in Serbia Learn About the 1990s Yugoslav Wars?, in: Ognjenović Gorana and Jasna Jozečić (ed.), *Nationhood and Politicization of the History in School Textbooks. Identity, the Curriculum and the Educational Media*. Cham: Palgrave Macmillan, 127–154.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Каталог румунских уџбеника за седми и осми разред. Доступно на: <https://www.edu.ro/manuale-scolare> Приступљено: 27. 11. 2023.
- Каталог српских уџбеника за седми разред основне школе. Доступно на: <https://prosveta.gov.rs/prosveta/udzbenici/udzbenici-za-osnovnu-skolu/> Приступљено: 27. 11. 2023.
- Правилник о програму наставе и учења за седми разред обавезног основног образовања и васпитања *Службени гласник РС*, бр. 88/17, 27/18 – др. закон и 10/19. Доступно на: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/SiGlasnikPortal/eli/rep/pg/ministarstva/pravilnik/2019/5/4/reg>. Приступљено: 24. 11. 2023.
- Школски план и програм за дисциплину Историја V-VIII разред (Programa școlară pentru disciplina Istorie Clasele a V-a – a VIII-a). Доступно на: <https://oradeistorie.ro/programe-scolare-pentru-disciplina-istorie/> Приступљено: 28. 11. 2023.
- Правилник о стандардима квалитета уџбеника и упутство о њиховој употреби *Службени гласник РС*, бр. 55/05, 71/05 – исправка, 101/07, 65/08, 16/11, 68/12 – УС, 72/12, 7/14 – УС и 44/14. Доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SiGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2016/42/4/reg>. Приступљено: 24. 11. 2023.
- Ферјанчић, Снежана; Марко Шуица, Сузана Рајић, Љубодраг Димић, Арсен Ђуровић, Драгица Кољанин, Видосава Граховац (2008). Кључни појмови за крај обавезног основног образовања. Историја. Приручник за наставнике. Београд: Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања. Доступно на: <https://ceo.edu.rs/wp-content/uploads/publikacije/IstorijaZaWebSaKoricom.pdf>. Приступљено: 24. 11. 2023.

SOME ASPECTS OF THE ANALYSIS OF THE FIRST WORLD WAR
IN MODERN SERBIAN AND ROMANIAN HISTORY TEXTBOOKS
FOR JUNIOR HIGH SCHOOL

by

MARIJA MILINKOVIĆ
Belgrade, Serbia
mariahistory1512@gmail.com

SUMMARY: The article compares how modern Serbian elementary school history textbooks and Romanian gymnasium (lower secondary school) history textbooks portray the First World War. It examines the content and sensitive topics between 1914 and 1918, including the causes of the First World War, Romania's role in the war (1916–1918), and the military campaign carried out by the Central Powers against Serbia in 1915. The article also looks at the role of methodological and didactic elements, as well as visual materials. Additionally, the paper analyzes how historical sources and maps are represented in history textbooks. After analyzing the textbooks, the article concludes that Serbian history textbooks place more importance on memorizing historical facts rather than promoting critical thinking among students. In contrast, Romanian history textbooks encourage students to analyze historical sources and visual material creatively. Furthermore, they offer more examples of role-playing, simulations, and debates, which are essential for developing students' critical thinking skills.

KEYWORDS: Serbian history textbooks; Romanian history textbooks; First World War, textbook analysis; History teaching

UDC 316.42(497.11)
UDC 003.349:811.161.41
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2491331D>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 27. 8. 2024.
Прихваћен: 2. 9. 2024.

ИДЕНТИТЕТСКИ ИНЖЕЊЕРИНГ ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКОГ КОНТРАКУЛТУРНОГ ТРАНСКУЛТУРАЛИЗМА

ВЕСНА ЂУКИЋ

Универзитет уметности у Београду
Факултет драмских уметности
Булевар уметности 20, Београд, Србија
vesna.djukic@fdu.bg.ac.rs

САЖЕТАК. Предмет рада је постјугословенски контракултурни идентитетски инжењеринг као идеолошки конструкт леволибералног евроатлантског тоталитаризма. Предмет се проучава кроз анализу модела контракултурног деловања усмереног против основних идентификатора културног идентитета српског народа који живи на простору постјугословенских држава: светосавске филозофије живота и ћириличног писма српског језика којим српски народ комуницира светосавски поглед на свет. Циљ истраживања је да се на основу теоријских извора, анализе емпиријских података, медијских текстова, интернет презентација и вебблогова разуме и објасни начин мишљења и деловања неолибералног евроатлантског тоталитаризма на простору бивше Југославије. Резултати историјско-компаративне анализе југословенског и постјугословенског идентитетског инжењеринга показују да кључну улогу у процесу има хибридни модел „двојник државе” који преузима улогу културног хегемона. Делује на основу принципа „завади па владај” тако што антагонизује постојеће политичке и културне идентитете да би наметнуо скуп контракултурних веровања о (транс)родном (gender) идентитету са разорним последицама на друштво у целини.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: двојник државе, идентитетски инжењеринг, контракултурни транскulturализам, постјугословенске државе, светосавље, српски језик, ћирилично писмо

УВОД

Посматрано у ширем регионалном контексту постјугословенских држава, идеолошко обележје периода посткомунистичке Европе након пада комунистичких режима, рушења „берлинског зида” и распада Југославије је контракултурни отпор наводном „етнонационалном моделу културне политике” и „новим етно-националним идентитетима и моделима памћења који подстичу међу-етничке поделе и мржњу” [Delibašić 2014: 7–8; Кисић и Суботић 2020: 208].

Иако маркетиншки препакован у неолибералну идеологију грађанског друштва, сврха „отпора” се не разликује од тоталитарне комунистичке политике растакања српског културног идентитета и стварања „вештачких нација” [Димић 1998: 65]: македонске и црногорске (1945), југословенске (1961) и муслиманске (1971). Ово посебно имајући у виду да ове нације, изузев југословенске, које су након распада Југославије добиле своје државе у границама бивших југословенских република, конструишу политичке идентитете кроз поништавање српског културног идентитета.

Разлика је у томе што „политички идентитети нису нешто фиксирано и примарно” већ је „реч о нечем веома променљивом и друштвено конструисаном” те се они могу „изграђивати или разграђивати кроз политичке институције или политичке опције” [Linc i Stepan 1998: 55, 452]. О променљивости друштвено конструисаних политичких идентитета сведочи и изјава активног учесника процеса транзиције на простору Југоисточне Европе и Југославије, Цефрија Сакса (амерички економиста, професор на Универзитету Колумбија и саветник последњег председника Савезног извршног већа Социјалистичке Федеративне Републике Југославије 1989–1991. Анте Марковића): „Европа није желела да Југославија преживи. Желели су да је виде разбијену. Верујем да су резултати генерално били штетни иако су, наравно, многе државе наследнице срећне због своје независности” [Saks 2024].

За разлику од променљивих политичких идентитета, културни идентитети су одређени културним, језичким и професионалним разликама које су резултат еволуције културе различитих друштвених група и предавања њене сложене структуре настале током вишевековне културне историје и традиције. Такви културни идентитети, схваћени као свест о социјалном припадништву, нераскидиво су повезани са културом „као неком врстом идентитетског система групе” [Asman 2011: 144–145] те у облику вредносног система унутрашње имплицитне културе опстају чак и под притиском тоталитарних идеологија и репресивних политичких идентитета (нпр. комунизам-атеизам). У том смислу, социјалнопсихолошка теорија јасно разликује експлицитну и имплицитну културу [Крећ и др. 1978]. Прву чине спољашње, материјализоване, видљиве и опипљиве манифестације културе, а другу – њена унутрашња, нематеријална, невидљива и неопипљива суштина отпорна на спољашње утицаје. Вредност једне културе, чак, „зависи мање од преношења физичких својстава, а

више од предавања сложене структуре обичаја, знања и веровања [...] ако би они били уништени, годину дана после њих нестала би половина људске врсте” [Toni 1979: 15].

Посредовано антагонизовање ових разлика, производ је транснационалног идентитетског инжењеринга чија је делотворност заснована на принципу *zavagi ĩa vlagaj* [Ђукић 2022: 41–53]. Усмерен је на промену историјске свести коју припадници српског народа развијају о себи кроз културу, језик и религију, тако што се оснажује утопијска идеја чисте грађанске државе настале геополитичким прекомпоновањем постјугословенског политичког простора и стварањем нових држава у којима је српски народ наставио да живи. Сврха таквог инжењеринга је неутралисање самосвести грађана српске националности упркос томе што је повезаност грађанске и националне структуре друштва нераскидива чак и у развијеним демократским државама. У том смислу је транснационални спољни фактор, у садејству са унутрашњим агентима утицаја, у већини постјугословенских држава, оснаживао (ново)националистичке културне политике усмерене против културних, језичких и конфесионалних обележја српског културног идентитета. Током 20 година транзиције резултат садејства ових политика је значајно смањење броја грађана којима је матерњи језик српски, па је према подацима Управе за статистику Црне Горе Монстат, од 63,5 процената 2003. године, број смањен на 42,9 процената 2011. године, да би се незнатно повећао на 43,2 процента 2023. године [Danas online 15. 10. 2024]. Међутим, иако појединачно посматрано, српски језик говори највећи број грађана, службени језик у Црној Гори је „црногорски”.

Иако промишљено супротстављање разликама између политичких и културних идентитета представља наставак југословенске политике разједињавања и фрагментације српског националног корпуса, разлика је у томе што постјугословенски инжењеринг, уместо транскултурног југословенског, заговара (транс)родне (gender) идентитете. Полази од „отварања за културно посредовање идентитета које културу не везује искључиво за нацију и државу” [Delibašić 2014: 7–8] да би се претворило у отворено заговарање неолибералног „скупа веровања који управља учешћем људи у родном поретку” [Eckert and McConnell-Ginet 2003: 26]. Цендеризам се у теорији разуме као нови облик тоталитаризма који доноси позитиван поглед на „културу смрти” са разорним последицама на друштво у целини [Рољакović 2021]. Представља трећу групу идентитетских обележја конструисану у контексту контракултурног транскултурализма насталог као радикална негација две постојеће групе које се током историје развијају и потврђују кроз начин мишљења већине становништва. Тако се комбинацијом тврде моћи власти и меке моћи унутрашњих и спољашњих транснационалних организација, у политички дискурс поред постојећих идентитета – променљивог политичког и релативно трајног културног, односно конфесионалног, уводи трећи трансродни идентитет који на постјугословенском простору настоји да поништи два већ завађена идентитета.

За проучавање, разумевање и објашњење репресивне природе (пост) југословенског „идентитетског инжењеринга” у контексту теме рада, користимо два сродна појма: „двојник државе” и „контракултурни транскултурализам”. Први појам – „двојник државе” [Ђукић 2022: 96–117; Ђукић 2023: 17, 27, 30, 51, 58] се односи на хибридни модел постјугословенског идентитетског инжењеринга који је привидно заснован на заговарању европских интеграција кроз европоцентрични контракултурни транскултурализам, а заправо на заговарању евроатлантских интеграција и неолибералних вредности западне цивилизације. Развија се ванинституционалним каналима, изван политичке арене демократског друштва, те грађани на изборима не могу да се о њему изјашњавају. Други појам – „контракултурни транскултурализам” [Ђукић 2021: 43–48] подразумева транскултурализам као контракултурно „супротстављање начину мишљења велике већине становништва” [Saint-Jean-Paulin 1999: 5]. У контексту рада, односи се на српски национални корпус коме леволиберална (пост)југословенска грађанска идеологија приписује великосрпски национализам. Развија се у оквиру дисидентског културног модела иако је у вишепартијском систему дисидентство обесмишљено слободом јавног деловања кроз политичке институције. Користи „стратегije контракултуре и противљења националистичким моделима меморијализације” [Кисић и Суботић 2020: 208].

НАУЧНО ЗАСНИВАЊЕ МОДЕЛА ДВОЈНИК ДРЖАВЕ

Смисао новог светског поретка успостављеног у земљама Југоисточне Европе након пада Берлинског зида је конструкција новог система вредности који у свим сферама друштвеног живота тежи да замени постојећи. Како је вредносни систем духовна творевина имплицитне културе, његово извориште је у сфери имплицитне културе одакле се шири на сферу политике, економије, просвете, науке, медија и остале области друштвеног живота и јавних политика. Култура је по правилу запостављена од стране државне управе која је у периоду транзиције примарно фокусирана на политику и економију, чиме се ствара садејство јаке спољашње силе контракултурног транскултурализма и слабе унутрашње политике у области културе.

Резултати емпиријских истраживања транзиционе културне политике у Србији¹ показали су да је у сврху заговарања европских и евроатлантских интеграција на простору Србије развијен алтернативни модел „двојник државе” [Ђукић 2022; Ђукић и др. 2023: 13–67] који је своју контракултурну делотворност манифестовао и у другим постјугословенским државама у окружењу. Тако је створен хибридни модел постјугословенског контракултурног транскултурализма чији смисао није заговарање идеје да спо-

¹ Истраживање је спроведено током 2022. и 2023. године у оквиру институционалног финансирања научно-истраживачке делатности Факултета драмских уметности у Београду, а резултати су објављени у научној монографији Весне Ђукић и групе аутора *Држава и култура у транзицији, изазови транзиционе културне политике у Србији (2000–2020)*.

љашње вредности западне цивилизације треба да надопуњују доминантан начин мишљења заснован на културној историји и традицији српског народа, већ се овом начину мишљења супротставља стратегијама „контракултуре и противљења” [Кисић и Суботић 2020: 208].

Делотворност хибридног модела заснована је на вештој комбинацији ослабљене тврде моћи државе ограничене интересима транснационалних центара економске и политичке моћи, која није способна да пружи одговарајући институционални одговор на изазове транзиције, и ванинституционалне меке моћи цивилног сектора подржаног од стране транснационалних политичких и економских организација. Усмерен је на оснаживање неолибералног цивилног сектора који се представља јавности као активно грађанство. Захтева да буде укључено у доношење стратешких одлука власти као „равноправни партнер државе”, а у односу према државним институцијама се понаша као „слон у стакларској радњи” [Ђукић 2023: 34, 45] захваљујући невидљивој и нетранспарентној подршци транснационалних центара моћи чију геополитичку агенду спроводи. Такав однос државе и цивилног друштва одговара неолибералном моделу неутралне државе која не води културну политику и „не меша се у послове снажног цивилног друштва” [Хркаловић 2019: 47].

Примењен на простору постјугословенских држава у којима живи српски народ, подразумева несметани и несанкционисани идентитетски инжењеринг [Ђукић 2022а] који води у „декултуризацију” [Достанић 2012: 83] и селективно чишћење јавне сфере од културних и етничких елемената. Последишно, таква комбинација моћи усмерена је на спречавање универзалног права на културу које међународне конвенције гарантују свим грађанима, независно од тога да ли припадају већинском, односно конститутивном народу, националним мањинама или друштвеним групама које се не изјашњавају по основу националне припадности.

У ту сврху, током периода транзиције, група интелектуалаца, уметника и културних радника у јавни говор уводи појам „иновативна културна политика” [Светићанин 2020: 33–34]. Културну политику схвата као заступање јавног мњења које „даје моћ представљања и легитимисања друштва” [Jordan and Weedon 1995: 13] са циљем да се култура и уметност политизују и повежу са осталим областима друштвеног живота. Односи се на политички контекст културних политика који одликују међусобно супротстављени ставови различитих група заступника чији су напори често „искривљени њиховом жељом да генеришу податке и анализу у складу са њиховим преференцијама” [Anderson 2003: 1]. Заснива се на постмодерним неолибералним класним, расним и (транс)родним теоријама и праксама у култури које интерпретира у складу са својим политичким преференцијама. Подразумева политички мотивисано заговарање позитивне дискриминације права наводних маргинализованих друштвених група и негативне дискриминације већине грађана. Одвија се изван политичке арене демократског друштва, ванинституционалним путем, независно од правног оквира државе који не препознаје заговарање и лобирање као облик политичког деловања. Користи правне празнине и „рупе у

закону” да без овлашћења и одговорности, генерише друштвене поделе кроз једнострано креиране дихотомије лево-десно, национално-грађанско, западно (модерно) – источно (конзервативно), ванинституционално-институционално и сл. Не располаже политичким, правним и финансијским овлашћењима за вођење јавних политика, али на њих утиче преко представника у државној администрацији и применом стратегија и тактика контракултурног јавног деловања. У јавном дискурсу се позива на независно критичко промишљање друштвених проблема, иако заправо представља инструмент скривене агенде лево-либералних транснационалних центара моћи.

По својој суштини, појам „иновативна културна политика” представља супротност појму „културна политика” који подразумева „активност коју спроводи неко владино тело на основу правних, политичких и финансијских овлашћења” [Young and Quin 2004: 5] за вођење јавних политика у интересу већине грађана. Разлика је у томе што иновативна културна политика (cultural politics) представља неовлашћено политичко заступање права наводне маргине грађана у чије име политички делује без њиховог знања и овлашћења. Ослобођено је политичке одговорности будући да се, према теорији о пет арена консолидоване демократије коју су развили компаративисти на основу проучавања демократске транзиције и консолидације посткомунистичке Европе [Linc and Stepan 1998: 20–30], не одвија у политичкој арени у којој грађани изражавају своју политичку вољу, већ у арени грађанског (цивилног) друштва у којој самоорганизоване друштвене групе, покрети и појединци, релативно аутономни у односу на државу, покушавају да изразе политичке идеје у које верују. С друге стране, културна политика (cultural policy) се као јавна практична политика коју води власт на основу политичке воље грађана изражене на демократским изборима, одвија у арени јавне администрације оптерећене наслеђеним бирократским начином мишљења претходних (пост)тоталитарних режима, што утиче на ефикасност јавних политика и способност власти да одговори на све изазове демократске транзиције и консолидације друштва.

Посматрано са становишта теорије менаџмента у култури и културне политике, идеолошки конструкт „иновативне културне политике” може се разумети и објаснити применом теорије менаџмента Исака Адижеса [Adizes 2006]. Иако се може применити на управљање било којим ентитетом, почев од компаније, преко цивилне организације до државе, најпре је развијена у области културе још 1969. године када је Адижес основао први програм менаџмента у култури на Универзитету Калифорнија у Лос Анђелесу (University of California at Los Angeles UCLA). Поред тога, погодна је због свог усмерења на управљање променама, због чега се њено ширење на простору посткомунистичке Европе временски подудара са преломним тренуцима савремене историје имајући у виду да је Адижес центар за Југоисточну Европу основан 1994. године у Новом Саду, са филијалама у Загребу и Сарајеву – управо у завршној фази распада Југославије. Такође, Адижесова књига *Менаџмент за културу* је први пут објављена на српском

језику након потписивања Дејтонског споразума (1996), док је друго издање објављено током распада државне заједнице Србија и Црна Гора (2006).

Теорија је потом модификована и пренета у област културне политике као алтернативни постјугословенски конструкт назван „иновативна културна политика”. Представља „иновацију” будући да је заснован на америчком либералном моделу неутралности државне администрације у области културе, супротно свим моделима културне политике насталим на тлу Европе (државни, парадржавни, регионални, транзициони и др.) који подразумевају јасно дефинисану одговорност државе за подстицање културног живота и културног развоја.

Стога, даљу анализу иновативне културне политике заснивамо на Адигесовом моделу менаџмента ПАЕИ (production, administration, *entrepreneurial*, integration), који садржи четири кључне функције управљања (продукција, администрација, предузетништво и интеграција).² Како предузетничка функција менаџмента захтева иновативност као нови начин размишљања, а тиме и промену пословног модела, то појам „иновативна културна политика” одражава предузетнички дух модела „двојник државе”. Указује на способност да се новим начином размишљања и практичном примени нових идеја створе нове вредности које би уланчано, кроз ланац вредности, потпуно променило друштво какво познајемо.

Као што назив „двојник државе” имплицира, овај модел представља алтернативу држави јер тежи да оствари интерес партикуларних група супротстављањем доминантном начину мишљења. Заснован је на политичком идеалу бездржавног грађанског друштва којим не управља држава постављена на три стуба власти (законодавна, извршна и судска), већ „активно грађанство” (само)организовано у (транс)националним организацијама.

Иако се може претпоставити да идеја постјугословенског бездржавног друштва у одређеном смислу представља иновiranу идеју радничког самоуправљања прилагођену неолибералном политичком и економском контексту посткомунистичке Европе, овде се мора имати у виду да је самоуправни модел генерисао самоуправни бирократски апарат као алтернативу државној управи и локалној самоуправи. До ове појаве је дошло концентрацијом бирократизоване моћи која је произлазила из статуса СИЗ-а као јединог посредника и арбитра у процесу размене рада. Због тога су ове институције почеле да се обликују у „двојнике државе”. Супротно од улоге да посредује у непосредној размени рада ослобађајући рад „свих директивних утицаја”, СИЗ-ови су постали супститут државне организације од чијег је директивног утицаја управо требало да заштите самоуправну процедуру договарања и споразумевања [Ђукић 2010: 227]. Разлика је у томе што је самоуправни модел „двојник државе” био уставна творевина тоталитарног комунистичког режима, док постјугословенски модел није заснован на уставним одредбама и националном законо-

² Модел је представљен на блогу Project Management Offices [PMOs] намењеном пружању консултантских услуга [Project Management Offices].

давству те се не може схватити као легална и легитимна творевина са овлашћењима и одговорношћу за „представљање и легитимисање друштва”. Сличност се огледа у леволибералној идеолошкој позадини оба алтернативна модела.³

Ако бисмо покушали да према Адигесовој формули ПАЕИ конструисемо менаџмент модел који одговара иновативној политици „двојник државе”, он би имао обрнути редослед менаџерских функција и гласио би: ЕИПА. Како свака иновација полази од иновативног начина размишљања, предузетничка функција (Е) је наглашена. У политичком и економском контексту посткомунистичке Европе, подразумева промену комунистичког, односно социјалистичког у неоколонијални капиталистички начин размишљања. У области културе, промена полази од деетатизације као стратешког приоритета културних политика (нпр. Србија 2001) што подразумева ограничење утицаја државе и јачање независног цивилног друштва. Један број уметника и стручњака у култури окреће се социјалном предузетништву, оснива цивилне организације и ствара свој независни простор креативности и интеракције са сличним организацијама у земљи и свету. Затим следи интеграција (И), односно умрежавање евроатлантских, националних и транснационалних ентитета у јавном, приватном и цивилном сектору друштва који у јавном заговарању промена на простору бивше Југославије виде шансу за остварење партикуларних интереса. Сврха умрежавања је активна партиципација у копродукцији контракултурних медијских, научних, образовних и културних садржаја који се укључују у процес социјализације и усвајања пожељних друштвених вредности неолибералне западне цивилизације (П). Да би формула била делотворна, наведене функције се заснивају на најчешће занемареној административној функцији менаџмента (А) и истраживањима фокусираним на слабе резултате државе и добре резултате цивилног сектора мерено неолибералним критеријумима. Последице, а нарочито у почетном периоду транзиције, држава суочена са бројним унутрашњим и спољашњим изазовима, почиње да губи утицај над културним животом и културним развојем у мери у којој утицај цивилног сектора све више расте.

У том смислу Адигесова теорија није имала нарочиту примену у контексту државног модела културне политике Србије, будући да је Закон о култури донет неколико година касније (2009), улогу цивилног сектора ограничио на саветодавна тела ресорног министарства. Будући непримењива са становишта закона и јавне практичне културне политике, пренета је у основе алтернативног хибридног модела „двојник државе” који, захваљујући комбинацији транснационалне и националне тврде и меке моћи, развија својства неолибералног културног хегемона. Иако садржи специфичне карактеристике самоуправног модела социјалистичке Југо-

³ Више о утицају либералних елита на културну политику Србије током два претходна века (19–20) видети у поглављу аутора овог рада: Нове старе идеологије транзиционе културне политике у Србији [Ђукић и остали (2023). *Држава и култура у транзицији, изазови транзиционе културне политике у Србији (2000–2020)*, Београд: Факултет драмских уметности, 13–69].

славије, реконцептуализованог кроз све наредне фазе развоја постјугословенских држава, овај модел је у периоду транзиције идеолошки ситуиран у контекст евроатлантских интеграција кроз који су већ прошле многе посткомунистичке државе Југоисточне Европе и Западног Балкана.

Гласноговорник тог модела у Србији била је коалиција „Преокрет” (2011)⁴ предвођена Либерално демократском партијом (ЛДП, СПО, СДУ) којој се придружио један број уметника, универзитетских професора, независних интелектуалаца, медијских и невладиних организација. Створена је с циљем да се убрзају европске и отпочну евроатлантске интеграције Србије, те усвоје европски стандарди и вредности у друштву. Залагала се за суштинску промену односа државе према култури и „одбрана угроженог права грађана да живе у модерној, уређеној и европској Србији” [Blic, 2011]. На парламентарним изборима (2012) коалиција је представила намеру да буде „реформатор постојећег инертног културног модела” кроз разградњу матрице која је „у прошлости стварала само мржњу, ратове и лажни национални занос” [Ђукић и др. 2023: 23].

Да је коалиција добила подршку грађана, суштинска промена односа државе према култури би подразумевала рестриктивну европоцентричну грађанску културну политику која би из јавне сфере истиснула елементе националних култура и на њима заснованих националних културних идентитета. Тако је у политички говор уведена идеја „грађанске културне политике”. Иако нејасног значења, она подразумева активно учешће грађана у процесу одлучивања о свим питањима важним за живот грађана у одређеној заједници што јесте одлика демократског уређења државе. Међутим, леволибералне стратегије ванинституционалног контракултурног деловања не полазе од начела грађанске демократије које подразумева да су сви грађани једнаки пред законом. Претпоставља да постоје „више једнаки” чије је наводно право и обавеза да доносе вредносне судове и намећу вредносни систем који поништава постојеће културне образце.⁵ Тако је конструисан концепт грађанске културне политике [Luković i Varagić Petrović 2019] остварив једино у грађанској секуларној држави јер „кад држава није секуларна, није грађанска” [Danas 5. 4. 2023].

Овде се поставља питање смисла повезивања секуларне и грађанске државе имајући у виду да секуларна држава подразумева да су „цркве и верске заједнице одвојене од државе, те да се ниједна религија не може успоставити као државна или обавезна” [Устав Републике Србије, 2006, чл. 11]. У складу с тим, у Србији постоји више признатих религија од којих ни једна није државна и обавезна. Зато наротив имплицира западни поглед

⁴ На челу ове коалиције били су истакнути културно-политички радници и уметници. Након „чистке либерала” Латинка Перовић је поново ушла у друштвени и политички живот као члан Политичког савета Либерално-демократске партије и Грађанског демократског форума; оснивач ЛДП Бранислав Лечић био је и први министар културе након промене режима 2000. године; председници ЛДП и СПО су драматург Чедомир Јовановић и књижевник Вук Драшковић.

⁵ То је по дефиницији основна одлика тоталитаризма схваћеног као потпуна и неограничена интервенција државе или неке друге политичке, друштвене или верске организације у живот, делатност, мишљење свих појединаца и група.

на антиклерикално секуларно друштво које се у процесу либерализације и модернизације удаљава од религиозне интерпретације света и фокусира на рационално научно тумачење световних питања савременог друштва. У неолибералном политичком контексту се примарно односи на заговарање људских права маргинализованих друштвених група и промену јавних политика, почев од заступљености жена у процесу управљања и одлучивања, преко права ЛГБТ заједнице до (транс)родне равноправности и родно осетљивог језика. У слободној интерпретацији заговорника постјугословенске секуларне грађанске државе то подразумева широк распон односа према јавном иступању, почев од спречавања дела јавности, а посебно свештенства и грађана православне вероисповести, да износе ставове о темама везаним за православље, односно светосавље као унутрашње духовно језгро имплицитне културе и вредносног система српског народа. На другој страни крајности се налази и непрекидно позивање СПЦ да се стави на страну једне против друге групе и изјасни о одређеним политичким питањима, иако се Црква не ставља на страну идеологија, политичких странака и друштвених група. Пошто по бројчаној заступљености ова друштвена група не припада маргинализованој мањини чије интересе заступа „иновативна културна политика”, позиционира се у контекст културне политике коју наводно води власт.

У којој мери власт није способна да се одупре притиску заступника „грађанске културне политике” показује низ неуспешних покушаја доношења стратегије развоја културе у Србији (2011, 2017, 2020). Након „жустре дискусије о идеолошким аспектима српске културе кроз подстицање употребе ћирилице” [Portal za kulturu jugoistočne Evrope SEECult, 30. 9. 2017], држава је коначно одустала од настојања да стратешки усмери развој културе, што показује прави опсег контракултурног супротстављања свим идентификаторима српског културног идентитета. Заснива се на мноштву идеолошких наратива који користе стереотипе о наводном „(велико)српском национализму”, „репатријархализацији”, „антизападњаштву”, „отпору модерности” и сл. У књизи *Поштка српској идентитетској: антизападњаштво, русофилство, традиционализам*, која се може сматрати програмским документом овог дела грађанског друштва, уводничар упозорава да „уместо окретања модерности, нови идентитет Србија тражи у прошлости ослањајући се на [...] средњовековно наслеђе Србије, православље, византијско наслеђе, фолклор у култури и антизападњаштво” [Biserko 2016: 6].

У којој мери контракултурни наративи стигматизују српску културу, науку, језик и књижевност говори и навод у интернет публикацији Хелсиншког одбора за људска права: *За нову културну историју – историју гојмајшизма*. Супротно начелу слободе научног и уметничког стваралаштва и забрани дискриминације по основу националне припадности, културе, језика и сл., објављена је црна листа књижевника, научника, уметника и научних, књижевних и уметничких дела који су представљени као „најважнији топови културне политике”. Списак је направљен с намером да покаже како је научно, уметничко и књижевно стваралаштво у Србији,

почев од седамдесетих година 20. века до данас, засновано на „тоталитарној логици искључивања” [Biserko i dr. 2023: 23–29]. Образлажући идеју о специфичном српском мисаоном обрасцу који врши „прогон мањинског мишљења и укида плурализам” [Isto, 2023: 57], ова цивилна организација заговара идеју алтернативне културне политике отпора наводном „националистичком догматском обрасцу” [Isto, 2023: 7]. У том смислу се демократско начело владавине већине која се изјашњава према националној припадности, било већинском народу или националним мањинама, представља као тоталитаризам. Такав наратив промовише идеју да се већина мора потчинити мањини, уместо да се наводна обесправљена мањина укључи у културне токове без угрожавања права већине.

Врхунац „иновативне културне политике” у домену језика представља доношење Закона о родној равноправности (2021)⁶ са одредбама у области „родно осетљивог језика” који показује практичну делотворност модела „двојник државе”. Ово зато што тај законски акт подразумева насиље над свим кључним идентификаторима националног културног идентитета, посебно везано за језик који настаје и развија се природно, на основу културних потреба припадника сваке језичке групе за сазнањем, комуникацијом и уметничким и креативним стваралаштвом. Стога не трпи насилне политичке и административне мере, због чега су многе европске државе већ одбиле да мењају свој језик. И док у Србији овај Закон наилази на отпор Српске православне цркве, научне, стручне и културне јавности, српски језик у другим постјугословенским државама још увек не успева да поврати статус службеног језика изгубљен под утицајем контракултурног идентитетског инжењеринга.

Наведени примери, уз мноштво других који нису могли да буду анализирани због ограничења простора, показује способност контракултурног идентитетског инжењеринга да с лакоћом прелази из ванинституционалног у институционално деловање и одлучујуће утиче на законодавну и извршну власт и поред тога што не располаже политичким ауторитетом за вођење културне политике и других јавних политика. Ово је резултат утицаја неолибералног модела слабе државе и јаког цивилног друштва који не само што заговара, већ и практично спроводи спољашња и унутрашња транснационална елита која кроз модел „двојник државе” делује на простору Србије и осталих постјугословенских држава.

ЗАКЉУЧАК

Резултати истраживања показују да евроатлантске интеграције на простору постјугословенских држава имају снажно изражену компоненту контракултурног транскултурализма усмерену против основних идентификатора српског културног идентитета – светосављу као вредносном систему и ћириличком писму српског језика којим српски народ комуни-

⁶ Закон је донет на предлог Министарства за људска и мањинска права и друштвени дијалог Републике Србије.

цира светосавску филозофију живота и поглед на свет. Избор није случајан јер ово живо духовно наслеђе вековима одржава српски народ на историјској и културној сцени те зато представља претњу тоталитарној идеологији неолибералног капитализма. За њено ширење на југоисток после рушења Берлинског зида, пада комунизма и распада Југославије, било је потребно садејство националних, међународних и транснационалних организација које делују у јавном, приватном и цивилном сектору вођено скривеном агендом уклањања субверзивних садржаја имплицитне културе и културног памћења. Ово се посебно односи на кључне идентификаторе српског културног идентитета који је и идеологија југословенства доживљавала као претњу због наводног великосрпског хегемонизма и национализма, те већ у значајној мери истиснула из јавног живота. Тако је (пост)југословенска лево либерална идеологија нашла свог природног савезника у неолибералном евроатлантском контракултурном транскulturализму. Производ овог савеза – постјугословенски модел идентитетског инжењеринга „двојник државе” настоји да светосавски систем вредности српског народа на простору постјугословенских држава замени неолибералним вредностима западне цивилизације. Секуларизам, (транс)родни идентитети и родно сензитивни језик постају средство „декултурације” којим тоталитарна идеологија комуницира свој „иновативни” начин размишљања о „бездржавном” свету као потенцијалној колонији чије материјалне вредности експлоатише, а духовне уништава.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Димић, Љубодраг (1998). *Срби и Југославија*. Београд: Стубови културе.
- Достанић, Душан (2012). Модерна држава пред изазовима комунитаризма. *Политичка ревија* (Београд), 2: 83–109.
- Ђукић, Весна (2022). „Двојник државе” у културној политици Србије (1971–2021). *Српска њолиитичка мисао*, XXIX, 75(1): 93–117.
- Ђукић, Весна (2010). *Држава и култура, студије савремене културне њолиитике*. Београд: Факултет драмских уметности.
- Ђукић, Весна и група аутора (2023). *Држава и култура у ѡранзицији, ѡранзициона културна њолиитика у Србији*. Београд: Факултет драмских уметности.
- Ђукић, Весна (2022а). Друштвене поделе и идентитетски инжињеринг транзиционих културних политика у Србији. *Зборник Маѡице српске за друштвене науке*, 184: 539–552.
- Ђукић, Весна (2021). Завади па владај: културно памћење српског народа у политикама идентитета постјугословенских држава. *Зборник Маѡице српске за друштвене науке*, 180: 639–652.
- Ђукић, Весна (2017). *[Ка] ко смо, студије културе ѡамћења и ѡолиитике идентитетска у Србији*. Београд: Факултет драмских уметности.
- Ђукић, Весна (2022). *Памћење као оѡиор забраву, крајика студија ѡолиитике очувања српској културној идентитетска*. Београд – Нови Сад: Факултет драмских уметности и Матица српска.
- Закон о родној равноправности (2021). *Службени ѡласник РС*, 52/2021.
- Кисић, Вишња и Ирина Суботић (2020). Вредновање наслеђа маргине, култура сећања и студије наслеђа у радовима проф. Милене Драгићевих Шеших. *Култура*, 169: 201–220.

- Хркаловић, Милош Д. (2019). Однос цивилног друштва и државе, од конфликта до сарадње у креирању јавних политика. *Администрација и јавне политике* (Београд), 1: 41–57.
- Adižes, Isak Calderon (2006). *Menadžment za kulturu*. Novi Sad: Asee books.
- Anderson, James E. (2003). Public policymaking: An introduction. Chapter 1. *The Study of Public Policy*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1–34.
- Asman, Jan (2011). *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Beograd: Prosveta.
- Delibašić, Esad (2014). Etnonacionalni model kulturne politike. *Dijalog* (Sarajevo), 1–2: 7–19.
- Delibašić, Esad (2021). Transnacionalna perspektiva evropske kulturne politike. *Zbornik radova* (Filozofski fakultet, Univerzitet u Zenici), XIX: 113–117.
- Eckert, Penelope and Sally McConnell-Ginet (2003). *Language and Gender*. Cambridge University Press.
- Jordan, Glenn and Chris Weedon (1995). *Cultural politics: class, gender, race, and the post-modern world*, Oxford, UK; Cambridge, Mass., USA: B. Blackwell.
- Kreč, Devid; Ričard S. Kračfield i Igerton L. Balaki (1972). *Pojedinac u društvu*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Linc, Huan, Stepan, Alfred (1998). *Demokratska tranzicija i konsolidacija. Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa*. Preveo Đurica Krstić. Beograd: Filip Višnjić.
- Polen Sen Žan, Kristijana (1999). *Kontrakultura*. Beograd: Clio.
- Poljaković, Ivan (2020). Dženderizam – novi oblik totalitarizma. *Crkva u svijetu* (Zadar), LV(4): 753–771.
- Toni, Ričard Henri (1979). *Religija i uspon kapitalizma*. Prevela Drinka Gojković. Beograd: Prosveta.
- Young, Eoin and Lisa Quinn (2002). *Writing Effective public policy papers, A guide for Policy Advisers in Central and Eastern Europe*. Budapest: Local Government and Public Service Reform Initiative, Open Society Institute.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Biserko, Sonja i grupa autora (2023). *Za novu kulturnu politiku – protiv dogmatizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava. Доступно на: <https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/za-novu-kulturnu-politiku.pdf>. Приступљено: 21. 5. 2023.
- Blic (2011). Spisak javnih ličnosti potpisnika proglasa „Preokret”. Доступно на: www.nspm.rs/dokumenti/spisak-javnih-licnosti-potpisnika-proglasa-preokret.html?alphabet=I. Приступљено: 10. 9. 2024.
- Danas Online* (2024). Crnogorski portal izračunao: Ovako su izgledali podaci o maternjem jeziku u Crnoj Gori od 2003. do 2023, *Danas Online*, 15. 10. 2024. Доступно на: <https://www.danas.rs/svet/region/podaci-o-maternjem-jeziku-u-crnoj-gori-od-2003-do-2023/>. Приступљено 15. 10. 2024.
- Danas* (2023). Žarko Korać o tome zašto je podržavao Mila Đukanovića: Kad crkva pravi vladu to više nije sekularna država, *NI, Danas*, 5. 4. 2023. Доступно на: <https://www.danas.rs/vesti/politika/zarko-korac-objasnio-zasto-je-podrzavao-mila-djukanovica/>. Приступљено: 25. 5. 2023.
- Luković, Ana i Slađana Varagić Petrović (2019). Liniju odgovornosti i etičnosti utvrđujemo svakodnevno, *Manek*, 8: 18. Beograd: Asocijacija „Nezavisna kulturna scena Srbije”. Доступно на: <https://nezavisnakultura.net/manek/manek-8>. Приступљено: 11. 1. 2023.
- Portal za kulturu Jugoistočne Evrope SEECult (2017). Završna javna rasprava o Predlogu strategije razvoja kulture 2017–2027, 30.09.2017. Доступно на: <http://www.seecult.org/vest/završna-javna-rasprava-o-predlogu-strategije-razvoja-kulture-2017-2027>. Приступљено: 18. 12. 2021.

Project Management Offices (PMOs). Доступно на: <https://www.hotpmo.com/management-models/adizes-paei-management-roles/>. Приступљено: 13. 3. 2024.

Saks, Džefri (2024). Evropa je odbila da pomogne Jugoslaviji. Saks: SAD su izazvale rat u Ukrajini, *Alo* 22. август 2024. Доступно на: <https://www.alo.rs/vesti/svet/946190/evropa-je-odbila-da-pomognemo-jugoslaviji-saks-sad-su-izazvale-rat-u-ukrajini/vest>. Приступљено: 22. 8. 2024.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2024/8/27

Accepted: 2024/9/2

IDENTITY ENGINEERING OF POST-YUGOSLAV COUNTERCULTURAL TRANSCULTURALISM

by

VESNA ĐUKIĆ

University of Arts Belgrade

Faculty of Dramatic Arts

Bulevar umetnosti 20, Belgrade, Serbia

vesna.djukic@fdu.bg.ac.rs

SUMMARY: The subject of the paper is post-Yugoslav countercultural identity engineering as an ideological construct of left-liberal Euro-Atlantic totalitarianism. The author studies the subject through the analysis of a model of countercultural action directed against the basic identifiers of Serbian cultural identity – *Svetosavlje* as the Orthodox Christians philosophy of life derived from the teaching of Saint Sava, whose spiritual creation is a centuries-old value system, and the Cyrillic script of the Serbian language through which the Serbian people communicate the Saint Sava worldview. The aim of the research is to understand and explain the way of thinking and action of neoliberal Euro-Atlantic totalitarianism in the area of the former Yugoslavia based on theoretical sources, analysis of empirical data, media texts, internet presentations and weblogs. The results of the historical-comparative analysis of Yugoslav and post-Yugoslav identity engineering show that a key role in the process is played by the hybrid model “double of the state” which assumes the role of a cultural hegemon. Model operates on the principle of “divide and rule” by antagonizing existing political and cultural identities to impose a set of beliefs about gender identity with devastating consequences for society as a whole. For expansion of left-liberal Euro-Atlantic totalitarianism to the postcommunist Europe after the breakup of Yugoslavia, the “double of the state” model was necessary in order to remove all the subversive contents of cultural identity. This especially refers to the key identifiers of the Serbian cultural identity, which the communist – atheist ideology of Yugoslavia perceived as a threat due to the alleged “Greater Serbian hegemony and nationalism”, and has already pushed it out of public life to a significant extent. Thus, the post-Yugoslav left-liberal ideology found its natural ally in neoliberal Euro-Atlantic countercultural transculturalism.

KEYWORDS: Value system; Double of the state; Identity engineering; Countercultural transculturalism; Post-Yugoslav states; Gender identity; Svetosavlje, Serbian language and Cyrillic script

UDC 316.77
UDC 070.422
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2491345P>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 10. 6. 2024.
Прихваћен: 7. 9. 2024.

ЗАШТИТНИК ЈАВНОГ ИНФОРМИСАЊА КАО БРАНИЛАЦ МЕДИЈСКЕ ПРОСВЕЂЕНОСТИ

МИЛОШ ПРИЦА

Универзитет у Нишу

Правни факултет

Трг краља Александра 11, Ниш, Србија

pricamilos@prafak.ni.ac.rs

САЖЕТАК: Медији су субјекти правног поретка са дужношћу непристрасног и истинитог јавног информисања. Сви медији подлежу јавном интересу, само се садржина јавног интереса разликује у зависности од врсте медија. Међутим, услед обесмишљавања демократског друштва и правне државе, на делу је злоупотреба слободе јавног информисања. Није више питање како обезбедити независност медија од органа јавне власти, већ је питање како постићи да медији служе остваривању демократског друштва и просвећене јавне сфере. Мишљења смо да у области јавног информисања у Републици Србији влада институционална неравнотежа између независних субјеката јавног информисања, а корак у правцу успостављања институционалне равнотеже било би установљавање Заштитника јавног информисања, као браниоца медијске просвећености. Поступање Заштитника јавног информисања – на основу зрачећег дејства које углед може да произведе – служило би одстрањивању самовоље субјеката јавног информисања, што је неопходан услов за развијање просвећене јавне сфере засноване на уљудној и аргументованој дискусији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Заштитник јавног информисања, медији, демократско друштво, медијска просвећеност, уљудна дискусија

УВОД

Новинар је дужан да у једној руци носи фењер са настојањем да силовом знања осветли све оно што је тамно, као и да учини јавним све оно што је тајно, док у другој руци носи барјак слободе и правде, како би могао да

буде чувар истине и врлине. Посве је нужно да новинар буде оличење врлине али и да буде заштитник врлине, што је услов за одистинску изградњу грађанског и демократског друштва. Поврх тога, медији као субјекти правног поретка имају дужност да омогуће јавну дебату о питањима која подлежу утврђивању јавног интереса, следствено чему функција медија у поретку правне државе подразумева развијање демократског друштва, као позорнице на којој се одвија уљудна и аргументована дебата о питањима која припадају јавној сфери. Одавде произлази да независни медији и аутономија новинара служе демократском друштву и правној држави, дочим независност медија не може подразумевати и њихову самовољу.

Не може постојати медиј који стоји ван јавног интереса, само се садржина јавног интереса као регулативне детерминанте разликује у зависности од врсте медија. У оквиру јавне сфере у нас уврежио се став о постојању приватних медија и јавних медијских сервиса, што је пример погрешног поимања улоге медија у поретку правне државе. Јер, медији су дужни да делатност јавног информисања обављају непристрасно и истинито, следствено чему сви медији – укључујући и комерцијалне – преваходно служе остваривању јавних интереса. „Назив јавни медијски сервис, којим се две телевизије у нас одвајају од других електронских медија, посве је бесмислен, имајући у виду да сви медији јесу јавни сервиси подвргнути јавном праву и јавном интересу. С друге стране, не може постојати медиј који преовлађујуће остварује приватне интересе, што значи да израз приватни медиј није прикладан ни у ситуацији када се као издавач медија јавља физичко лице. Сви медији су јавни сервиси, будући да обављају делатност од наглашеног јавног интереса, само се садржина јавног интереса као регулативне детерминанте разликује у зависности од врсте медија. Имајући ово у виду, уместо назива „јавни медијски сервис”, који очевидно представља последицу некритичког презимања страних речи и израза, било би исправније користити изразе „републички медијски сервис” и „покрајински медијски сервис”, као што комерцијалне медије не треба називати приватним медијима, ако знамо да и комерцијални медији остварују преваходно јавне интересе, следствено чему је њихова комерцијална делатност споредни елемент садржине јавног интереса делатности јавног информисања коју обављају” [Прица 2022: 521–537].

Услед природе делатности коју обављају, медији могу најлакше – а притом и најгрубље – повредити слободу и индивидуална правна добра, имајући у виду свеprisутност медија у животу територијалне заједнице и размере штете која се појединцу наноси повредом слободе и људског достојанства од стране медија. То посебно важи за медијски неуређене државе – то су државе без медијске културе и просвећености – где припада и Република Србија данас, без обзира на постојање законског правног уређивања у овој области. Сведоци смо да у нас, како штампани, тако и електронски медији, неретко сурово атакују на слободу и људско достојанство, стварајући тако штету појединцима која се уистину не може

надокнадити, упркос могућности остваривања надокнаде нематеријалне штете пред судом. Према нашем мишљењу, такви медији не би требало да постоје у поретку правне државе јер као резултат њихове делатности нестају грађанско и демократско друштво. Осим тога, није оправдано да постоје ни медији који остварују партикуларне интересе политичких странака, а сведоци смо да се у нас у службу партикуларних политичких интереса стављају чак и телевизије са целодржавном покривеношћу (телевизије са тзв. националном фреквенцијом).

Аутономија медија у поретку правне државе очитује њихову независност од непосредног надзора од стране Владе и органа државне управе. Непосредни надзор над медијима од стране Владе и органа државне управе подразумевао би строг правни режим оснивања и делатности медија, цензуру медија¹, сталну контролу медијских садржаја, обавезу медија да објављују саопштења по наредби органа државне управе и др. Но, неопходно је да независност медија постоји, не само у односу на Владу и органе државне управе, већ и наспрам плутократске деспотије. Професор Марковић у вези са овим каже: „Данас традиционално значење слободне штампе, које се ограничава на то да штити штампу од злоупотреба државе, није више довољно. Слобода штампе, како истиче Морис Диверже, подсећа, према традиционалној концепцији, на слободу у џунгли: све животиње су заштићене од одстрела (државе), али ко ће штитити мале и средње животиње од тигрова или слонова (финансијских моћника). Штампа није слободна ако је заштићена само од државе, а не и од финансијских моћника” [Марковић 2020: 480]. У великом броју данашњих европских држава на делу је „процес формалног поштовања а суштинског онемогућавања правне државе, обесмишљавањем правних принципа, снажним сузбијањем врлина и контролисањем јавности путем њеног вештачког обликовања. Парадигма обесмишљавања правне државе и јавног интереса садржана је у следећем казивању: „људска права без збиљске слободе, страначка представничка демократија без демократског друштва и владавина на основу закона без владавине на основу права” [Прица 2018: 135–180].²

Независност медија не може подразумевати и њихову самовољу, при чему због особеног положаја који имају у правном поретку, сузбијање самовоље медија представља изазов за доктрину о правној држави. Јер, осим правне одговорности пред судом за повреду правних добара (надокнада нематеријалне штете), правна контрола над радом медија од стране врховних државних органа готово да је искључена. С тога се, у циљу спречавања самовоље медија, прибегава установљавању независних тела, која

¹ О примерима цензуре у нашој правној повести: [Илић 1998: 323–325; Павловић 2021: 341–361]. О цензури данас: [Ђурковић 2020: 118–128].

² „За технику владања плутократске деспотије веома је важно да појединцу, у светлу његових формално признатих слобода, створи привид о постојању суверености грађанина, бирача и потрошача, с тим што – патронажом над државом и демократским политичким системом – власници крупног финансијског капитала настоје да успоставе поредак у коме су признате слободе појединца без имало колективне моћи, што доводи до потпуне подређености радника послодавцу, потрошача произвођачу, бирача политичким странкама, те аутономије (приватности) појединца државном интервенционизму” [Прица 2017: 117–141].

ће имати контролна овлашћења према медијима. Тиме се отелотворује гледиште: да се поступање независних субјеката једино може подвргнути контроли тела која су такође независна од Владе и органа државне управе, с тим да поступање независних тела даље подлеже судској контроли у погледу уставности и законитости правних аката те парламентарној контроли која се врши приликом разматрања извештаја о раду независног тела.

Међутим, у којој мери неосновано нечињење и неправовалањо чињење независног регулаторног тела може представљати опасност за демократско друштво и правну државу, белодано показује пример Регулаторног тела за електронске медије у нас. Услед непримењивања овлашћења и неправовалањо вршења овлашћења Регулаторног тела за електронске медије, поступање електронских медија у Републици Србији грубо нарушава основне принципе јавног информисања, следствено чему самовоља медија бива потврђена самовољом Регулаторног тела за електронске медије. Како се судска контрола протеже само на правне акте које Регулаторно тело доноси, а парламентарна контрола нема јасан и делотворан правни облик, неопходно је пронаћи правне путеве и механизме за спречавање самовоље независног тела о којем говоримо. Наше гледиште о потреби установљавања Заштитника јавног информисања настало је као израз трагања за решењем које ће спречити самовољу медија и независног регулаторног тела – без угрожавања њихове независности.

ОСНОВНИ ЕЛЕМЕНТИ ПРАВНОГ РЕЖИМА ЈАВНОГ ИНФОРМИСАЊА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Постојање различитих правних режима појединих медија долази услед чињенице да се разликују циљеви које треба остварити у оквиру јавног информисања као области правног поретка, следствено чему правни режими уређени посебним медијским законима изражавају посебност садржине јавног интереса код појединих врста медија. Основна садржина јавног интереса под окриљем јавног информисања утврђена је основним медијским законом, а на темељу основне садржине јавног интереса из основног закона, допуштено је развијати посебне правне режиме јавног информисања – делатношћу појединих медија. У том погледу, знаковити примери јесу јавни медијски сервиси и тзв. телевизије са целодржавном (националном) покривеношћу, као електронски медији који имају нарочите дужности у систему јавног информисања. Језгро јавног интереса у области јавног информисања утврђено је одредбама Закона о јавном информисању и медијима, што је полазиште за даље одређивање садржине јавног интереса, која ће према посебним прописима важити за телевизије са целодржавном (националном) покривеношћу и јавне медијске сервисе [Прица 2021а: 191–221].

Закон о јавном информисању и медијима [*Службени гласник РС*, 92/2023] је системски (основни) медијски закон у правном поретку Републике Србије. Осим основног медијског закона, који је на телеолошки

заокружен (целовит) начин уредио област јавног информисања, у правном поретку постоје и посебни медијски закони, којима је регулисан правни режим појединих медија. Карактер посебних медијских закона имају Закон о електронским медијима [*Службени гласник РС*, бр. 92/2023] и Закон о јавним медијским сервисима [*Службени гласник РС*, 83/2014; 103/2015; 108/2016], при чему ови медијски закони према Закону о јавном информисању и медијима стоје у односу правне упућености посебних закона на општи медијски закон.

Све одредбе Закона о јавном информисању и медијима непосредно се примењују на све медије, а посебним законима могу бити прописани посебни правни режими појединих медија, под условом да правни режими у питању буду усаглашени са одредбама Закона о јавном информисању и медијима. Таква два посебна правна режима медија у правном поретку Републике Србије установљена су у погледу електронских медија и јавних медијских сервиса. Смисао посебних медијских правних режима је у продубљеном и проширеном остваривању општег правног режима јавног информисања, следствено чему би идеално било остварити кружно повезивање посебних правних режима са општим правним режимом – путем потпуне усклађености свих медијских закона у систему медијског законодавства.

Правни режим електронских медија разликује се од правног режима штампаних медија, преваходно по томе што у погледу статуса и делатности електронских медија регулативну и контролну делатност врши Регулаторно тело за електронске медије, као независан субјект у институционалном поретку Републике Србије. Ово тело је надлежно и за доношење решења о издавању дозвола и одобрења за оснивање електронских медија, осим у погледу оних електронских медија који се оснивају без дозволе и одобрења. Овде на видело излази разлика између регистрације својствене штампаним медијима и режима оснивања којем подлежу електронски медији, чиме се такође потврђује посебност правног режима електронских медија.

Регулаторно тело за електронске медије је независно тело, будући да не стоји под било каквим надзором од стране Владе и органа државне управе. Независни су они органи и тела која нису под надзором Владе и органа државне управе, при чему у поретку правне државе делатност независних тела може да буде предмет контроле од стране судова и парламента. Самостални су они органи и тела који стоје под надзором Владе и у томе видимо разлику између независности и самосталности као двају својстава правног статуса органа и тела у правном поретку. Зачујује околност да Закон о електронским медијима, Регулаторно тело за електронске медије дефинише као „самосталну и независну организацију”, имајући у виду да су ови појмови различити и међусобно се искључују, следствено чему једно тело не може да буде и независно и самостално. Према томе, законско одређење је противречно, као када бисмо рекли „хладна ватра” или „дрвено гвожђе”. Овлашћења Регулаторног тела за електронске медије су у тој мери снажна да се слободно може констатовати да је Регула-

торно тело за електронске медије субјект који врши регулативну, надзорну и квазисудску функцију, што је правни куриозитет. Регулаторно тело за електронске медије (регулатор) врши сталну контролну функцију над електронским медијима. Регулатор контролише рад пружалаца електронских медијских садржаја у погледу доследне примене и унапређивања начела на којима се заснива регулисање односа у области електронских медија, у погледу испуњавања услова за пружање медијских садржаја, као и у извршавању других обавеза које по одредбама меродавног закона и подзаконских аката имају пружаоци медијских садржаја. Регулаторно тело за електронске медије дужно је да се посебно стара о томе да пружаоци медијских садржаја поштују обавезе које се односе на програмске садржаје предвиђене Законом о електронским медијима и услове под којима им је дозвола издата, што се посебно односи на врсту и карактер програма, с тим да Регулаторно тело за електронске медије има иницијативна и мериторна контролна овлашћења.³

Органи Регулаторног тела за електронске медије су Савет и Директор. Савет Регулаторног тела за електронске медије има девет чланова, који се бирају из реда угледних стручњака из области које су од значаја за обављање послова из надлежности Регулаторног тела. Чланове Савета бира Народна скупштина, на предлог овлашћених предлагача.⁴

Начин предлагања чланова Савета Регулаторног тела за електронске медије потврђује наше гледиште о значају територијалне заједнице као укупности свих субјеката постојећих на територији државе, за разлику од становништва које представља укупност грађана [Прица 2022: 521–537]. Начин предлагања чланова Савета изражава идеју „сталешког и институционалног представљања територијалне заједнице”, имајући у виду да се као предлагачи јављају институције, организације и удружења, при чему се у први план ставља критеријум стручности и легитимитета. Овај, пажње заслужан, модел конституисања једног важног тела у поретку

³ Према члану 39 важећег Закона о електронским медијима, карактер мериторних овлашћења Регулаторног тела за електронске медије имају: 1) опомена, 2) упозорење, 3) привремена забрана објављивања програмског садржаја или привремена забрана објављивања огласних порука, 4) привремено одузимање дозволе или одобрења за пружање медијске услуге, или 5) трајно одузимање дозволе или одобрења за пружање медијске услуге.

⁴ Овлашћење и дужност да предлажу по два члана Савета имају следећи овлашћени предлагачи: 1) Заштитник грађана, повереник за равноправност, повереник за заштиту информација од јавног значаја и заштиту података о личности; 2) универзитети акредитовани у Републици Србији; 3) удружења издавача електронских медија у Републици Србији чији чланови имају најмање 30 дозвола за пружање аудио и аудио-визуелних медијских услуга, а регистрована су најмање три године пре расписивања јавног позива; 4) удружења новинара у Републици Србији, од којих свако удружење има најмање 300 чланова са плаћеном чланарином, а регистрована су најмање три године пре расписивања јавног позива; 5) удружења филмских, сценских и драмских уметника и удружења композитора у Републици Србији, ако су регистрована најмање три године пре расписивања јавног позива; 6) удружења чији су циљеви остваривање слободе изражавања ако су регистрована најмање три године пре дана расписивања јавног позива а имају најмање три реализована пројекта у овој области у последње три године; 7) удружења чији су циљеви заштита деце, ако су регистрована најмање три године пре дана расписивања јавног позива а имају најмање три реализована пројекта у овој области у последње три године; 8) национални савети националних мањина; 9) цркве и верске заједнице.

правне државе ипак је детерминисан начином конституисања парламента (народне скупштине) као основног органа јавне власти у поретку правне државе, а наине тиме што је парламент предмет патронаже коју врше политичке странке, а било би исправно да парламент буде израз грађанског, сталешког и институционалног представљања територијалне заједнице [Прица 2020: 111–131]. Посланици данас најчешће поступају као послушни службеници политичких странака на чијој су листи изабрани, иако су у правној држави посланици дужни да буду заступници субјеката територијалне заједнице и да своје послове објављају по свом знању и савести, служећи искључиво јавном интересу и општем добру. Имајући ово у виду, модел конституисања Савета Регулаторног тела за електронске медије је ораница у песку коју лако поништава удар патронаже политичких странака.

Сведоци смо да се у нас снажно укоренила самовоља Регулаторног тела за електронске медије, уперена против законитости и основних принципа на којима би требало да буде засновано јавно информисање у поретку правне државе.

У погледу телевизија са целодржавном (националном) покривеношћу – на снази је правни режим уређен одредбама Закона о електронским медијима и Правилника о минималним условима за пружање медијске услуге и критеријумима за одлучивање у поступку издавања дозволе за пружање медијске услуге на основу спроведеног јавног конкурса [*Службени гласник РС*, 46 / 13. 5. 2016]. У погледу програмских услова, поменути правилником су прописани минимални услови које мора испунити телевизија која претендује да добије статус медија са целодржавном покривеношћу, а минимални услови у питању подразумевају обавезу емитовања: 1) информативног програма; 2) научно-образовног програма; 3) културно-уметничког програма; 4) документарног програма; 5) дечијег програма и програма за малолетнике (члан 11 Правилника). Одавде произлази да су телевизије са целодржавном покривеношћу везане посебном садржином јавног интереса и стога имају знатно веће дужности од других телевизија, изузимајући јавне медијске сервисе чије су дужности највеће у области јавног информисања. Телевизије са целодржавном покривеношћу би обављањем своје основне делатности требало да омогуће остваривање посебних интереса у области јавног информисања и пруже опште и свеобухватне медијске услуге које подразумевају информативне, образовне, културне и забавне садржаје намењене свим деловима друштва.

У погледу телевизија са целодржавном покривеношћу, данашња ситуација у Републици Србији посве је несрећна, имајући у виду да ниједна од четири комерцијалне телевизије са целодржавном (националном) покривеношћу (Пинк, Б92, Хепи и Прва) није емитовала свих пет обавезних програмских жанрова (информативни, дечји, научно-образовни, документарни и културно-уметнички), како је прописано меродавним правилником. Као показатељ несрећне медијске ситуације у Србији може послужити податак о порасту ријалити програма у структури медијских садржаја телевизија са целодржавном покривеношћу. Примера ради, током 2018.

и 2019. године, удео информативног и ријалити садржаја на телевизијама Пинк и Хепи износио је 65,97%, односно 74,86%. Пораст информативног и ријалити програма по природи ствари значи и смртну болест за културу и уметност под окриљем телевизије, чему је верни показатељ околност да су документарни, научно-образовни и дечји програм на телевизијама са целодржавном покривеношћу, у периоду од 2012. до 2020. године, били на нивоу статистичке грешке, од 0,03% до 0,54%, док културно-уметнички програм на ТВ Пинк није добио ни минут времена од 2013. [Прица 2021а: 381–384].

У погледу правног статуса, јавни медијски сервиси се разликују од других електронских медија, по томе што имају својство правног лица и статус имаоца јавних овлашћења. Други електронски медији немају својство правног лица нити статус имаоца јавних овлашћења. Статус имаоца јавних овлашћења имају субјекти територијалне заједнице који обављају делатност са наглашеним јавним интересом, што је разлог да се субјектима у питању повере поједини прерогативи јавне власти. Будући на нису носиоци јавне власти, ови субјекти означавају се изразом: „имаоци јавних овлашћења”, што долази као последица тога да су „јавна овлашћења” погодан израз за означавање прерогатива јавне власти. На овај начин се повлачи разлика између органа јавне власти и субјеката територијалне заједнице који нису носиоци јавне власти, што је исправно ако знамо да обављање делатности са наглашеним јавним интересом не представља вршење јавне власти. У нашој литератури није препознато да јавни медијски сервиси имају статус имаоца јавних овлашћења, што долази као последица конфузног гледишта о разлици између државне и недржавне управе. Дакле, у области јавног информисања статус ималаца јавних овлашћења имају Регулаторно тело за електронске медије и јавни медијски сервиси, за разлику од штампаних и других електронских медија који нису имаоци јавних овлашћења. При томе, и организациона структура јавних медијских сервиса разликује се од других електронских медија, по томе што јавни медијски сервиси имају органе које други електронски медији немају. Јавни медијски сервис је независан правни субјект који – обављањем своје основне делатности – омогућава остваривање посебних интереса у области јавног информисања и пружа опште и свеобухватне медијске услуге које подразумевају информативне, образовне, културне и забавне садржаје намењене свим деловима друштва [Прица 2021а: 388–408].

РАЗЛОЗИ ЗА УСТАНОВЉАВАЊЕ ЗАШТИТНИКА ЈАВНОГ ИНФОРМИСАЊА

Закон о јавном информисању не регулише однос властитих одредби са одредбама других медијских закона, што је крупан недостатак у погледу система медијског законодавства. Основни медијски закон требало би да садржи правни основ за доношење посебних медијских закона, а одредбе основног медијског закона треба да одреде границе и домаћај

правних режима који ће се установити посебним законом.⁵ Уз то, неопходно је да основним медијским законом буде регулисана могућност одступања од vlastitih одредби, у делу општег медијског режима и правних института уређених основним медијским законом. Смисао основног (системског) закона јесте у уобличавању могућности развијања правних режима у оквиру области правног поретка коју системски регулише, а не само то да основни закон служи као општи закон у питањима који није уредио посебан закон.

Закон о електронским медијима не регулише правоваљано однос vlastitih одредби према основном медијском закону⁶, а уопште не уређује однос vlastitih одредби према Закону о јавним медијским сервисима, док Закон о јавним медијским сервисима – у питањима која не регулише – упућује без разлике и ближег одређења на истовремену примену основног медијског закона и Закона о електронским медијима!⁷ Имајући ово у виду и узимајући у обзир да ни Закон о јавном информисању не регулише однос својих одредби са другим медијским законима – не би се могло закључити да у правном поретку Републике Србије постоји систем медијског законодавства, чему као белодани доказ може послужити чињеница да медијским законима није јасно уређен однос између различитих субјеката у области јавног информисања. У питању је однос између Народне скупштине, министарства у чијем су делокругу послови јавног информисања, Регулаторног тела за електронске медије и јавних медијских сервиса.⁸

⁵ Једина одредба Закона о јавном информисању и медијима која говори о односу са другим законима садржана је у члану 78, у којем је предвиђена сходна примена Законика о кривичном поступку – везано за забрану дистрибуције.

⁶ Члан 3 Закона о електронским медијима: „Одредбе овог закона тумаче се у корист унапређења вредности демократског друштва; слободног протока информација; слободе изражавања; медијског и политичког плурализма; права јавности да зна, у складу са начелима Устава Републике Србије, закона којим се уређује област јавног информисања и важећим међународним стандардима у области људских и мањинских права, регулације медија и јавног комуницирања, као и пракси међународних институција које надзиру њихово спровођење”. Уместо наведене формулације, исправно је било предвидети превасходство и непосредну примену Закона о јавном информисању и медијима – у свим питањима која нису регулисана Законом о електронским медијима, посебно имајући у виду да Закон о електронским медијима јасно регулише однос према неким другим законима (Законом о радиодифузији у члану другом, Законом о општем управном поступку у члану 54 и Законом о управним споровима у члану 55).

⁷ Члан 52 Закона о јавним медијским сервисима: „На питања која се односе на јавни медијски сервис а која нису регулисана одредбама овог закона, примењују се одредбе закона којим се регулише област јавног информисања и електронских медија”. Једнака примена двају медијских закона није исправна, нити је могућа. У односу на јавне медијске сервисе правоваљано је било предвидети супсидијарну примену основног медијског закона и сходну примену Закона о електронским медијима.

⁸ Посебан закон према општем закону може стајати у режиму правне подређености али и у режиму правне упућености, из чега произлази разлика између супсидијарне и сходне примене општег закона. У правној литератури није изложена разлика између супсидијарне и сходне примене општег закона, тако да у законодавству и свести наших правника не пребива став о разликовању сходне и супсидијарне примене општег закона. Наш став је да сходна примена није исто што и супсидијарна примена општег закона. Јер, сходна примена означава примену општег закона саобразно природи односа између правног режима и материје правног уређивања, док би супсидијарна примена подразумевала примену општег закона у целости – у свим питањима која нису уређена посебним законом [Прица 2021б: 97–116].

Најпре, делатност електронских медија не може бити предмет контроле од стране ресорног министарства и Владе, али су електронски медији подвргнути јакој контроли коју врши Регулаторно тело за електронске медије. Будући да је Регулаторно тело за електронске медије по свом статусу независан субјект, надзор над његовим радом може вршити искључиво Народна скупштина, а разуме се и надлежни судови у погледу правних аката. Поврх тога, јавни медијски сервиси за разлику од осталих електронских медија нису подвргнути јакој контроли Регулаторног тела за електронске медије, при чему и стицање статуса јавних медијских сервиса стоји ван одлучивања Регулаторног тела за електронске медије.⁹ Ово долази у следству чињенице да су јавни медијски сервиси независни субјекти, подређени контроли од стране Народне скупштине, што важи и за Регулаторно тело за електронске медије. То значи да и јавни медијски сервиси и Регулаторно тело за електронске медије имају статус независних ималаца јавних овлашћења, а независни субјекти подлежу контроли Народне скупштине и судова, али не и контроли других органа јавне власти.¹⁰

Међутим, контролна овлашћења Народне скупштине нису јасно одређена, следствено чему овај облик контроле постоји као траг у песку, а талас самовоље Регулаторног тела за електронске медије не допушта да се у Републици Србији постави темељ на коме ће се подићи зграда просвећеног јавног информисања. Поврх тога, није уређен ни однос између ресорног министарства у чијем су делокругу послови јавног информисања, Регулаторног тела за електронске медије и јавних медијских сервиса, што се види и у погледу надзора над спровођењем медијских закона, имајући у виду да министарство у чијем су делокругу послови јавног информисања врши надзор над спровођењем одредби Закона о јавном информисању и медијима и Закона о јавним медијским сервисима, али не врши надзор над спровођењем Закона о електронским медијима.

Једино исправно је да се одредбама Закона о јавном информисању и медијима уреди контролна овлашћења и међусобни однос Народне скупштине и Регулаторног тела за електронске медије, а да се затим одредбе основног медијског закона конкретизују путем посебних медијских закона.

Уобличавање система медијског законодавства био би један корак у правцу установљавања система јавног информисања, док би други корак

Имајући ово у виду, основни медијски закон морао би утеловити разлику између супсидијарне и сходне примене властитих одредби наспрам посебних медијских закона.

⁹ Без обзира на то што је у природи ствари да јавни медијски сервиси не подлежу контроли од стране Регулаторног тела за електронске медије, овлашћења Регулаторног тела за електронске медије према јавним медијским сервисима остварују се у погледу конституисања управног одбора јавних медијских сервиса, што доводи до неодвојиве повезаности јавних медијских сервиса и Регулаторног тела за електронске медије. При томе, Закон о електронским медијима (чл. 39) предвиђа сужена контролна овлашћења Регулаторног тела за електронске медије према јавним медијским сервисима, при чему су дотична овлашћења неразумна и непримењива, ако знамо да је посреди однос између двају независних субјеката.

¹⁰ Имајући ово у виду, Закон о јавним медијским сервисима предвиђа да РТС и РТВ једном годишње подносе Народној скупштини, ради разматрања и одлучивања, а Савету Регулаторног тела за електронске медије ради информисања, Извештај о раду и пословању за претходну годину, са извештајем независног овлашћеног ревизора.

подразумевао постизање институционалне равнотеже између независних субјеката у области јавног информисања. Будући да контрола Народне скупштине над радом независних тела још увек није задобила јасан правни облик, корак у правцу успостављања институционалне равнотеже у области јавног информисања – био би установљивање Заштитника јавног информисања. Заштитника јавног информисања, из реда угледних медијских посленика, бирала би Народна скупштина, на заједнички предлог удружења новинара. Својство овлашћеног предлагача имала би искључиво удружења новинара, и то путем усаглашеног предлога, како би се онемогућила патронажа политичких странака. Примера ради, Заштитника грађана у Републици Србији бира Народна скупштина – на предлог парламентарног одбора за уставна питања, што у условима патронаже нужно подразумева контролу политичких странака над избором Заштитника грађана. Стога, заједнички предлог удружења новинара за избор Заштитника јавног информисања представљао би спречавање могућег обесмишљавања у поступку предлагања кандидата, чиме би се створиле претпоставке да у поступку избора збиљски учествује јавност, како би теразије са таса политичке подобности превагнуле на страну независности Заштитника јавног информисања.

За Заштитника јавног информисања могао би бити предложен новинар са најмање десетогодишњим радним искуством у медијима. Околност да кандидата предлажу удружења новинара конзенсусом – пут је да за Заштитника јавног информисања буде изабрана угледна и храбра личност, са стручним и моралним кредибилитетом, спремна да прихвати барјак истине у борби за медијску просвећеност.

Поступање Заштитника јавног информисања састојало би се у праћењу рада свих медија и других субјеката јавног информисања. Заштитник не би имао овлашћење да изриче правне санкције, али би контрола поступања субјеката јавног информисања омогућила Заштитнику да Регулаторном телу и медијима упућује упозорења и препоруке, а надлежним органима захтеве поводом утврђених неправилности, посебно у погледу делатности Регулаторног тела за електронске медије. Заштитник јавног информисања поступао би по притужбама грађана, медија и других субјеката, с тим да би Заштитник имао овлашћење да поступа и по службеној дужности. Овлашћења Заштитника јавног информисања посебно би до изражаја долазила наспрам делатности Регулаторног тела за електронске медије, тако што би Заштитник мишљењем и препорукама био овлашћен да учествује у свим пословима Регулаторног тела, а у случајевима незаконитог, несавесног или нестручног обављања послова, Заштитник био би властан да покреће поступак за разрешење, као и друге правне поступке. Уз то, Заштитник јавног информисања био би овлашћен да предлаже доношење закона, те и да учествује у поступку мењања закона и доношења закона који су у вези са питањима из области јавног информисања. Поврх тога, Заштитник јавног информисања имао би и овлашћење да иницира поступак оцене уставности и законитости. Уз то, заштитник јавног информисања био би овлашћени предлагач кандидата за избор

чланова Савета Регулаторног тела за електронске медије. Напоследку, Заштитник би обелодањавао месечне извештаје о стању јавног информисања, са предлогом мера које би било основано предузети.

С тачке гледишта правне државе и демократског друштва, нема ваљаних медија без уистину независних и врлином обдарених новинара, као што уосталом нема ни независног судства без морално беспрекорних, храбрих и образованих судија. Испуњеност формалних услова за обављање јавних функција по правилу се везује за одређене ступњеве стеченог формалног образовања, али ваљано обављање јавних функција највише је условљено постојањем врлина. Врлине стоје у нераскидивој повезаности са моралним дужностима. Врлина као етичка детерминанта уграђена је у делатност медија обавезом новинара да делатност јавног информисања обављају истинито, објективно и непристрасно. Отуда је позив новинара позвање морално беспрекорних, образованих, храбрих и талентованих људи. Медији утеловљују јавност, а јавност као демократска детерминанта правне државе је показатељ развијености грађанског и демократског друштва. Имајући ово у виду, поступање Заштитника јавног информисања – на основу зрачећег дејства које врлина и углед могу да произведу – служило би одстрањивању самовоље медија и Регулаторног тела за електронске медије, што је неопходан услов за развијање просвећене јавне сфере засноване на непристрасном јавном информисању и уљудној и аргументованој дискусији. Заштитник јавног информисања би снагом властитог ауторитета био у прилици да покрене талас медијске просвећености, а подржан стручном јавношћу – снажно би допринео развијању демократског друштва.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је настао као резултат финансирања од стране Министарства науке, технолошког развоја и иновација, по Уговору евиденциони број 451-03-65/2024-03/ 200120 од 5. 2. 2024. године.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ђурковић, Миша (2020). Ширење цензуре и аутоцензуре – медији, друштвене мреже и судска пракса. *Медијска њолиџика и евроинтеграције*: зборник радова, Београд: Институт за европске студије, 118–128.
- Илић, Михаило (1998). Забрана излажења новина. *Административно право и други радови*. Београд: Службени лист СРЈ, 323–325.
- Марковић, Рако (2020). *Уставно право*. Београд: Правни факултет Универзитета и Центар за издаваштво и информисање (двадесетпето поновљено издање).
- Павловић, Марко (2021). Уставотворство пре 100 година: штампа према Видовданском уставу. *Анали Правног факултета у Београду*, 2: 341–361.
- Прица, Милош (2017). *Експројекција као правни инстинкт*. Докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Нишу.
- Прица, Милош (2018). Правни принципи у поретку правне државе: канони правног поретка и „унутрашњег правног система”. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, 80: 135–180.

- Прица, Милош (2020). Криза законодавства у поретку правне државе. *Правна традиција и интелектуални процеси* (зборник радова). Приштина [Косовска Митровица]: Правни факултет Универзитета, 111–131.
- Прица, Милош (2021a). *Правна држава и медији: канони медијској љрава*. Ниш: Правни факултет Универзитета.
- Прица, Милош (2021б). Супсидијарна и сходна примена Закона о општем управном поступку. *Зборник радова Правној факултету у Нишу*, LX(91): 97–116.
- Прица, Милош (2022). Јавни интерес, општи интерес и приватни интерес као правни појмови. *Зборник Мајице српске за друшћивене науке*, 184: 521–537.
- Службени власник РС* (2023). Закон о јавном информисању и медијима, 92/2023.
- Службени власник РС* (2023). Закон о електронским медијима, 92/2023.
- Службени власник РС* (2023). Закон о јавним медијским сервисима, 83/2014; 92/2023.
- Службени власник РС* (2021). Закон о заштитнику грађана, 105/2021.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
Received: 2024/6/10
Accepted: 2024/9/7

THE PROTECTOR OF PUBLIC INFORMATION AS A DEFENDER OF MEDIA ENLIGHTENMENT

by

MILOŠ PRICA

University of Niš, Faculty of Law
Trg kralja Aleksandra 11, Niš, Serbia
pricamilos@prafak.ni.ac.rs

SUMMARY: The media are subjects of the legal order with duty to provide unbiased and truthful public information. All media are subject to public interest, but the content of public interest differs depending on the type of media. As a result of rendering the democratic society and the rule of law meaningless and inconsequential, there is abuse of freedom of public information. The question is no longer how to ensure the independence of the media from public authorities but how to ensure that the media serve the purposes of a democratic society and bring enlightenment in the public sphere. On the other hand, there is a challenge to preclude the arbitrariness of independent public authorities in the process of monitoring the media activities, which is a fatal disease in the state of law (*Rechtsstaat*). In the field of public information in the Republic of Serbia, there is an institutional imbalance between independent subjects of bodies in the field of public information. Considering that an effective legal form of control over the work of these independent public bodies has not been instituted yet, the establishment of the Protector of Public Information (Ombudsman), as a defender of media enlightenment, would be a positive step in the direction of establishing an institutional balance. The Ombudsman for Public Information (hereinafter: the PI Ombudsman) would be elected by the National Assembly from among prominent media professionals, based on the proposal of the journalists' association. The PI Ombudsman's activities would entail control of the activities of the Regulatory Body for Electronic Media (REM), media and other public information entities. The PI Ombudsman would not have the authority to impose legal sanctions but the exercised control of the activities of public information entities would enable the Ombudsman to issue warnings and recommendations to the Regulatory Body and the media,

as well as to file motions to the competent authorities on observed or established irregularities, especially concerning the REM activities. Based on the radiating effect that may be exerted by the reputation of this independent public body, the actions of the Ombudsman for Public Information would aim to remove the arbitrariness of the media and the Regulatory Body for Electronic Media, as a necessary precondition for the development of an enlightened public sphere based on polite and reasoned discussion.

KEYWORDS: Protector of Public information (ombudsman); Media; Democratic society; Media enlightenment; Polite and Reasoned discussion

UDC 167.5
UDC 821.411.16.09 Harari J. N.
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2491359P>
ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
Received: 2024/4/16
Accepted: 2024/5/9

ON THE BORDERLANDS OF UTOPIA AND IDEOLOGY – *YUVAL NOAH HARARI* THROUGH A CRITICAL LENS

ZOLTÁN PETŐ

Ludovika University of Public Service
Thomas Molnar Research Institute / Eötvös József Research Centre
Hungária Campus
Ludovika tér 2, Budapest, Hungary
peto.zoltan@uni-nke.hu

ABSTRACT: The world-famous popular science author, Yuval Noah Harari makes use of the technical language of the natural sciences, while engaging in social science. However, Harari's work goes beyond the scope of anything like scientific description or scientific objectivity. This article claims that Harari actually presents what is already represented by modernity itself as a cultural-historical *meta-narrative*. Differently put, Harari exemplifies a certain ideology. The goal of this article is an exercise in ideology critique, directed at the unsaid presuppositions and implicit philosophy of history underlying Harari's works. The cult of technological utopia is as old as the development of modernity. The first significant work in this vein was a Renaissance utopia, namely Francis Bacon's *New Atlantis*. Even today, there are 'technognostic', scientists and philosophers who assume that through technology, humans can become capable of achieving a more-than-human condition while overcoming the limits of human knowledge. The basic formula is simple: through the use of technology, humans can make themselves smarter, more virtuous, and even more moral. Authors such as Harari, who regards his own materialistic worldview as being practically synonymous with a 'scientific' and 'objective' view of the world, forget to reflect time and time again on their own philosophical and ideological presuppositions, such as the contingent and historically overdetermined nature of their *own* worldview, as well as the problems and philosophical criticisms surrounding materialist epistemology.

KEYWORDS: Evolutionism; History of Philosophy; Progressivism; Technognosticism; Technology; Transhumanism; Majority rule; Criticism of democracy; Egalitarianism

It would be overly hasty to claim that philosophy of history no longer interests anyone. At the same time, one can say that modernity, at least its current phase, is characterized by a presentist chaos of conflicting narratives. One may even talk about the complete irrelevance of the concept of „ultimate meaning”, which Karl Löwith evaluated as one of the most important elements of the philosophy of history in his fundamental work *Meaning in History: The Theological Implications of the Philosophy of History*. Although it is true that the works of classical philosophers of history – such as Marx’s *Capital*, Spengler’s *The Decline of the West*, or Toynbee’s *A Study of History* – certainly have fewer readers today than they did fifty or even a hundred years ago, certain forms of the philosophy of history are still popular. In fact, they even have a larger distribution network and receive wider publicity than ever before.

If explicit philosophy, representing a higher level of abstraction than other forms of knowledge, has become less relevant in contemporary global culture than half a century beforehand, authors who popularize the classical questions of philosophy in relation to general cultural currents can and do benefit greatly from the (relative) eclipse of theory. The general crisis of science was already explicated by Edmund Husserl in the first half of the 20th century. Taken in the classical sense, it entails a general subordination of, or reduction of truth to scientific propositions originating from “exact” natural sciences and this environment also favors authors with supposedly science-based views.

Today, with the exception of the narrowest cultural elites, as an author most familiar with the European cultural and social environment, it is safe to say that based on personal impressions, admittedly subjective ones, most European citizens today do not meet with philosophy texts, either in the classroom or in the media, and within that, of course, not with the classical philosophy of history either. In addition, this is nothing new in history, since philosophy (as “the love of wisdom”) due to the nature of the thing could never have been the privilege of the masses. Paradoxically, at the same time, it can also be observed that philosophy, i.e. literature related to philosophy, comes to the attention of the widest audience precisely when, with the weakening of the traditional word explaining principles, the will that strives to reshape society, takes advantage of this. The scientific revolutions of modernity have contributed to, and have been accelerated in turn, by new kind of ideology or world view, namely the belief that reality is quantifiable and amenable to mathematical treatment. Modern science, thus its proponents claim, is dependent upon the propagation of this specific world image through various channels. However, it is a far cry from merely believing in empirical results obtained via the scientific method. Rather, this constitutes an ideology, the idea that science (quantified science in particular), can provide solutions to any and all social issues. The latter may be described as scientism.

It is not always simple to identify this ideology in practice though. Marxist philosopher Louis Althusser identified what he called the “spontaneous philosophy of scientists” (SPS) at work underneath the sciences. What makes the Althusserian concept of the SPS interesting from this author’s, admittedly non-Marxist perspective, is how it showcases the complex and conflictual

relationship between scientific practice and the implicit philosophical positions contained within it. Under normal conditions, Althusser explains, an “SPS takes silent and invisible forms in the ,normal’ course of scientific practice and spectacular forms in the case of a ’crisis” [Althusser 1990: 116]. This term denotes the hidden ideological and philosophical presuppositions that inform the work of even those scientists who sincerely believe in the value-neutral nature of their activities. Althusser’s concern is to draw a distinction between the scientific and philosophical/ideological elements always already at work within science. As Althusser explains, “by SPS we understand not the set of ideas that scientists have about the world (i.e., their ,world-view’) but only the ideas that they have (consciously or unconsciously) concerning their scientific practice and science” [Althusser 1990: 132]. As a dialectical materialist, Althusser distinguishes in classical dualist fashion on one hand between supposedly legitimate contents of an SPS (summarized as “materialism”) and surreptitious, ideological aspects, which he describes under the heading of “idealism” [Althusser 1990: 133–134]. In essence, the author’s claim is that scientists of all persuasions are still beholden to a dominant ideological tendency, manifesting itself in a quasi-Platonist belief in mathematical formalization that remains idealist in its kernel, which he describes as “logical neo-positivism” [Althusser 1990: 142].

It is entirely possible for one to forcefully reject Althusser’s surreptitious equation of supposedly valid science (the “correct” elements within any existing SPS) with dialectical materialism and historical materialism¹ in order to accept the accuracy and acuteness of this diagnosis, which remains unaffected by the author’s radically questionable ideological commitments. (So dialectical is its formulation that a philosopher troublemaker could even reverse Althusser’s formulation, advocating in favor of idealism and rejecting materialism – this would not meaningfully alter its fundamental structure). In summary, an SPS is a parasitical entity that utilizes scientific results to produce a worldview unsupported by the vast, formless chaos of scientific facts alone. There is no such thing as a pure science which is non-ideological. Differently put, modern science in practice is inseparable from the – usually unconscious, unreflected – production of a specific, ideologically-colored image of the world.

The ideology of scientism, or the “spontaneous philosophy of the scientists” is a philosophy that camouflages itself as a scientific worldview. As a structural characteristic of the late modern public sphere, the SPS necessitates new, “popular” ersatz versions or simulations of philosophy, in the form of simple-to-read short books with catchy slogans and TedX-esque punchlines.²

¹ Matters are somewhat complicated by the fact that Althusser admits at one point that there is indeed no guarantee that Marxist dialectical materialism will not also prove parasitical in relation to the sciences. The best Althusser can do is claim that scientists ought to take Marxists at their word on this score, in the context of an act of faith [Althusser 1990: 131]. (Truly an idealist, even religious move for a supposedly “atheist materialist”). There is no final guarantee that a Marxist SPS will not prove just as ideological as previous historical configurations. Indeed, if one surveys the conflicted history of scientific research and its relation to the State under Marxist-Leninist regimes, these worries are far from assuaged.

² Naturally, the author manifestly does not mean to suggest that philosophy ought to be obscure or impossible to understand. Rather, a balance between clarity and obscurity seems essential.

Within the guise of motivational speaking and easily consumable pop philosophies, there nonetheless lurks an implicit philosophy of history, which also appears as “popular science”. The expression itself indicates the intention being not philosophy, but disguised as a summarization of “exact” science, which – as the authors of popular science are partly scientists themselves – could in theory claim for itself a higher level of scientific objectivity than philosophy, even to supersede the latter,³ but it does not necessarily need present itself as such. Interestingly, in his critique of biologist Jacques Monod’s position, Althusser identifies an implicit philosophy of history at work behind apparently “scientific” and “objective” façades. As Althusser notes, Monod “thinks he can account for the content of the social existence of men, including the history of their ideas, as a mere effect of the play of neurobiological mechanisms”, a biological reductionism which is anathema to the dialectical materialist Althusser, but which nonetheless survives in various forms to this very day [Althusser 1990: 150]. What is most interesting, though, is that Althusser claims that such biologism actually leads to idealism and an idealist philosophy of history! Referencing Monod’s neurobiological reductionist explanation of human history and social evolution, the Marxist philosopher explains “this is an idealist use of the materialist content of a determinate science (here, modern biology) in its extension to the object of another science. This idealist use of the materialist content of a determinate science consists of arbitrarily imposing upon another science – which possesses a real object, different from that of the first – the materialist content of the first science” [Althusser 1990: 151]. The parallels with contemporary mechanistic-reductionist approaches to neuroscience and the attendant, bizarrely Cartesian mystification of “consciousness” are striking and timely. What is less frequently recognized is exactly what philosophy of history originates from evolutionist-materialist mechanistic reductionism. Thankfully, there is now an answer.

Yuval Noah Harari occupies a prominent place among the authors of such “hybrid” works that make use of the most current technical language of natural science, while nevertheless appealing to a broad audience. Harari is a historian, a professor at the Hebrew University of Jerusalem, and holds a honorary doctorate at the Vrije University in Brussels. Regarding his works, however, with the exception of the early books dealing mainly with military history, he can be classified as a philosopher of history rather than a specialist historian. He is the author of numerous bestseller books such as *Sapiens – A Brief History of Humankind*, *Homo Deus – A Brief History of Tomorrow*, and *21 Lessons for the 21st Century*, which according to one count have sold to-date more than 35 million copies in 65 languages and are widely read by decision-makers over the world.

While in this article the authors intend to shed light on why this historian-thinker (philosopher?) has become so popular, in the case of Harari, it is not the author’s unique philosophical talent, nor his unique insights that shake the

³ One particularly egregious example is Carlo Rovelli, a physicist who, in one of his bestselling books on time, ventures the astounding claim that the entire canon of philosophy had not gotten „us any nearer to understanding what time is”! – this despite citing Anaximander approvingly [Rovelli 2018: 119].

paradigms of historical science and put it on new foundations; there is undoubtedly existing creative thinking potential in Harari's writing, but something completely different may be behind the extraordinary success of the works themselves. There is something symptomatic in the fact that Harari is known as one of the greatest contemporary thinkers. This has everything to do with the ideology or SPS that Harari espouses.

Although popular science as a genre in itself does not entail scientific obfuscation, ideological/political indoctrination, manipulation, or even propaganda in the guise of science, in the case of Harari the reader may nonetheless get such an impression, even after turning the first page of his works. The reason for this distinct first impression lies in the characteristic use of words, the rather loose style of expression, which immediately calls into question the alleged objectivity of the above-mentioned scholarly approach, and definitely goes beyond questioning things that are taken for granted because of some mere interest or provocative attention-grabbing. For example, Harari's later works are interdisciplinary, mobilizing areas as diverse as climate history, neurobiology, the history of technology and theology. As Althusser already recognized, "interdisciplinarity" is inherently "massively ideological in character" [Althusser 1990: 98], consisting in the exploitation of cherry-picked scientific results in the service of a certain "Truth" that lies beyond these. The author's success is significantly strengthened by the general cultural climate and the amenability of Harari's interdisciplinary synthesis to a specific, predominant meta-narrative. To paraphrase one of the well-known statements of the early Hungarian conservative author Count Aurél Dessewffy, he "explains popular things" too much, he has teleological ideas that are strongly supported by the cultural atmosphere of the last two hundred and fifty years, and which are equally supported by worldviews such as communism or liberalism – although Harari distances himself from both – or precisely the broadly understood capitalistic "mentality".

Everything is in order for this author to be successful: Harari simply presents a cultural-historical *meta-narrative* and an implicit philosophy of history, the default ideology of logical-positivistic modernity itself in a more systematic and undoubtedly radicalized form. The author's audience is, as it were, well-prepared and pre-conditioned for its favorable reception. However, for those who do not examine Harari's works with an attitude of naive wonder, or for those who have some training and insight that goes beyond the most simplistic applications of the dominant modern worldview, it is obvious that the author's presuppositions are completely identical to a specific kind of materialist epistemology, a specific philosophy, and supporting all this, a highly selective and debatable reading of scientific and historical facts, culminating in a reductionist philosophy of history.

When getting acquainted with Harari's works, it quickly becomes obvious that the author is one of those belated "enlighteners" who are peculiarly highly interested in religion, despite ignoring the results of comparative religious history, philosophy of religion, or other disciplines and not attributing any realistic or ontological value whatsoever to the major world religions of human-

ity. Meanwhile – and this seems clear from the suggestions of Harari’s works – he can also be classified as one of those who has not given up on the utopian idea of building a “new man” and a “new society”, perhaps even a “new god”.⁴ The author – no matter how much he tries to present himself as an independent or political centrist – is beholden to the ideology of “progress”, even if he is purportedly skeptical of such outdated concepts.⁵

The author therefore sells us an ideology, but what makes this ideology particularly problematic is that it bases its appeal on the appearance of objective scientificity. The presuppositions of materialism are, of course, unprovable within the mere framework of rationality and on its level, just like the oppositions.⁶ Materialism as an ideology itself functions as a kind of *ersatz religion*. In the words of Hungarian philosopher Béla Hamvas: „this religion has three dogmas: there is no soul – man is an animal – death is annihilation”.⁷ Although Harari’s materialism – in a manner similar to the arguments of the popular evolutionary biologist Richard Dawkins, who argues similarly in many respects – presents itself not as philosophical materialism, but rather as some kind of abstract “science”, and above all, emphasizes its objective, verifiable and empirical nature, it is just as ideological and does not correspond to the requirements of true empiricism, such as Marx’s theory of „Base and Superstructure”, long since rejected or altered beyond recognition even by most Marxists.

The cult of a technological utopia is as old as the development of modern technology. The first significant work in this vein was a Renaissance-era utopia, namely Francis Bacon’s *New Atlantis*. Even today, there are “technognostics”, natural scientists and philosophers who assume, similarly to the communists, that through technology man can become capable of achieving superhuman states and superhuman knowledge. The basic formula is simple: through technology, humans can become smarter, more virtuous, healthier, better citizens, and even more moral. Of Harari’s three important books, *Sapiens* is the one with which he established his international reputation. *Sapiens* is the most concrete historical-philosophical work, and it was conceived entirely in the spirit of the

⁴ On Harari’s transhumanism, see: [Böhme 2023]. Anatoly Lunacharsky, a Bolshevik politician and thinker, conceived of communism as an essentially religious and spiritual transformation of humanity, in effect the deification of humanity into titans [Tumarkin 1981]. For an interesting conceptual history of premodern, modern and postmodern „titanisms”, see: [Gier 2000].

⁵ According to Hungarian historian Péter Hahner, who wrote the foreword to the Hungarian edition of *Sapiens*, Harari views the concept of progress with “skepticism” [Harari 2015: 3–8].

⁶ Naturally, no philosophical worldviews can be proved be clearly rational argumentation. Philosophical propositions cannot be true or false. Yet materialism – unlike rivals such as spiritualism – often claims to be a rationalist, scientifically valid or, in more combative versions such as Althusser’s, a historically and politically “correct” position. Of course, not all rationalisms are materialist, and not all forms of materialism are necessarily rationalist. As to the “correctness” or “incorrectness” of a philosophy, if one accepts Althusser’s claim then only historically contingent struggle can determine this in retrospect, and woe to the losers of these political and philosophical battles! Even more perplexing is the possibility of an “atheist idealism” referenced by Althusser in his mentioned critique of Monod – for the former an utterly repulsive and even terrifying idea. This goes to show that such equations cannot always be brought into neat alignment. One may nonetheless play with the idea of a speculative philosopher from the future who sets to work upon elaborating such an “acephalic” idealism, a project that would probably culminate in either an explicit anti-realism or a restoration of Neo-Platonism, albeit lacking any unifying idea of the divine One.

⁷ See: [Hamvas 2016].

utopianism described above. *Homo Deus* and *21 lessons for the 21st Century* serve more as supplements to this volume, elaborating its main theses expressed therein, with certain shifts in emphasis and according to different, partly new aspects. The main ingredients of Harari's SPS are contained in *Sapiens*.

The first thought that may cross the reader's mind is that this is not a theory of history, but above all, a critique of religion, during the course of which the analysis of history serves the purpose of the author attacking and questioning religion.⁸ Harari resembles the *philosophes* of the Enlightenment. As Althusser notes, "the scientists and philosophes of the eighteenth century, however materialist they may have been in their struggle against religion, were no less idealist in their conception of history. And their idealist conception of the omnipotence of scientific truth derives, in the last instance, from their historical (juridical, moral, political) idealism" [Althusser 1990: 138–139]. This diagnosis is particularly pertinent in relation to Harari's conception of history. Throughout the work, it is dealt with "strong statements" about the entirety of history and its prevailing directions as he writes in the telling opening chapter, "An Insignificant Animal":

"ABOUT 14 BILLION YEARS AGO, MATTER, energy, time and space came into being in what is known as the Big Bang. The story of these fundamental features of our universe is called physics. About 300,000 years after their appearance, matter and energy started to coalesce into complex structures, called atoms, which then combined into molecules. The story of atoms, molecules and their interactions is called chemistry. About 4 billion years ago, on a planet called Earth, certain molecules combined to form particularly large and intricate structures called organisms. The story of organisms is called biology. About 70,000 years ago, organisms belonging to the species *Homo sapiens* started to form even more elaborate structures called cultures. The subsequent development of these human cultures is called history. Three important revolutions shaped the course of history: the Cognitive Revolution kick-started history about 70,000 years ago, the Agricultural Revolution sped it up about 12,000 years ago and the Scientific Revolution, which got under way only 500 years ago, may well end history and start something completely different.[...]" [Harari 2014: 11].

The emphasis, as in the case of a well-constructed advertisement, is on the last sentence: "completely different", for which – as will soon become clear – the entire work serves only as an introduction.⁹ Similarly, the text works with

⁸ Harari, in addition to speaking about religions such as Christianity mostly in the tone of mockery and criticism, apparently does not find value in the religion to which he might belong, at least based on his cultural traditions. He distances himself quite a bit from the Jewish religion.

⁹ It should be noted in advance that none of the above statements – although described in Harari's book seem extremely factual and shockingly plausible – are proven by any scientific measurement, i.e. results that can be verified by direct empiricism. In essence, the book *Sapiens*

idealist tropes. Human history commences, after all, with a “cognitive” revolution, in essence, a revolution of consciousness. In the second third of the book, Harari explains what he means under “something completely different”, which, given the author’s worldview and knowing the legacy of the utopian streak of the Enlightenment, is not a surprise result at all. “Completely different” is the most hypothetical of all. According to Harari’s argument, technical development could ultimately make *homo sapiens* “redundant” and replace it with *homo deus*, i.e. the divine man. Although Harari does not use the term “transhumanism”, this is the essence of what he writes about – a transformation of human beings beyond the confines of the human condition [Nikiforov 2023]. So would this be the ultimate goal of humanity, or the meaning of history, the omega-point towards which history is directed?¹⁰ Is this Löwith’s “ultimate reason”, which provides purpose, rationality, and coherence to the process of human history? Is this the philosophy of history itself? This certainly appears to be the case.

The ultimate goal of the author’s technological utopia is the enhancement of human intelligence and our immortalization via machines, or possibly even separation from the physical brain altogether, in the form of a Cartesian dematerialized consciousness that surpasses organic intelligence. Although he did not mention this often, it is well-known that Harari is a firm believer in the ideology known as transhumanism.¹¹ At first seemingly bizarre imagery can only be a truly surprising end result for a reader who thinks about technology, its possibilities and dangers from the ground of complete good faith – or enchanted by complete naivety. This also shows how modern utopianisms, however materialist they may appear on the surface, are also inherently motivated by an implicit idealist concept of history conceived of as the progressive emergence of consciousness or spirit.

Transhumanism – at least in the form in which it is represented and explained by Harari – stands above all on the ground of anti-religion and anti-traditionalism. The mechanical man who is to become immortal, as embodiment of the meaning and purpose of history, is above all an embodied denial of the eschatological perspectives of religions: the rejection, secularization and desecration of the idea of immortality and eternal life. It is not surprising that for Harari, religion – whatever he says about its “important” social role – is mostly an object of ridicule.¹² The new techno-humans have no need of subordinating themselves to any gods or customs that have passed their used-by dates.

However, there is essentially nothing in his critique of religion that Marx, Feuerbach, Nietzsche or Russell did not elaborate. For readers somewhat acquainted with the history of ideas, similar or even exactly the same arguments

is therefore nothing more than the transformation of these assumptions and theories into strong statements, and the explanation of these statements.

¹⁰ For a contemporary proponent of Teilhard de Chardin’s “Omega Point” theory, see: [Tipler 1994].

¹¹ For a detailed and partly critical analysis of transhumanism, see: [Hrynkow 2019].

¹² The “God” chapter of the *21 lessons*, for example, is telling, in which he tries to “justify” the absurdity of the idea of God with the “meaningless” and “irrational” nature of religious rules, somewhat similar to the methods of the Great French Encyclopedia, with demagogic reasoning.

may be familiar from even earlier: a classic *philosophe* of the French Enlightenment such as Baron Holbach also formulated similar ideas in his pamphlet published in 1761, entitled “Christianity Unveiled”. But we could also mention La Mettrie’s writing *L’homme machine* (Man a Machine) published in 1748, which in a certain sense already evokes the idea of transhumanism.

Religion is characterized by Harari as constituting a product of the unenlightened person’s ignorance, fear of death, and lack of rational thinking. However, the undoubted novelty of Harari’s work is that it adds the sensible – but extremely degrading for any religious world view that takes itself seriously – assessment, that religion is basically just as much a thing as a business enterprise: an organizational or, at best, sociological phenomenon – a view originating from Auguste Comte and Émile Durkheim’s positivist sociology [Wernick 2001]. Or just like certain „modern institutions” that rest on the “same” foundations: from this point of view, modern (that is, not yet transhumanist) man today is exactly as „primitive” and biologically determined as his prehistoric or medieval ancestors. Social institutions are “imagined realities” that is, they are not realities in the densest, material sense.

How exactly did Armand Peugeot, the man, create Peugeot, the company? In much the same way that priests and sorcerers have created gods and demons throughout history, and in which thousands of French *curés* were still creating Christ’s body every Sunday in the parish churches [Harari 2014: 48].

Even in such and similar statements, prejudice can be seen in the act. The author regards his own materialistic worldview as practically the same as “scientific” and “objective” approaches, forgetting time and time again to reflect upon his own philosophical, ideological and worldview foundations, premises, which are just as constructed, socially embedded and “mental” as any other worldview. Similarly, Harari utterly fails to discuss the problems and philosophical criticisms surrounding materialist epistemology more broadly.¹³

It is characteristic of this kind of unreflective materialism that all philosophical approaches – in which some kind of non-material factor plays a role as an explanation of objective phenomena and qualities – are labelled as superstition, “fictitious”, “imagined realities” and other pernicious things, without accounting for the ontological status of illusions. Perceived in a purely psychological sense, Harari interprets religion as a projection of the mind onto reality, conveniently forgetting to apply the theory of projection to the realities and

¹³ Since the goal in this paper is not a comprehensive philosophical critique and analysis of materialism, there is only mentioned one, but rather fundamental critique here. Until now, no law has been discovered in nature that would justify the transfer of quantitative changes into qualitative changes. In living nature, the spontaneous emergence of consciousness from matter cannot be proven, just as it is not possible to prove that horizontal changes in matter result in a vertical jump. This kind of continuity between quantity and quality exists only in the act of the constituting mind: in the mind of the philosophizing materialist, who projects his own subjective images and interprets them as objectivity.

concepts constructed by his own theory.¹⁴ Althusser is correct in emphasizing that “one cannot radically escape the circle of philosophy” when working with philosophical concepts – this applies to materialist and non-materialist philosophies alike [Althusser 1990: 102]. Philosophy can only apply to philosophical concepts, yet Harari attempts to have his cake and eat it too, utilizing a crypto-philosophy in the guise of science buttressed by facts and figures cherry-picked to convincing effect. For Harari, science alone can lead to salvation; defining his own work in terms of science and not philosophy allows him to side-step the inconvenient nuisance of philosophical or, God forbid, theological *argumentation*.¹⁵

Harari’s approach is a classic, rather crude, one might say even “sluggish” and outdated materialism: compared to contemporary representatives of materialism – such as Galen Strawson’s “realistic physicalism” [Strawson 2006: 4–7] – it is highly incoherent, not to mention New Materialism, which has abandoned reductionism and determinism altogether [Gamble et al. 2019]. Not only is Harari unable to answer many of the problems of materialist epistemology (including, for example, the so-called Mind-Body problem), but he also does not seek to grasp materialism epistemologically at all. In addition to the fact that such a defense of materialism is completely beyond the bounds of his rudimentary philosophy, for Harari all this is combined with an extremely dogmatic “science-religion” (Béla Hamvas) or scientism, which is entirely on the tracks of the most naive optimism and grossly outdated determinism – especially regarding the cognizability and potential discoverability of the world.

The ideological goal of transhumanism is inherently related to this belief in the redemptive qualities of modern science, and can be summarized in the following manner: above all, it would entail an earthly immortality, as interpreted, for example, by the “cosmobiologists” of Soviet Communism.¹⁶ According to the assumption, since the human body is a machine and there is no soul, it could theoretically be possible to repair the errors of the machine, thereby creating a *perpetuum mobile* which, in principle, never stops. However, the expression “never” here can mean a long duration extended in time, rather than true infinity, since infinity is a concept close to transcendence¹⁷,

¹⁴ For example, “matter” itself as “imagined reality”. At the same time – noted only in parentheses – this kind of materialism never takes into account the fact that it is its own prejudice. Thus, Harari does not count on the fact that he himself is the one who identifies the existent with the perceptible and measurable, while being and the existent obviously extend beyond the limits of sensory perception, since the concept of matter itself is something that is above all a judgment of the mind that categorizes phenomena. If only sensory perception is taken seriously, one can say precisely on the basis of the empiricism required by strict science that only animals, plants, people and rocks are found in the world, not some kind of abstract substance as “matter”. (One may add: without the mind which discern, observe and recognize, one cannot find animals, plants, etc, so, – precisely, insisting on the rules of empiricism one should say that the – entirely immaterial “mind” is the real substance, not “matter”).

¹⁵ A similar issue plagues Stephen Pinker’s *Enlightenment Now!*, which instrumentalizes a very similar crypto-philosophical methodology to advance a progressive and teleological philosophy of history. For a critique of Pinker’s book, see: [Pava 2019].

¹⁶ See: [Rosenthal 1977].

¹⁷ Naturally except for “mathematical infinity” or “numberless number”.

which our author at the same time denies *ab ovo*. The “enhancement” of the human brain with various implants is similar to the development of supercomputers: if the brain is a computer, it can be programmed according to the model of computer technology developments, adjusted to higher and higher cognitive levels.¹⁸ Even if such a goal is theoretically attainable, there are still too many “ifs” in this theory for it to be taken seriously even on a scientific basis, let alone a philosophical or theological one.

For the above reasons, the elaboration of the idea of transhumanism in Harari’s works is preceded by the analysis and evaluation of history according to certain aspects. If the work had less ideological ballast, if the goal was not always, everywhere and at all costs, to propagate the idea and solution of transhumanism, it could even be said that there are some interesting deductions and chapters.

However, it is worth examining in more detail what makes the author’s absurd, utopian worldview believable, and even approvable and acceptable for some of his readers. In addition to the many straw man arguments, logical incoherence, deliberate exaggerations and superficial, throwaway sentences in the text, the author’s style is quite relaxed and easy; it is obvious that Harari also has considerable knowledge of human history and a wealth of information at his disposal. This is true even if this knowledge is manifested mainly in the form of technical and economic history, economics and sociology, to the detriment of the history of ideas.

Since Harari originally started out as a military historian, one would expect him to have a more in-depth knowledge of this field as well – however, there are surprisingly few sections dealing with wars in the books. Although Harari has fairly good foundations and performs well in relation to purely data-like, quantitative knowledge, the situation is much worse when he strays into the field of philosophy, politics, and especially when he stumbles clumsily into the field of religious studies.

Taking just one example from *Sapiens*: it is obvious that the author has a superficial knowledge of Buddhism, to which he also dedicated a separate chapter, and to which he is the least hostile of the major world religions. From the text, it seems that the author has “heard something” about this religion, but based on what he has written, he has no idea about such basic facts as, for example, the difference between the trends and interpretations of Buddhism. He also has no idea about the various epistemological schools of Buddhism, which, due to their philosophical ideas relating to the structure of consciousness, interpret reality in opposition to vulgar materialism – which Harari apparently considers a “law of nature” – so that it is impossible to even compare

¹⁸ The Human Brain Project, founded in 2005, hopes to recreate a complete human brain inside a computer, with electronic circuits in the computer emulating neural networks in the brain. The project’s director has claimed that, if funded properly, within a decade or two the world could have an artificial human brain inside a computer that could talk and behave very much as a human does. If successful, that would mean that after 4 billion years of milling around inside the small world of organic compounds, life will suddenly break out into the vastness of the inorganic realm, ready to take up shapes beyond the wildest dreams [Harari 2014: 544].

them with each other. Speaking of other religions, although the author speaks and declares with great confidence about Christianity or Islam, for example, based on what has been written, he probably does not even have that much knowledge.

Harari's point of view – although he seems to distance himself from any kind of naivety – is actually extremely naive. He is highly naive even when, on the basis of epistemological optimism, the knowability of the world is made dependent by Harari upon sharpening the functionality of human sense organs. Furthermore, the derivation of order from disorder seems suspicious.¹⁹ But it is even more naive when, assuming a gradual increase in orderliness, he refers to ideas such as the actual subject of his book: history. He then applies his linear theories of historical progress to this data. In this way, it essentially remains in the same progressive paradigm – already profoundly criticized by Spengler and Toynbee, and in any case never entirely shared by real proponents of evolutionary theories – which is a direct continuation of the philosophical interpretations of “progress” of the 18th and 19th centuries. In this way, *Sapiens*' picture of history will be a bleak and sad example of a view of history set in the interests of spectacularly ideological goals. His approach to human history is as one-sided and superficial as the theories of vulgar materialism about the order of the natural world. The “progressivist” view of history applied by the author simplistically suggests that Western modernity, which has become practically global today, is the only viable path on which the track of history can move. This interpretation is also spectacularly clear from the fact that, according to Harari, in history the periods before the present can only be evaluated from one point of view, or can be taken into account at all, to what extent they laid the foundation for the development of the global-globalist form of civilization. From this point of view, the agricultural revolution projected back into prehistoric times and analyzed at length and exhaustively can be evaluated, as well as the formation of the first empires, the history of Rome or, in general, imperialism as an idea. Also, the only positive thing about the great world religions is that they helped the “unification” of humanity.

From the same point of view, the general appearance and spread of capitalism, trade and money are particularly important. Civilizational, cultural, religious and artistic phenomena are valuable and interesting from the sole point of view of whether they help blur the differences between cultures, civilizations, people and peoples or not. Harari in essence uncritically celebrates the global spread of capitalism as helping the proliferation of technology across the planet [Kobeliyeva et al. 2020]. Naturally, differences always mean something bad: inequality, intolerance, racism, oppression, and the disappearance of differences can always only be good: tolerance, “respect for otherness”, a more peaceful world, the development of sciences, increasing living standards and so on. There is not much talk about whether the formation of the “global village” does not involve the loss of significant values, whether there is some-

¹⁹ It can definitely be pointed out that this idea has a rich provenance within systems theory and cybernetics, which are never far from Harari's theoretical concerns.

thing in the phenomenon of globalization that is under the umbrella of destruction and related leveling, that obliterates the diversity of cultures and societies, that mechanizes and channels human thought, that is itself coercion and violence, and that itself is something that serves the interests of power. In one of the telling chapters (*The New Global Empire*), Harari mentions:

“Since around 200 BC, most humans have lived in empires. It seems likely that in the future, too, most humans will live in one. This empire will not necessarily be ruled by a single country or ethnic group. Like the Late Roman Empire or the Chinese empires, it might be ruled by a multi-ethnic elite, held together by common interests and a common culture.[...] A multi-ethnic global society is forming over and above the individual states. Entrepreneurs, engineers, bankers and scholars throughout the world speak the same language. It remains to be seen how such cooperation could be secured.[...] Perhaps global cooperation can only be secured through violent clashes and the imposition of a new conquering empire. Perhaps humans could find a more peaceful way to unite.[...]” [Harari 2014: 277].

After such antecedents, it is not at all surprising that the beginnings of human culture in Harari are always extremely primitive. Although, according to the author, the “gatherers” who preceded the “agricultural” societies had some advantage due to a more balanced diet, less work, and easier and more diverse living conditions, no one should yearn to be back to the “gatherer” period of humanity – strictly free of globalism, technology and transhumanism.

“It would be a mistake, however, to idealise the lives of these ancients. Though they lived better lives than most people in agricultural and industrial societies, their world could still be harsh and unforgiving. Periods of want and hardship were not uncommon, child mortality was high, and an accident which would be minor today could easily become a death sentence. Most people probably enjoyed the close intimacy of the roaming band, but those unfortunates who incurred the hostility or mockery of their fellow band members probably suffered terribly. Modern foragers occasionally abandon and even kill old or disabled people who cannot keep up with the band. Unwanted babies and children may be slain, and there are even cases of religiously inspired human sacrifice” [Harari 2014: 77].

In addition to the undoubtedly greater degree of freedom compared to technical civilization, archaic conditions – and Harari extends this all the way to the time of the Enlightenment and the advent of technical civilization – can be described by violence, superstition and animal instincts. This is not surprising, since “[t]he most important thing to know about prehistoric humans is that they were insignificant animals with no more impact on their environment than gorillas, fireflies or jellyfish” [Harari 2014: 13].

However, the fact that his assumptions are mere theory is not at all something that would deter the utopian thinker while expressing his thoughts. What bothers the technocrat-utopian is not the impossibility of his ideas, but above all the persistence of the past, which spectacularly contradicts the utopia, because in the past the things he envisioned never came true. Firstly, this is why he needs history and the criticism of history. Why is he actually writing about human history? It seems that the past is merely an opportunity for him, something that, in order to prove his theories, it would be best to erase. This is a classic case of an SPS parasitizing cherry-picked scientific facts for its own ideological purposes. Since Harari cannot erase it altogether, the only thing left to do for the utopian vandal is loot the wreckage of history, searching for useful facts that can serve the continuing process of creative destruction. This old utopian belief sounds the same in every century: in the past, people were like this and that, but above all they were primitive, undeveloped compared to the present, backward, but now that the time has come, now that science has freed humanity from the shackles, “there will be no more limits” and one must liberate oneself from the past.

As Catholic philosopher Thomas Molnár puts it in his work on utopian thinking, utopianism is always aimed at dissolving reality with fixed, definite contours, and this direction in most cases is accompanied by a definite antipathy, even hostility, towards the past as such; the desire to “erase” history is inseparable from the arrogant devaluation of the past as compared to the future. “Evil can be eliminated” – thinks the utopian – and nothing else is needed for this than the human will.²⁰

Materialism, the idealist philosophy of history that acts as its secret animating force, and the resultant cognitive transhumanism, are all atheistic systems of thought. It is precisely for this reason that it is extremely important for Harari to deny the idea of (all kind of) God. First of all, like the New Atheists,²¹ he substitutes the theory of evolution in place of God or any transcendent creative force.²² Furthermore, since the publication of *The Origin of Species*, this method has always formed part of the toolbox of militantly atheist authors. Harari is by no means alone in his firm conviction that evolution is a process which, contrary to the observable and describable laws of the physically describable universe, without any intention, purpose, will and realistic *causa efficiens* not only creates itself, but also can create complex and stable realities and worlds. Progressivism has nothing to do with any scientific concept of evolution, yet such authors attempt to square the circle regardless. Natural laws also exist without cause and purpose, adaptation being inseparable from chance as Émile Boutraux proved long ago – natural laws themselves must be con-

²⁰ See: [Molnar 1967].

²¹ The New Atheists are authors of early twenty-first century books promoting atheism. See the definition of ‘New Atheism’ in the Internet Encyclopedia of Philosophy: “The New Atheists make substantial use of the natural sciences in both their criticisms of theistic belief and in their proposed explanations of its origin and evolution. They believe empirical science is the only (or at least the best) basis for genuine knowledge of the world, and they insist that a belief can be epistemically justified only if it is based on adequate evidence.” [Internet Encyclopedia of Philosophy].

²² A typical example of this type of argument is Richard Dawkins’ work *The God Delusion*.

sidered contingent if one accepts an evolutionist cosmology [Heidelberger 2019]. Evolution is a general driving force for Harari, but his idealist philosophy of history prevents him from excising teleology from history. In his misuse of the concept, evolution becomes a real *Deus ex machina* – which moves everything, determines everything, – like a real deity – being omnipresent. Even human history is nothing more than a continuation of the supposed “laws” of evolution. Another typical feature of an SPS can be easily identified here: the surreptitious insertion of extro-scientific, empirically unfounded and abstract philosophical principles (in this case, the loaded concept of “progress”) into a carefully selected mountain of statistical facts.

Since, according to him, “man is an animal”, there is no separate evolution related to the appearance and development of the living world on earth, or evolution related to human history. There is simply only one “progress” – because the world is a process – according to the assumed general and universal law of development, simply moving from point A towards an as yet undefined point B, which, of course, cannot be anything other than a man made superhuman by technology.

Without wanting to address the serious difficulties and criticisms of the Darwinist and neo-Darwinist paradigms within natural science,²³ it should be noted that the projection of evolution, accepted by wide circles as a natural science theory, onto the conditions of the human world is completely arbitrary, a paradigm that was previously defined more within the so-called “social Darwinism” and criticized by a many academic excellence as an illegitimate transition between disciplines.

However, Harari is not bothered by all this. For evolution, a universal idea that can be applied to everything moves everything and justifies everything – without, of course, evolution itself having to be specifically justified, or even proven – evolution does “work” and it always works in everything. Evolution is a blind force (a “blind watchmaker” – as Richard Dawkins writes), since the universe is also an unconscious entity, simply an indeterminable duration consisting of matter: which somehow “produces” in some miraculous and unobserved way the human consciousness that pronounces judgment on him and nevertheless “establishes” its laws.²⁴

²³ We can mention just one selected example of this, for example, the criticism of Darwinism by the paleontologist professor Roberto Fondi from Siena, which has not yet been satisfactorily answered by Darwinists. See a list of academics, scientists, and scholars who are skeptical of Darwinism [See: Revolution Against Evolution. Darwin Sceptics]. In addition, there are many criticisms that have been ignored by Darwinists or that have not been satisfactorily answered, ranging from the criticisms formulated by the German biologist von Uexküll at the end of the 19th century to the conclusions of Wolfgang Kuhn and Robert Behe. Interestingly, the famous illustration, which shows humans evolving teleologically “from monkey to man” (often called “The March of Progress”) was in fact first drawn by an opponent of evolutionary theory, Benjamin Waterhouse Hawkins. The drawing was used as the frontis piece for biologist Thomas Henry Huxley’s *Man’s Place in Nature* (1863) [See: Nautilus. The Dissent Hidden in an Iconic Scientific Image].

²⁴ Let us compare this with one of the famous statements of Marx and Engels. Before they had uttered one of their famous theorems, according to which “existence determines consciousness”, they used the following rationale: “The production of ideas, of conceptions, of consciousness, is at first directly interwoven with the material activity and the material intercourse of men, the

The idea is just as logical as saying that no one has to lay down the laws that govern the universe, since stable and complex organizations emerge at random and come into existence from mere entropy: for example, they can also be created by a huge explosion, and “plenty of time” is enough for that.

Summarizing Harari’s work, one could say that he is typically one of those authors who are unable to get rid of the concept of “progress” and are unable to transcend it.

For him, the most important proof of “progress” is the undoubted technical development of the modern world, as well as the arguments related to it, which emphasize the vulnerability, change and contingency of the world before technical civilization. These arguments only apply to the most material spheres: such as child mortality, which is higher than modern times, (in fact we have no reports regarding this before the end of the 19th century) the frequency of wars, epidemics and starvation – which defined the ages before technical civilization, and this proves their inferiority. Yet the historicity of these spheres, even the applicability of statistical constructs to premodern realities, is never seriously questioned or reflected upon by Harari. In essence, one may identify here another key feature of an SPS: unreflected use of the same presuppositions upon disparate, incommensurable scientific results from multiple regions and disciplines.

It should be noted that even on this line, the author does not refrain from demagogic reasoning and distortions. In addition to the occasional laudatory – or seemingly so – expressions, what he actually thinks about the “close to nature” or “primitive” humans prior to the advent of modern machine-civilization is exemplified by the following quote:

“In modern affluent societies it is customary to take a shower and change your clothes every day. Medieval peasants went without washing for months on end, and hardly ever changed their clothes. The very thought of living like that, filthy and reeking to the bone, is abhorrent to us. Yet medieval peasants seem not to have minded. They were used to the feel and smell of a long unlaundered shirt. It’s not that they wanted a change of clothes but couldn’t get it – they had what they wanted. So, at least as far as clothing goes, they were content. That’s not so surprising, when you think of it. After all, our chimpanzee cousins seldom wash and never change their clothes. Nor are we disgusted by the fact that our pet dogs and cats don’t shower or change their coats daily” [Harari 2014: 509].

language of real life. Conceiving, thinking, the mental intercourse of men, appear at this stage as the direct efflux of their material behaviour. The same applies to mental production as expressed in the language of politics, laws, morality, religion, metaphysics, etc. of people. Men are the producers of their conceptions, ideas, etc. -- real, active men, as they are conditioned by a definite development of their productive forces and of the intercourse corresponding to these, up to its furthest forms. [...] Hitherto men have constantly made up for themselves false conceptions about themselves, about what they are and what they ought to be. They have arranged their relationships according to their ideas of God, of normal man, etc. The phantoms of their brains have got out of their hands. They, the creators, have bowed down before their creations.” [Marx-Engels Archive].

The following quote is also extremely typical, in which the author exaggerates – of course without notes and “positive” support for his claims:

“Until recently, most people hovered very close to the biological poverty line, below which a person lacks enough calories to sustain life for long. Even small miscalculations or misfortunes could easily push people below that line, into starvation. Natural disasters and man-made calamities often plunged entire populations over the abyss, causing the death of millions” [Harari 2014: 353].

The statement, balancing on the border of ordinary journalism, is neither generally true in relation to the relevant historical sources, nor is it one that could prove – in this respect – the superiority of the present and the future over the past; it is based on a magnified and generalized image of a unique phenomenon. The so-called poverty line can always be interpreted in relation to the goods produced and available, moreover, it generally does not take into account the qualitative aspect of the goods produced: for example, less but better quality food is not at all worse than more but for example, highly processed food is arguably worse for health than natural or organic food.

It is undoubtedly characteristic of modern technical civilization that it can produce a larger amount of food compared to premodern civilization. However, what is even more characteristic of it is the fetishization of the technical production processes related to the preparation and acquisition of material objects, the absurd and disproportionate appreciation of this phenomenon, as well as professions, persons what are connected to the mechanical relations of life. These phenomena do not bother the author at all. He occasionally makes certain critical remarks about the drawbacks of technical civilization, but already when examining premodern civilization when analyzing the “appearance of writing”, he notes in an almost caustic tone:

Alas, the first texts of history contain no philosophical insights, no poetry, legends, laws, or even royal triumphs. They are humdrum economic documents, recording the payment of taxes, the accumulation of debts and the ownership of property [Harari 2014: 369].

Most certainly – at least to the superficial observer – the presence of machines and the mania for mechanization that comes with modernity, i.e. the phenomenon that Oswald Spengler characterized as the outer shell of technical civilization, can give the appearance of development and progress, like the supposed end of war, epidemics and starvation – this is one of Harari’s favorite phrases, which is meant to justify the superiority of modernity over pre-modern conditions.²⁵ Harari describes a future within which we are governed effectively and efficiently by algorithms. Indeed, humans themselves have become “an obsolete algorithm”, one that has passed its usefulness and ought to be

²⁵ Although the cessation of the latter two – war and epidemics – is an ironic statement, especially given the conditions of the current world.

replaced. But replaced by whom? And for whose benefit? An article suggests a tentative answer to this question: “Harari’s motives remain mysterious; but his descriptions of biology (and predictions about the future) are guided by an ideology prevalent among Silicon Valley technologists like Larry Page, Bill Gates, Elon Musk, and others” [Narayanan 2022], a technooptimism inseparable from a broader optimism regarding the ability of governance mechanisms to control social processes, such as pandemics. The author also conveniently forgets to mention that work under capitalism is aimed at endless material accumulation, grounded upon an artificially aroused and endless desire to acquire, just as the mechanical uniformity of work processes reminds one of a termite mound, and even places of creativity and individuality in the world of late modernity are replete with uniformized scenes of monotony.

The alleged increase in comfort and humanity’s “progress” towards a peaceful and conflict-free world (think Kant, Condorcet) – are the typical promises that can and mostly do hide the open tyranny of technological rule, because with the growth of technology, the controllability and manipulability of society also increases in direct proportion. Indeed, Harari openly embraces the increase in surveillance capabilities, ostensibly as a way of combatting future pandemics.²⁶

Naturally, Harari does not pay much attention to note that what originally started as a means, i.e. technology, has become an end in modernity. According to him, the whole of society, even more so, should be put at the service of technology. The fact that a significant number of the best-paid jobs are already directly related to technology and that people see technology everywhere – in other words, one can talk about the total domination of technology – does not seem to be a problem for him at all. He does not mention such characteristics of technical civilization, since such facts would rather detract from the reality of the much talked “equality” as one of the alleged advantages of the modern world. If the opponents of technology cannot freely decide whether they want to use it, and if they do not want to keep up with progress, then they will be mercilessly pushed to the side of the road, becoming, as it were, pariahs of society on the “wrong side of history”. Everyone is therefore forced to define themselves in relation to technology: and whoever serves technology better has an undoubted – and irreversible – advantage over someone who is less “talented” in terms of technical applications.

Along with all this, the author actually looks down on premodern man for not “recognizing” the possibilities inherent in technology and accuses him of outright hubris:

The Scientific Revolution has not been a revolution of knowledge.
It has been above all a revolution of ignorance. The great discovery

²⁶ [Unesco. Yuval Noah Harari]. Interestingly, Harari forgets to mention that pandemic responses were among the worst in countries equipped with the most advanced Big Data capabilities. The United Kingdom’s response to the COVID-19 pandemic, for example, is now widely recognized to have been among the worst in the developed world, despite its government having the technologically most pervasive and advanced surveillance infrastructure at its disposal [Jayasinghe et al. 2022].

that launched the Scientific Revolution was the discovery that humans do not know the answers to their most important questions. Premodern traditions of knowledge such as Islam, Christianity, Buddhism and Confucianism asserted that everything that is important to know about the world was already known. [Harari 2014: 333].

In addition, the author no longer thinks that the “premodern traditions of knowledge” might not have been interested in technical forms of knowledge because they did not consider this to be important. He does not take this into consideration, since he does not realize it: those premodern civilizations where the above-mentioned “premodern traditions” of knowledge came to play a defining role did not yet identify the human consciousness with the human body, were not constantly fixed in the material world of objectivity, and did not deny transcendental reality – in contrast to the modern one.

The author does not think at all that the systems of ideas that preceded modernity were not, or were only slightly, interested in technology as a result of that fact, because their representatives were able to reckon with human nature, which has more or less fixed boundaries. Due to the obvious imperfection of the human individual, those undesirable consequences may arise which, in the interpretation of these premodern traditions, may not result in progress, but downright downfall of the human race.

In order to soften the appearance of excessive arrogance, Harari of course uses some false, pseudo-skeptical statements:

“In the last few decades we have at last made some real progress as far as the human condition is concerned, with the reduction of famine, plague and war. Yet the situation of other animals is deteriorating more rapidly than ever before, and the improvement in the lot of humanity is too recent and fragile to be certain of” [Harari 2014: 552].

However, this is not real skepticism that goes to the heart of these essentially structural problems, whether someone is an unconditional believer in the religion of progress or cannot decide by the occasional raising of such questions, but rather by the fact that they see nothing else in history as important, only the direction of human history. And the essence of history, according to Harari, is that humans gradually reject, “transcend” their own humanity, and become a kind of “superhuman”, which is actually a pure intelligence moved by machines, as if Descartes’ *res cogitans* were cut off from its body. This would be not a “superhuman” at all, but rather something more akin to a superbrain, devoid of feelings, artistic qualities, imagination and any recognizably human traits. Even on a transhumanist basis, such an idealist and dualistic assumption of disembodied mind is questionable at best, deluded at worst [Simanjuntak et al. 2023].

Needless to say, the author sometimes regrets that at the beginning of the 21st century he has not yet managed to convince everyone of the necessary

and beneficial nature of a technical utopia. However, if the mania for technicization continues unabated and every politician in every government becomes suitably convinced that only “digitalization” can mean the “inevitable” end of everything, Harari is especially optimistic that soon the end of history will come, towards which the direction of the alleged progress leads (or rather pushes) people and the time will undoubtedly come for the realization of his ideals:

“True, we still don’t have the acumen to achieve this, but there seems to be no insurmountable technical barrier preventing us from producing superhumans. The main obstacles are the ethical and political objections that have slowed down research on humans. And no matter how convincing the ethical arguments may be, it is hard to see how they can hold back the next step for long, especially if what is at stake is the possibility of prolonging human life indefinitely, conquering incurable diseases, and upgrading our cognitive and emotional abilities” [Harari 2014: 537].

What will happen to those who do not become superhuman through technology? Who would not want their “cognitive and emotional abilities” to be “improved” by machines? Interestingly, Harari mentions nothing about such emotional phenomena as love, something which plays a central role in non-scientific evolutionist cosmologies such as that of Wolfhart Pannenberg [Kramer 2023]. Harari alludes to this in an extremely sinister chapter of *Homo Deus* entitled “The Useless Class”:

The most important question in twenty-first-century economics may well be what to do with all the superfluous people. What will conscious humans do, once we have highly intelligent non-conscious algorithms that can do almost everything better? [Harari 2014: 412].

Without seeking to answer or particularly evaluate the Harari’s question, which smacks of eugenicism, the author would just point out that the wording itself does not bode well for possible opponents of the transhumanist vision either, as envisioned by Harari. Is the view of Harari and transhumanists like him just an isolated phenomenon, which is only characteristic for the worldview of certain fanatics of technology and the “religion of science”? Or rather, is it one that keeps the political elite understood in a global sense increasingly under its influence? There are signs that make the latter more likely. After reading *Sapiens* and other works, it can be stated: learning about and from history is not interesting for Harari, who already has a supposedly broad and scientific knowledge about the past. It is not interesting because it can expand the knowledge about people and cultures that diverge from Western rationalism and techno-optimism. Knowledge of the past may even arouse the love of the past and the feeling of belonging to a tradition, the idea of the chain of generations, the sense of home in the broader sense, the nation, or perhaps the sense of community with the ancestors. All of these are superfluous to those

trapped in the scientific mindset. The desire to know transcendental reality as the ultimate “origin” is similarly superfluous. The study of history and, with it, the activity of a historian itself is justified only by the fact that the author can use it to legitimate an ideology centered on the deployment of technology in the name of progress. History provides a kind of field of play for the unbridled desire to “experiment”, and for the extreme ambition of the individual torn from any transcendental foundation, equipped with an arrogance towards nature and the natural order of things, which often ends in disastrous failure (this can certainly be learned from history, but no less by Harari from mythical narratives of the religions he despises so proudly).

WORKS CITED AND BIBLIOGRAPHY

- Althusser, Louis (1990). *Philosophy and the Spontaneous Philosophy of the Scientists & Other Essays*. London and New York: Verso.
- Böhme, Gernot (2023). Harari: The new grand narrative. *Technology and language*, 4, 2(11): 44–53.
- Dawkins, Richard (1997). *The God Delusion*. Boston: Mariner Books.
- Gamble, Christopher N.; Joshua S. Hanan and Thomas Nail (2019). What is new materialism? *Angelaki*, 24(6): 111–134.
- Gier, Nicholas F. (2000). *Spiritual Titanism: Indian, Chinese, and Western Perspectives*. Albany: State University of New York Press.
- Hamvas, Béla (2016). *The Philosophy of Wine*. Budapest: Medio.
- Harari, Yuval Noah (2018). *21 Lessons for the 21st Century*. Signal. Kindle Edition.
- Harari, Yuval Noah (2014). *Sapiens: A Brief History of Humankind*. Signal, Kindle Edition.
- Harari, Yuval Noah (2015). *Sapiens – Az emberiség rövid története* [‘Sapiens: A Brief History of Humankind.’] (Trans. Péter Torma), Budapest: Animus.
- Harari, Yuval Noah (2017). *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow*. Signal. Kindle Edition.
- Heidelberger, Michael (2009). Contingent laws of nature in Émile Boutroux. In: Michael Heidelberger and Gregor Schiemann (eds.), *The Significance of the Hypothetical in Natural Science*. De Gruyter, 99–144.
- Hrynkow, Chrytopher (ed.) (2019). *Spiritualities, Ethics, and implications of human enhancement and artificial intelligence*. Delaware: Vernon Press.
- Jayasinghe, Kelum; Tarosha Jayasinghe, Chaminda Wijethilake, Pawan Adhikari (2022). Bio-politics and calculative technologies in COVID-19 Governance: Reflections from England. *International Journal of Health Policy and Management*, 11(10): 2189–2197. [DOI: 10.34172/ijhpm.2021.134]
- Kobelieva, Dalia; Nataliia Moisieieva and Halyna Omelchenko (2020). Capitalism and modern society in the historical and philosophical concept of YN Harari, In: *Vectors of competitive development of socio-economic systems*, Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 35–39.
- Kramer, David E. J. (2023). The difference Jesus makes: Yuval Noah Harari and Wolfhart Panzenberg on the shape of universal history. *International Journal of Systematic Theology*, 26(2): 216–236.
- Molnar, Thomas (1967). *Utopia, The Perennial Heresy*. New York: Sheed and Ward.
- Nikiforov, Alexander L. (2023). What Kind of Future is Humanity Consigned to by the Scientific and Technological Progress? *RUDN Journal of Philosophy*, 27(1): 123–137.
- Pava, Moses L. (2019). Progress and Redemption: A Jewish Values Critique of Steven Pinker’s, “Enlightenment Now”. *Journal of Religion and Business Ethics*, 4(1): 9.
- Rosenthal, Bernice Glatzer (1977). *The Occult in Russian and Soviet Culture*. [London: Cornell University Press.

- Rovelli, Carlo (2018). *The Order of Time*. New York: Riverhead Books.
- Simanjuntak, Mardohar Batu Bornok, Andreas Doweng Bolo and Ambrosius Markus Loho (2023). The ethics of transhumanism from the perspective of Gilbert Ryle monist ethics: Ambiguities and prospects. *Sapientia Humana: Jurnal Sosial Humaniora* 3(2): 66–73. [DOI: <https://doi.org/10.26593/jsh.v3i02.6940>]
- Strawson, Galen (2006). *Consciousness and Its Place in Nature: Does Physicalism Entail Panpsychism?* Exeter: Imprint Academic.
- Tipler, Frank J. (1994). *The Physics of Immortality: Modern Cosmology, God and the Resurrection of the Dead*. New York: Doubleday.
- Tumarkin, Nina (1981). Religion, bolshevism, and the origins of the Lenin cult. *Russian Review*, 40(1): 35–46.
- Wernick, Andrew (2001). *Auguste Comte and the religion of humanity: the post-theistic program of French social theory*. Cambridge University Press.

INTERNET SOURCES

- Revolution Against Evolution. Darwin Skeptics A Select List of Science Academics, Scientists, and Scholars Who are Skeptical of Darwinism Compiled by Jerry Bergman PhD. Available to: <https://www.rae.org/essay-links/darwinskeptics/>. Downloaded: 2023. 11. 2.
- Marx-Engels Archive. Available to: https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/Marx_The_German_Ideology.pdf. Downloaded: 2023. 11. 2.
- Internet Encyclopedia of Philosophy (IEP). The new atheists. Available to: <https://iep.utm.edu/n-atheists/>. Downloaded: 2023. 11. 2.
- Unesco. Yuval Noah Harari: “Every crisis is also an opportunity”. Available to: <https://www.unesco.org/en/articles/yuval-noah-harari-every-crisis-also-opportunity-0>. Downloaded: 2024. 9. 11.
- Narayanan, Darshana. The Dangerous Populist Science of Yuval Noah Harari. Available to: <https://www.currentaffairs.org/2022/07/the-dangerous-populist-science-of-yuval-noah-harari>. Downloaded: 2024. 9. 11.
- Nautilus. The Dissent Hidden in an Iconic Scientific Image, Available to: <https://nautil.us/the-dissent-hidden-in-an-iconic-scientific-image-527158/>. Downloaded: 2024. 9. 11.

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 16. 4. 2024.
Прихваћен: 9. 5. 2024.

НА ГРАНИЦАМА УТОПИЈЕ И ИДЕОЛОГИЈЕ – ЈУВАЛ НОА ХАРАРИ КРОЗ КРИТИЧКО ПРОМАТРАЊЕ

ЗОЛТАН ПЕТО

Национални универзитет за јавне службе
Институт Томаш Молнар
Хунгарија кампус, Лудовика 2,
Будимпешта, Мађарска
zoltanp86@gmail.com

РЕЗИМЕ: Светски познати писац популарне науке Јувал Ноа Харари користи технички језик природних наука док се бави друштвеним наукама. Међутим, Хараријев рад превазилази било шта попут научног описа или научне објективности. У овом чланку се тврди да Харари заправо представља оно што сама модерност већ

представља као kulturno-istorijski meta-narativ. Другим речима, Харари је пример одређене идеологије. Циљ овог чланка је вежба критике идеологије, усмерена на неизречене претпоставке и имплицитну филозофију историје која је у основи Хараријевих дела. Култ технолошке утопије стар је колико и развој модерности. Прво значајно дело у том смислу била је ренесансна утопија, односно Нова Атлантида Френсиса Бекона. Чак и данас постоје „техногностици”, научници и филозофи који претпостављају да помоћу технологије људи могу постати способни да постигну стање више од људског, док превазилазе границе људског знања. Основна формула је једноставна: коришћењем технологије људи могу да постану паметнији, врлији и још моралнији. Аутори као што је Харари, који свој материјалистички поглед на свет сматра практично синонимом за „научни” и „објективни” поглед на свет, заборавља да изнова размишља о сопственим филозофским и идеолошким претпоставкама, као што су контингентни и историјски преодређена природа сопственог погледа на свет, као и проблеми и филозофске критике које окружују материјалистичку епистемологију.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: еволуционизам, историја филозофије, прогресивизам, техногностицизам, технологија, трансхуманизам, владавина већине, критика демократије, егалитаризам

UDC 159.942.5
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2491383M>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 8. 6. 2024.
Прихваћен: 15. 7. 2024.

ПРОЦЕС ТУГОВАЊА НАКОН СМРТИ БЛИСКЕ ОСОБЕ

ЖИВКА МИЋАНОВИЋ ЦВЕЈИЋ

Здравствени центар Лозница
Болничка 65, Лозница, Србија
zivkacvejic@gmail.com

РУЖЕНКА ШИМОЊИ ЧЕРНАК

Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет у Сомбору
Подгоричка 4, Сомбор, Србија
ruzenka.simonji@uns.ac.rs

САЖЕТАК: Смрт блиске особе представља једно од најтрауматичнијих психолошких искустава. Као реакција на трауму услед смрти ближњег, ствара се низ емоција, телесних сензација, понашања, мисаоних садржаја. Туга је универзална реакција на смрт. Туговање је процес, индивидуално специфичан и разликује се по трајању и карактеристикама. Процес туговања има фазе и задатке, како би се тугујућа особа функционално адаптирала на губитак. Нова Међународна класификација болести (ИЦД-11) препознаје пролонгирану тугу као психијатријски поремећај, који значајно корелира са анксиозношћу, депресијом, соматизацијама, посттрауматским стресом. Циљ овог прегледног (теоријског) рада је да се прикажу резултати емпиријских истраживања у којима су се проучавали значајни елементи процеса туговања: психолошки доживљаји у туговању, стадијуми туговања, задаци туговања, завршетак туговања. Емоционалну повезаност тугујуће особе са преминулом смо у раду сагледали из угла теорије афективне везаности. Рад може користити појединцима који су у процесу туговања, као

и стручњацима у областима менталног здравља, саветовања и терапије у туговању.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: психолошка траума, туга, стадијуми туговања, задаци туговања, завршетак туговања

УВОД

Смрт блиске особе једно је од најтрауматичнијих искустава у животу. Доживљај губитка и расанка узрокован смрћу, генерише процес туговања који је као психолошко-социјални феномен веома сложен. Искуство туговања је врло индивидуално и може имати различите појавне облике, дужину трајања и интензитет испољавања. Туговање је процес који изискује временско трајање, како би се особа вратила у стање психолошке равнотеже и постигла емотивно зацељивање. Међутим, поједине особе нису у стању да на психолошки функционалан начин окончају процес туговања. Стога се препознају различити облици пролонгиране жалости, као и патолошки обрасци у понашању у чијој основи стоји неразрешен процес туговања [Spencer-Laitt et al. 2024; Eisma et al. 2021]. Међународна класификација болести (ИЦД-11) сврстава пролонгирану жалост у психијатријски поремећај [Reinado et al. 2024], дефинишући га као продужен, забрињавајући, интензивни душевни бол након смрти блиске особе, који по интензитету и карактеристикама превазилази социокултурне норме средине и траје дуже од шест месеци. Пролонгирано туговање је повезано са различитим облицима соматских болести [O'Connor 2019; Keller 2024].

Друштвене и демографске карактеристике утичу на искуство процеса туговања. Туговање се налази под утицајем културолошких одредница друштва [Rumbold et al. 2021], под утицајима обичаја и ритуала заједнице [Walter 2020]. У ранијим периодима, подршку тугујућој особи су пружале породичне заједнице, проширена породица, пријатељи, родбина, верске заједнице, али и непосредно окружење попут суседства, колега на послу. Осећај заједништва и припадности групи блиско повезаних појединаца је имао протективну улогу у проради емоција које носи процес туговања са собом. У данашње време, са слабљењем блиских емоционалних веза, са појачаном социјалном изолацијом, са међуљудским отуђивањем, фаворизовањем индивидуализма – изостају протективни механизми подршке која се добија из односа блиске емоционалне повезаности. Све чешће се подршка у процесу туговања тражи кроз рад са стручњацима који се баве саветовањем и терапијом у туговању.

Циљ овог рада је да се, кроз приказ резултата бројних емпиријских истраживања, прикажу сви важни аспекти процеса туговања: психолошке реакције у туговању, стадијуми туговања, задаци у процесу туговања, завршетак туговања. Реаговање на губитак услед смрти блиске особе, сагледали смо из угла једне од најзначајнијих теорија о пореклу људске осећајности – теорије афективне везаности. Ова теорија наглашава да је блиска емотивна повезаност иманентна одлика људске природе, обликована у раном детињству и да има целоживотни карактер.

У тексту који следи биће приказани резултати савремених истраживања о психолошким садржајима након губитка, попут емоција, мисаоних процеса, понашања, телесних сензација. Биће приказане карактеристике стадијума кроз које процес туговања пролази, као и задаци које тугујућа особа остварује пролазећи кроз стадијуме туговања. Такође, биће приказане и кључне одлике завршетка процеса туговања које означавају адаптацију тугујуће особе на губитак. Окончањем процеса туговања, особа која је доживела смрт ближњег има прилику да се функционално адаптира на нову реалност, да успешно интегрише трауму у своје искуство и да настави живот проналазећи смисао и сврху постојања. Рад може пружити корисне смернице, како особама које су у процесу туговања, тако и стручњацима који се баве темама људске осећајности.

ПСИХОЛОШКИ ДОЖИВЉАЈИ НАКОН СМРТИ БЛИСКЕ ОСОБЕ

Да бисмо разумели процес туговања након смрти блиске особе, морамо разумети концепт афективне везаности. На научну сцену, теорију афективне везаности уводи енглески психоаналитичар Џон Болби (John Bowlby) [1980], али се развој теорије може сагледати кроз призму заједничког доприноса Џона Болбија и Мери Ејнсворт (Mary Ainsworth) [Ainsworth 1991]. Болби сагледава афективну везаност као свеобухватну и дуготрајну повезаност између детета и родитеља, насталу на бази урођене социјалне мотивације услед урођене потребе за заштитом и сигурношћу [Bowlby 1980; Bosmans et al. 2020]. Афективна везаност (приврженост) је емотивна веза са блиским особама, настала већ у најранијем детињству [Stern et al. 2023]. Ејнсвортова [Ainsworth 1991], уводи концепт тзв. „базе сигурности” и постулира диференцијацију стилова афективне везаности. Ејнсвортова одређује афективну везаност као однос који пружа осећај пријатности и заштите. Дете развија осећајни однос са родитељима (или њиховом супституцијом) који представљају базу сигурности [Ainsworth 1991; Thompson et al. 2022]. Теорија афективне везаности наглашава улогу родитеља као рефлектора и модератора дететовог ума, као и дететово поверење према родитељу у одговарању на афективни стил родитеља [Мићановић Цвејић 2011]. Када је родитељ недоступан, непредвидив, недоследан, неадекватан, дете формира тзв. несигурне стилове афективних веза. Сигуран стил се развија када родитељ доследно, сензитивно, правовремено, одговара на дететове физичке, емотивне и социјалне потребе. Понављани шаблони раног интерперсоналног искуства се меморишу и концептуализују као тзв. „унутрашњи радни модел себе и других” [Стефановић-Станојевић 2004; Мићановић-Цвејић 2011]. Ови ментални модели садрже генерална уверења и очекивања која се односе на релације између појединца и значајних других особа. Радни модели трају током времена, имају целоживотну перспективу, обликујући у значајној мери квалитет блиских веза у одраслом добу [Мићановић-Цвејић 2011]. У одраслом животном добу, партнерске везе постају симболичка супституција за односе са родитељима

[Мићановић-Цвејић и др. 2021]. У односе са блиским особама (партнерима, пријатељима, тзв. значајним другим особама) заузима се позиција у односу на усвојени радни модел понет из детињства. Када објекат привржености (односно, особа са којом смо афективно везани) бива угрожен или када нестане, појављује се страх, туговање, стрепња и интензиван емоционални протест. Туга и емоционални протест су универзалне емоције које се јављају као реакција на губитак блиских особа [Coker et al. 2023]. Особе са несигурним стилем афективне везаности чешће доживљавају пролонгирану тугу и испољавају наглашене симптоме поремећаја у процесу туговања [Janshen et al. 2024]. Болби [1980] говори да велики део психијатријских болести представља израз патолошког процеса туговања. Процес туговања је под утицајем културолошких одредница друштва [Rumbold et al. 2021], под утицајем обичаја и ритуала у једној заједници [Walter 2020].

Реакције на губитак укључују широку лепезу емоција и понашања. У једном од пионирских радова који су се бавили систематизацијом реаговања на губитак [Lindemann 1941], описана су нека од патогномичних акутних реакција на губитак: 1. неки облик телесних тешкоћа, 2. пренаглашена заокупљеност преминулом особом, 3. кривица повезана са преминулом особом или околностима саме смрти, 4. непријатељско реаговање, 5. неспособност да се функционише на нивоу као пре губитка, 6. у понашању тугујућих особа се развијају неке особине покојника.

Процес туговања и адаптација на губитак се, у савременим оквирима, сагледава интердисциплинарно, кроз проучавање узајамности психолошких, имунолошких, психофизиолошких процеса [O'Connor 2019] и неуробиолошких процеса [Donaldson et al. 2024]. Гулдин и Легет [2023] процес туговања сагледавају кроз пет димензија, као што су: емотивна, социјална, когнитивна, физичка и духовна. Сем туге због губитка блиске особе, ови аутори разматрају карактеристике туге која настаје услед отварања егзистенцијалне кризе која настаје код тугујуће особе. Духовност, спиритуалност и доживљај смисла живота, имају благотворан ефекат у процесу туговања због губитка [Hamilton 2016].

Осећања

Када је реч о осећањима која се појављују као реакција на губитак, појављује се читава лепеза емоција [Nerman 2023; Марушић 2022]: 1. **Туга**: стање жалости, често (иако не нужно) се манифестује плачем. Плач је сигнал који ствара саосећајне и заштитне реакције код других људи, успостављајући посебну друштвену ситуацију у којој престају да важе законитости такмичарског понашања и компетиције [Parkes et al. 1983]. У одређеним ситуацијама тугујући се плаше интензитета саме туге; други, пак, тугу настоје да елиминишу кроз претерану активност. Уколико себи не дозволимо да осетимо тугу, може се пролонгирати и компликовати процес жалости; 2. **Љутња**: често може бити збуњујуће искуство за тугу-

juћu osobu, koje može predstavljati izvor tешkoћа u procesu опорављања након смрти блиске особе. Љутњу може проузроковати осећај фрустрације јер смо немоћни да спречимо смрт, али и регресивно реаговање које се јавља код појединих тугујућих особа. Љутња је еволутивно наслеђена рекација на остављање. Може бити погрешно преумерена према некој другој особи коју кривимо за смрт (нпр. према лекару, члановима породице и сл.). Једна од лоших адаптација на щутњу је преумеравање ка себи; у одређеним ситуацијама, такво пројектовање щутње ка себи може да створи депресију или самоубиствене тенденције; 3. **Кривица и грижа савести**: уобичајена реакција код тугујућих, често као преувеличани осећај да смо у односу ка преминулом грешили или да смо нешто пропустили. Кривица је најчешће ирационално искуство; 4. **Анксиозност**: може се кретати у опсегу од лаке несигурности, напетости, зебње, стрепње, слутње, узнемирења, па до правих паничних напада. Анксиозност која се интензивира до нивоа паничних напада проблематизује процес туговања интерферирајући са квалитетом адаптације на губитак. Може извирати из осећаја страха тугујуће особе да неће моћи да живи без преминуле особе, као и да неће моћи да се стара о себи. У исто време, анксиозност извире из осећаја суочавања са сопственом смртношћу; 5. **Умор**: често манифестован као безвољност, као пад енергије, пад иницијативе, пад спонтаности, изражајности и живости у понашању. Пролонгиран и интензиван умор може бити један од клиничких показатеља депресије код тугујуће особе; 6. **Беспомоћност**: манифестован као доживљај личне инсуфицијенције, доживљај неконтролабилности свог живота, осећај бесперспективности, безнадежности. Беспомоћност је нарочито видљива у раним периодима туговања, када особа редукује контакте и активности и има мање прилике да у реалности провери своје компетенције у емотивном, професионалном, друштвеном животу, након смрти блиске особе; 7. **Растерећење**: јавља се као доживљај олакшања, нарочито уколико је преминула особа изискивала негу (нпр. у тешким физичким стањима, ако је боловала од тешких болести, ако је дуго трајало тешко стање), или када је постојала историја компликованих релација са преминулом особом. Осећај олакшања након смрти, може бити праћен и осећајем кривице због олакшања; 8. **Чежња**: манифестује се као осећај недостајања преминуле особе, као преплављујућа потреба да будемо у контакту са њом. Смањивање осећаја чежње указује да се процес туговања смирује и да долази до адаптације на губитак; 9. **Слобода**: осећаји ослобођења наступају након смрти особе са којом смо имали тежак однос, попут односа који су били пребојени насиљем, конфликтима, тешким емоцијама. Осећај слободе може у исто време бити праћен кривицом; 10. **Празнина**: након губитка може се јавити доживљај недостатка или умањења емоција. Тешкоће да се произведе или испољи емоционални доживљај, углавном су пролазног карактера. Блокирање емоција је врста одбрамбеног механизма, како не бисмо били преплављени болом; 11. **Стање шока**: најчешћа емоција у ситуацијама ненадане смрти. У појединим ситуацијама, чак и када је

преминула особа боловала, само сазнање да је преминула, изазива осећај шока. Шок се може манифестовати спектром реакција: од ужаса, страха, утрнулости, дезоријентације, празнине, до осећаја дисоцијације особе са собом и окружењем. Стање шока је често праћено бројним физичким симптомима.

Описане емоције чине репертоар нормалног, очекиваног реаговања на ситуацију губитка. Уколико су емоције интензивирани, уколико је њихово трајање пролонгирано, уколико су начини испољавања необични или пренаглашени, то указује на компликације процеса туговања и може бити знак патолошке адаптације на губитак [Eisma 2023]. Пролонгирана туга се сагледава као психијатријски поремећај [Prigerson et al. 2022; Prigerson et al. 2021].

Телесне сензације и процеси

Осим осећањима, на губитак реагујемо и телесним сензацијама и процесима. То су реакције у виду: преосетљивости на дражи (нпр. на буку, светлост), осећај недостатка ваздуха, стезање у грудима, општа слабост и мањак снаге, сувоћа уста, стезање у грлу.

Мишљење

Мисли и осећања су у тесној спрези, депресивна стања могу бити изазвана или интензивирани тзв. депресивним начинима размишљања [Beck et al. 1979; LeMoult et al. 2019]. У свом раду *Жалосиј и меланхолија* Фројд [1957] је истакао да је депресија (називајући је „меланхолијом“) патолошко реаговање на губитак, и да је туговање нормална реакција на губитак. Порекло депресије у процесу туговања, Фројд сагледава кроз амбивалентан однос ка преминулом, уз мноштво емоција љутње, које су потом интројектују унутра, ка себи.

Најчешћи садржаји мишљења у процесу туговања су [Vakes et al. 2023]:

1. **Неверица:** најчешће је то прва мисао након пријема информације о смрти блиске особе. Неверица је повезана са негирањем као механизмом одбране, како бисмо се заштитили од преплављујуће боли;
2. **Збуњеност:** тешкоће у концентрацији и фиксацији пажње, отежано памћење, појачана заборавност, слабост циљне представе и недовољна повезаност асоцијација у мишљењу;
3. **Интензивна заокупљеност мислима о преминулој особи:** мисли могу имати опсесивни карактер; могу се појављивати изненада, могу се гранати, ширити, стварати тешкоће да се пажња и мисли усмере на садржаје ван смрти;
4. **Доживљај присутности преминуле особе:** когнитивни пандан доживљаја чежње [Worden 2005]. Особа која тугује осећа да је преминули на неки начин и даље присутан у истом физичком простору и времену, да на неки начин посматра догађаје и да је у њих укључен;
5. **Халуцинааторна искуства:** слушне и видне халуцинације, као и илузије, које су у вези са преминулима, честа су искуства нарочито у раним периодима туговања.

Понашање

Одређени облици понашања се типично срећу у процесу туговања и сматрају се нормалном реакцијом на губитак. То су понашања: 1. **Поремећај сна**: тешкоће у успављивању, тзв. иницијална инсомнија или учестало буђење током ноћи, као и рано јутарње буђење. Несанице могу бити повезане и са страховима, нпр. од смрти, од самоће; 2. **Поремећај у нивоу апетита**: најчешће у виду смањења потребе за храном, мада се могу јавити и реакције у виду емоционалног преједања – када је храна утеха и има умирујући психолошки ефекат; 3. **Снови о покојнику**: некада имају функцију испуњавања жеља (нпр. жеља да поново видимо преминулу особу, да са њом разговарамо, поделимо размишљања, добијемо од ње савете и смернице око појединих животних околности). Снови су некада израз осећања која су везана за преминулу особу, попут кривице или љутње; 4. **Претерана активност и узнемирење**: појачање досадашњег нивоа активности има полиморфну генезу: често настаје на бази појачане узнемирености коју растерећујемо кроз моторику, покрет, активност. Појачана активност такође може бити у вези са страхом који тугујући осећају и који растерећују кроз активности. Појачана активност може бити у функцији бекства од суочавања са сопственим болним интрапсихичким садржајима; 5. **Плакање**: сузе смањују ниво емоционалног стреса и потпомажу вентилирање негативних осећања, у првом реду туге; 6. **Чување предмета покојника**: повезано је са потребом да додирујемо, да поседујемо предмете које је и покојник додиривао, поседовао и користио. То је неки начин дељења заједничких искустава са преминулом особом. Нарочито је изражено на почетку процеса туговања. Исту функцију има и посећивање места које је посећивао покојник и ношење одеће која је припадала покојнику; 7. **Тражење и дозивање**: у репертоару уобичајених реакција на губитак, може се срести тражење и дозивање преминуле особе, било наглас или у себи. То је моторички корелат емоције чежње за покојником; 8. **Избегавање ситуација које подсећају на преминулу особу**: може бити узроковано тешкоћама да се суочимо са тзв. болним тригерима; предмети који подсећају на покојника (употребни предмети, фотографије, личне ствари и сл.) се одлажу, склањају како не би подсећали на покојника; 9. **Социјално повлачење**: универзална реакција на губитак је удаљавање од социјалних контаката, нарочито у раним стадијумима туговања. Може бити културолошки детерминисано, кроз обичаје који налажу повлачење на неки (често краћи) период. У психолошкој основи социјалног повлачења може бити тужно, односно, депресивно расположење.

СТАДИЈУМИ ТУГОВАЊА

Туговање је процес, који се одвија кроз фазе. Бројни аутори наводе различите фазе туговања [Parkes 2001; Kubler-Ross 1969]. Ипак, пролазак кроз стадијуме је индивидуалан – не пролазе сви људи кроз исте стадијуме; исто тако, поједини стадијуми могу се поклапати, односно, карак-

теристике појединих стадијума могу се појављивати скоро истовремено или уз кратак временски размак. Паркс [2001], описује четири фазе туговања. Описује фазу отупелости, која подсећа на одређену психичку утрнулост или стање без осећања. У овој фази тугујуће особе могу барем у појединим моментима да забораве, занемаре или умањују информацију да је блиска особа преминула. У другој фази, коју Паркс описује као фазу чежње, манифестује се емотивно и когнитивно недостајање преминуле особе код тугујућег. Ова фаза је повремено обојена елементима беса. Трећа фаза је дезорганизација понашања, која се огледа кроз очај, збуњеност, отежано функционисање тугујућег. Четврта фаза представља фазу реорганизације живота, у којој се тугујући поступно адаптира на свакодневицу, прилагођавајући активности, планове и рутине у новонасталим условима, прихватајући смрт преминулог као коначницу.

Сем фаза које имплицирају одређену дозу пасивности код тугујућег, она у процесу адаптације на губитак, пролази кроз одређене задатке. Концепт задатака [Worden 2005] указује на активан приступ тугујућег, који предузима одговарајуће поступке у процесу емотивне и когнитивне прораде губитка и адаптације на губитак. Концепт задатака има психотерапијску и ментално-хигијенску вредност, јер тугујућој особи даје уверење да може нешто и сама предузети у ситуацији ожалошћености, што јој враћа осећај поверења у себе, осећај наде и контроле над ситуацијом. Недовршени задаци у процесу туговања могу интерферирати са добром адаптацијом тугујућег на губитак. У процесу туговања су следећи задаци:

- 1. Прихватање стварности губитка.** После смрти блиске особе, чак и када се то услед околности (болест, старост, тешко опште стање) могло очекивати, постоји нека врста осећаја неверице. Осећај као да се смрт није догодила је у функцији одбране личности од суочавања са преплављујућим емоцијама бола. Ипак, задржавање таквог става је у колизији са реалношћу и омета функционисање особе. Стога је први задатак у процесу туговања, прихватање реалности губитка [Guldin et al. 2023]. Прихватање губитка није само сазнајно, интелектуално разумевање да је блиска особа преминула, него је и емотивно прихватање [Duffy et al. 2023];
- 2. Обрадити бол.** Кроз бол је потребно проћи путем доживљавања бола, кроз валидацију и прихватање те емоције. Иако су људи инвентивни у понашањима којима избегавају или минимизирају бол, то се показало као понашање којим се процес туговања пролонгира [Worden 2005]. Јачина и природа снажних емоција које услед након губитка, могу индивидуално варирати;
- 3. Прилагођавање на окружење у којој више не постоји преминула особа.** У овом аспекту адаптације, појављује се: а) Прилагођавање на промењену свакодневицу (нпр. нови животни простор, нова организација времена, нове рутине, нове социјалне и породичне улоге, нове вештине и понашања), б) Унутрашње, психолошко прилагођавање (смрт ближњег изазива промену доживљаја сопствене личности код тугујућег, утиче на промену доживљаја сопственог идентитета, самопоштовања, самопоуздања, личне вредности, самоефикасности, контролабилности живота, на слику о својој социјалној и породичној улози, в) Прилагођавање

на промену религиозних, вредносних и филозофских уверења (смрт мења базична уверења о свету. Дестабилизују се веровања религиозне, моралне, духовне, филозофске природе. Структура и састав поставки на којима градимо вредносне судове се мењају након смрти) [Worden 2005; Zwienski et al. 2016]; 4. **Емоционално изместити покојника**. Фројд [Worden 2005: 10], наводи да: „У туговању постоји посве прецизан психолошки задатак који треба обавити: његова је функција одвојити наде и сећања преживелога од покојника”. Овај задатак би се могао разумети као повлачење емоционалног инвестирања у покојника и улагање у други близак однос [Duffy et al. 2023]. Уколико, у току туговања, у свакодневном животу нема потребу да претерано, упадљиво и интензивно активира представу о покојнику, али има осећај постојања те представе и наставља са сопственим личним развојем, може се сматрати да је ова фаза адаптације успешно завршена.

ЗАВРШЕТАК ПРОЦЕСА ТУГОВАЊА

Аутори који се баве темом туговања након губитка, износе различита гледишта око дужине трајања туговања као и око самог значења концепта функционалне адаптације на губитак [Duffy et al. 2023]. Туговање је окончано када особа досегне коначну фазу опоравка [Bowlby 1980; Parkes 2001; Duffy et al. 2023]. Процес туговања је завршен онда када особа може размишљати о покојнику, не осећајући при томе бол [Worden 2005]. Када се присећамо некога кога смо волели и изгубили, осећај туге је увек присутан, али је то туга мањег интензитета, без интензивног плакања и физичких симптома туговања. Уз такву врсту туге, може се наставити функционална свакодневица [Coker et al. 2023]. У процесу туговања постоје осцилације. Пут успешног проласка кроз процес туговања се састоји од тога да се периоди интензивне туге проређују, да интерфазе буду временом дуже и квалитетније, као и да се туговање све чешће јавља на тригере (нпр. значајне датуме, на друштвена окупљања у којима више нема преминуле блиске особе и сл.). На крају, може се рећи да је туговање завршено онда када особа настави да улаже своја осећања у живот и у друге особе.

ЗАКЉУЧАК

Сигмунд Фројд [Worden 2005] је у писму свом пријатељу Лудвигу Бинсвангеру, којем је умро син, написао следеће: „Ми налазимо место за оно што губимо. Иако знамо да ће након таквог губитка акутна фаза туговања попустити, такође знамо и да ћемо остати неутешни те да никад нећемо пронаћи замену. Што год могло попунити празнину, чак и ако је испуни потпуно, она ипак заувек остаје нешто друго.”

Умирање представља саставни део живота. Велики део наших стрепњи, страхова, напетости, у високој мери колерира са свешћу о смртности људског живота. Поједини аутори описују страх од смрти као корен свих облика анксиозности. Док о смрти размишљамо као о појави у будућности,

за људе који су доживели губитак, смрт блиске особе је реалност. Након тога чина, креће дубоко емоционално превирање пребојено застрашујућим осећањима бола, патње, туге, страха, љутње. Језичко-вербални описи овог стања су сиромашнији него емоционални доживљаји тугујућих особа. Код тугујућих, постоји појачан ризик од смртност [Wolfgang et al. 1987; Jones et al. 1987]. Низ истраживања говори у прилог чињеници да је туга након губитка, повезана са бројним соматским болестима [Driscoll 2022]. Пролонгирана туга је уврштана у најновији међународни класификаторни систем болести (ИЦД-11, 2019) као психијатријски поремећај [Hyland 2023].

Крос-национална студија пролонгиране жалости као поремећаја класификованог преко ИЦД-11 указују на неуједначеност дистрибуције поремећаја међу различитим земљама [Comtesse 2024]. Појачан број психосоматских обољења, чешћи одласци код лекара, појачан број хоспитализација, учестале депресије, само су неке од последица смрти блиске особе [O'Connor 2024; King 2024]. Могу се чути различита мишљења око тога да ли је потребна психофармаколошка медикација процеса жалости, као и да ли медикација интерферира са адаптацијом тугујуће особе на реалност губитка [Мићановић-Цвејић 2011; Goveas et al. 2024]. Процес туговања је под утицајем социолошких и културолошких чинилаца; у различитим срединама, ожалошћеност се манифестује и доживљава на различите начине [Pihkala 2024].

Социјална подршка у процесу туговања је нарочито значајна у превенирању патолошке туге код анксиозних појединаца [Sarper et al. 2024]. Онлајн групе подршке тугујућих особа, показале су учинковитост у процесу туговања, пружајући члановима прилику да изражавају осећања и да се осећају емотивно повезаним са осталим члановима [Coker et al. 2023]. Код деце која су изгубила родитеље, делотворном се показала подршка коју добијају од школског система [Nadar et al. 2023]. Постоји потреба за додатним истраживањима специфичности процеса туговања код тзв. стигматизованих смрти, попут смрти због предозирања наркотицима [Hill et al. 2023].

Смрт блиске особе једна је од најдраматичнијих животних промена. Припада реду трауматских догађаја који носе висок ниво психолошке НОКС-е и провоцирају адаптационе капацитете и резилијенцију особе, до крајњих граница издржљивости. Туговање је сложен и индивидуално специфичан процес. На њега утичу бројни фактори, од индивидуално-психолошких, преко културолошких, религијских, друштвених и због њих људи губитке доживљавају на различите начине. У светским оквирима, примењују се посебне психотерапијске технике и психолошка супорција посебно дизајнирана за помоћ у процесу туговања након губитка [D'Antoni et al. 2024]. Делотворна интервенција стручњака и одговарајућа подршка, некада могу преокренути застој у процесу туговања и помоћи особи да изађе из зачараног круга туге, налазећи нови смисао властитог живота.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Мићановић-Цвејић, Живка и Руженка Шимоњи-Чернак (2021). Изазови брачног живота: фактори опадања брака. *Зборник Мајице српске за друшћивене науке*, 177: 109–123.
- Ainsworth, Mary (1991). *Attachments and other affectional bonds across the life cycle*. London: Routledge.
- Békés, Vera; Kailey Roberts and Deszö Németh (2023). Competitive neurocognitive processes following bereavement. *Brain Research Bulletin*, 199 [https://doi.org/10.1016/j.braresbull.2023.110663]
- Beck, Aaron T.; John A. Rush and Gary Emery (1979). *Cognitive therapy of depression*. New York: Guilford.
- Bosmans, Guy; Marian J. Bakermans-Kranenburg, Bram Vervliet, Martine Verhees, Marinus H. van Ijzendoorn (2020). A learning theory of attachment: Unraveling the black box of attachment development. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 113: 287–298.
- Bowlby, John (1980). *Attachment and loss: Loss, sadness, and depression* (Vol. III). New York: Basic Books.
- Coker, Michael Cody and Sarah Riforgiate (2023). Organising emotions throughout Disenfranchised Grief: Virtual support group sensemaking through emotion discourses. *Sustainability*, 15(10): 8012. [https://doi.org/10.3390/su15108012]
- Comtesse, Hannah; Geert E. Smid, Anna Maria Rummel, Peter Spreeuwenberg, Marie Lundorff, and Michel Duckers (2024). Cross-national analysis of the prevalence of prolonged grief disorder. *Journal of Affective Disorders*, 350: 359–365.
- D'Antoni, Fabio and Claudio Lalla (2024). The IADC grief questionnaire as a brief measure for complicated grief in clinical practice and research: A preliminary study. *Psych*, 6(1): 196–209.
- Donaldson, Zoe and Katherine M. Shear (2024). Neurobiology and treatment advances for prolonged grief disorder. *Neuropsychopharmacology*, 49: 309–310.
- Driscoll, Abigail (2022). Bearing witness to grief. *Annals of Family Medicine*, 20(6): 564–565.
- Duffy, Michael and Jennifer Wild (2023). Living with loss: a cognitive approach to prolonged grief disorder-incorporating complicated, enduring and traumatic grief. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy*, 51(6): 1–14.
- Eisma, Maarten C. and Margaret Stroebe (2021). Emotion regulatory strategies in complicated grief: A systematic review. *Behavior Therapy*, 52(1): 234–249.
- Eisma, Maarten C.(2023). Prolonged grief disorder in ICD-11 and DSM-5-TR:Challenges and controversies. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 57(7): 944–951. [https://doi.org/10.1177/00048674231154206]
- Freud, Sigmund (1957). *Mourning and melancholia*. Standard Edition (Vol. XIV, 1917). London: Hogarth.
- Goveas, Joseph S. and Mary-Frances O'Connor (2024). Prolonged grief disorder: unveiling neurobiological mechanisms for a shared path forward. *The American Journal of Geriatric Psychiatry*, 32(5): 535–538.
- Guldin, Mai-Britt and Carlo Leget (2023). The integrated process model of loss and grief-An interprofessional understanding. *Death Studies*, 1–15. [https://doi.org/1080/07481187.2023.2272960]
- Hadar, Efrat; Ronit Shalevt and Ora Peleg (2023). The expiriences of children and adolescents in the school setting a few years after loosing a parent. *Death Studies*, 1–10. [https://doi.org/1080/07481187.2023.2272955]
- Hamilton, Ian J. (2016). Understanding grief and bereavement. *British Journal of General Practice*, 66(651): 523.
- Herman, David (2023). Grief Worlds: A Study of Emotional Experience. *Journal of the British Society for Phenomenology*, 54(3): 311–316.

- Hill, Erin and Karen O'Brien (2023). Forever Changed: Predicting Grief and Growth After an Opioid-Related Loss. *The Counseling Psychologist*, 52(2). [https://doi.org/10.1177/00110000231206849]
- Hyland, Philip; Enya Redican, Thanos Karatzias and Mark Shevlin (2023). The International Grief Questionnaire (IGQ): A new measure of ICD-11 prolonged grief disorder. *Journal of Traumatic Stress*, 37(1): 141–153.
- ICD-10 (1992). *International Classification of Diseases 10th Revision*. World Health Organisation.
- ICD-11 (2019). *International Classification of Diseases 11th Revision*. World Health Organisation.
- Janshen, Antje; Paul A. Boelen, Henk A. W. Schut and Maarten C. Eisma (2024). Do insecure attachment styles predict prolonged grief symptoms? Significant null findings. *Death Studies*, 1–9. [https://doi.org/10.1080/07481187.2023.2300063]
- Jones, David R. and Peter O. Goldblatt (1987). Cause of death in widow(er)s and spouses. *Journal of Biosocial Science*, 19: 107–121.
- LeMoult, Joelle and Ian Gotlib (2019). Depression: A cognitive perspective. *Clinical Psychology Review*, 69: 51–66.
- Lindemann, Erich (1944). Symptomatology and management of acute grief. *American Journal of Psychiatry*, 101: 141–148.
- Keller, Emily R. (2024). Our bodies: Holders of unspoken grief. In: Renee Blocker and Sarah Stauffer (eds.), *Disenfranchised Grief*, Milton Park, Abingdon, Oxfordshire: Routledge, 42–58.
- King, Stephen (2024). Grieving a previous voice: The psychological implications of a singer with a functional voice disorder. *Voice and Speech Review*, 1–6. [https://doi.org/10.1080/23268263.2024.2329438]
- Kubler-Ross, Elisabeth (1969). *On Death and Dying*. New York: Macmillan.
- Marušić, Berislav (2022). *On the Temporality of Emotions: An Essay on Grief, Anger, and Love*. Oxford: On-line (Ed. Oxford Academic). [https://doi.org/10.1093/oso/9780198851165.001.0001]
- Mićanović-Cvejić, Živka (2011). *Afektivna vezanost u anksioznim i depresivnim stanjima*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski Fakultet.
- O'Connor, Mary-Frances (2019). Grief: A brief history of research on how body, mind, and Brain adapt. *Psychosomatic Medicine*, 81(8): 731–738.
- O'Connor, Mary-Frances (2024). Grief universalism: A perennial problem pattern returning in digital grief studies. *Social Sciences*, 13(4): 208–215.
- Parkes, Colin Murray (2001). *Bereavement: Studies of Grief in Adult Life* (3re ed.). Philadelphia: Taylor & Francis.
- Parkes, Colin Murray and Weiss, Robert (1983). *Recovery from Bereavement*. New York: Basic Books.
- Peinado, Vanesa; Carmen Valiente, Alba Contreras, Almudena Trucharte, Sarah Butter, Jamie Murphy and Mark Shevlin (2024). ICD-11 prolonged grief disorder: Prevalence, predictors, and co-occurrence in a large representative sample. *International Journal of Psychology*, 59(1): 86–95.
- Pihkala, Panu (2024). Ecological sorrow: Tapes of grief and loss in ecological grief. *Sustainability*, 16(2): 849.
- Prigerson, Holly G.; Sophia Kakarla and James Gang (2021). History and status of prolonged grief disorder as a psychiatric diagnosis. *Annual Review of Clinical Psychology*, 17: 109–136.
- Prigerson, Holly G. and Paul K. Maciejewski (2022). Prolonged grief disorder. *The Lancet Psychiatry*, 9: 696.
- Rumbold, Bruce; Jennifer Lowe, Samar M. Aoun (2021). The evolving landscape: Funerals, cemeteries, memorialization, and bereavement support. *Omega*, 84(2): 596–616.
- Sarper, Ecem and David Rodrigues (2024). The role of perceived social support in the grief experiences of more anxious and self-compassionate people. *OMEGA-Journal of Death and Dying*. [https://doi.org/10.1177/00302228241229484]

- Spencer-Laitt, Daniella; Andrew Curreri, Brittany Jaso and Nicole Cardona (2024). Is Prolonged Grief Disorder an Emotional Disorder? *Journal of Loss and Trauma*, 29(2): 117–137.
- Stefanović-Stanojević, Tatjana (2004). *Emocionalni razvoj ličnosti*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Stern, Jessica; Angel Dunbar and Jude Cassidy (2023). Chapter six-pathways to emotion regulation in young black children: An attachment perspective. *Advances in Child Development and Bihevior*, 64: 163–188.
- Stroebe, Wolfgang and Margaret Stroebe (1987). *Bereavement and health: The psychological and physical consequences of partner loss*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thompson, Ross; Jeffrey Simpson and Lisa Berlin (2022). Taking perspective on attachment theory and research: nine fundamental questions. *Attachment & Human Development*, 24(5): 543–560.
- Walter, Tony (2020). *Death in the Modern World*. Chicago: Sage Publications Ltd.
- Worden, William (2005). *Savjetovanje i terapija u tugovanju*. Zagreb: Naklada Slap.
- Zwielewski, Grazielle and Vania Santana (2016). A grief protocol details and the cognitive behavior therapy applicability. *Revista Brasileira de Terapias Cognitivas*, 12: 27–34.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2024/6/8

Accepted: 2024/7/15

THE GRIEVING PROCESS AFTER THE DEATH OF A CLOSE PERSON

by

ŽIVKA MIĆANOVIĆ-CVEJIĆ
Health Center Loznica
Bolnička 65, Loznica, Serbia
zivkacvejic@gmail.com

RUŽENKA ŠIMONJI-ČERNAK
University of Novi Sad
Faculty of Education Sombor
Podgorička 4, Sombor, Serbia
ruzenka.simonji@uns.ac.rs

SUMMARY: The death of a loved one is one of the most traumatic psychological experiences. As a reaction to the trauma due to the death of a loved one, a series of emotions, bodily sensations, behavior, and thought content is created. Grief is a universal reaction to death. Grieving is a process, specific to individuals and differs in duration and characteristics. The grieving process has stages and tasks, in order for the grieving person to functionally adapt to the loss. The new International Classification of Diseases (ICD-11) classifies prolonged grief as a psychiatric disorder, which significantly correlates with anxiety, depression, somatization, post-traumatic stress. The aim of this overview (theoretical) paper is to present the results of empirical research in which significant elements of the grieving process were studied. These are psychological experiences in grieving (feelings, bodily sensations, content of thoughts, forms of behavior), stages of grieving (numbness, longing, disorganization of behavior, reorganization of life), tasks of grieving (accepting the reality of loss, processing pain, adapting to the environment,

emotional displacement of the deceased) and the end of grieving. In this paper, we examined the emotional connection of the grieving person with the deceased from the perspective of the theory of affective attachment. The paper may benefit individuals who are in the process of grieving, as well as professionals in the fields of mental health, counseling and grief therapy.

KEYWORDS: Psychological trauma; Sadness; Stages of Grieving; Grieving tasks; The end of Grieving

ДВАНАЕСТ ЛИЦА ЕВРОПСКЕ ИСТОРИЈЕ У 20. ВЕКУ

(Ijan Keršo, *Ličnost i moć: graditelji i uništitelji moderne Evrope*,
prev. Jelena Kosovac. Лагуна, Београд 2024, 486 стр.)



Утицај људи на историјске догађаје разматрали су бројни мислиоци, још од античких па до наших времена. Британски историчар Ијан Кершо – у науци признат као аутор Хитлерове биографије и двотомне историје Европе од 1914. до 2017. године – такође је покушао да одговори на ово питање књигом *Личности и моћ: традиционали и уништителји модерне Европе*, која је код нас недавно преведена и објављена у издању Лагуна. Ово историографско дело заправо представља кратку историју Европе у 20. веку, а састоји се од 12 студија случајева, односно 12 интерпретативних огледа о европ-

ским државницима који су, као *традиционали* и *уништителји*, имали моћ да утичу на животе милиона људи, на судбину Европе и судбину читавог света.

Било да је реч о демократама или диктаторима, Кершо је свакоме од европских државника посветио идентично поглавље. На почетку је разматрао карактерне особине и контекст у којем су им оне значајно помогле да освоје власт. Међутим, личне особине никако нису биле једини фактор за долазак на власт, због чега Кершо у сваком поглављу објашњава политичке и друштвене структуре које су то омогућавале. Оно што се догађало након доласка на власт представља главнину сваког огледа у Кершовој књизи, након чега би све било сумирано у завршном делу – завештању. Први у низу портрета посвећен је Владимиру Иличу Лењину, револуционарном вођи који је на рушевинама Руске империје основао бољшевичку државу. Аутор наводи да је његов пут до власти био обележен сплетом невероватних случајних околности; његове шансе испрва нису биле велике, међутим као човек који је живео за политику, Лењин је са својим бољшевицима у октобру 1917. заузео власт. Због његовог завештања Русији, Европи и читавом свету – укључујући савични грађански рат, бруталну репресију над становништвом и, најважније, оснивање прве комунистичке државе – Кершо сматра да је Лењин „извршио већи утицај на историју него иједна друга личност његовог доба”. Када је реч о Бениту Мусолинију, аутор описује његов пут од „апсурдне, клоновске фигуре” до „иконе фа-

шизма”. Искористио је све слабости италијанског друштва и постао диктатор који је желео да створи империју. Међутим, та га је амбиција водила у савез, а потом и у потчињавање Хитлеру, што ће на крају уништити не само Мусолинија, него и његову земљу. Његово завештање је национална пропаст Италије и велико страдање на Балкану и у Африци. Портрет који је посвећен Адолфу Хитлеру носи поднаслов *Изазивач раја и теноцида*, што заправо представља суштину његове владавине. Кершо наводи да су Други светски рат и Холокауст „дефинисали двадесети век онако као што ниједан догађај није” и то оцењује као Хитлерово завештање историји. Да Хитлер није био толики уништитељ Европе, питање је да ли би Јосиф Висарионович Стаљин могао да се посматра у позитивном светлу. Због терора који је у СССР-у достигао врхунац током 30-их година, Кершо описује Стаљина као „тиранина сопственог народа”. Међутим својом улогом у Другом светском рату Стаљин је израстао у једног од „најзначајнијих твораца Европе двадесетог века”. Његово завештање, сматра Кершо, јесте победа над нацизмом и статус суперсиле за СССР, уз цену која је плаћена вишемилионским жртвама. Када је реч о Винстону Черчилу, аутор цени да би његова политичка каријера била безначајна да није било Другог светског рата. Иако сматра да би историја кренула другачијим током да Черчил 1940. није постао британски премијер, Кершо пише и о његовом расизму и неуспелим покушајима да спасе Комонвелт. Наредни портрет посвећен је Шарлу де Голу, младом генералу који је успео да уврсти Француску у победнице Другог светског рата. Иако империјалиста по убеђењу, Де Гол је као председник Француске имао храбрости да се помири са независношћу Алжира, због чега Кершо сматра да би данашња Француска била незамислива без Де Голове заоставштине. У седмом огледу Кершо пише о Конраду Аденауеру, градитељу Западне Немачке и једном од утемељивача уједињене Европе. Његово највеће завештање јесте дизање Западне Немачке из пепела, њено везивање за НАТО – због чега је 1952. одбио Стаљинов предлог о уједињењу и неутралној Немачкој – и учвршћивање демократије, због чега је 2003. у једној анкети проглашен за „највећег Немца свих времена”.

Иако је Франциско Франко био превише „периферна личност да би га сврстали у ’твор-

це двадесетог века””, Кершо га је уврстио у своју књигу не би ли објаснио утицај појединца у историји на „нижем степену скале”. Франко је сплетом случајних околности постао лидер побуне против Шпанске републике, а потом и кључна личност у крвавом грађанском рату. Франко је из рата изашао као победник захваљујући, између осталог, подршци Немачке и Италије, којима се није придружио у Другом светском рату због тога што је био свестан своје слабости. То што је сачувао Шпанију од нове ратне катастрофе, а потом поправио њен спољнополитички положај у околностима Хладног рата, дуго је било његово највеће завештање, да би тек почетком 21. века почело суочавање са мрачном страном Франкове владавине. Када је реч о „некрунисаном краљу социјалистичке Југославије” – Јосипу Брозуну Титу, аутор истиче његову улогу у Другом светском рату и карактерише га као „светског државника” због спољнополитичког баланса између Западног и Источног блока. Иако је у овом огледу посветио пажњу Титовој аутократији, стице се утисак да је аутор оптерећен одређеним стереотипима, те да нема довољно добар увид у размере злочина које су комунисти – са Титом на челу – починили за време и после Другог светског рата. Иако Кершо истиче да је „политика у двадесетом веку у Европи била домен мушкараца”, место у његовој књизи заслужено има и једна жена. Маргарет Тачер дошла је на чело британске владе јер је – како је сама сматрала – била најспособнија особа за тај посао, а не зато што је жена. Економске реформе, обрачун са синдикалима, победа у рату за Фолкландска острва, односи са Реганом и Горбачовом, непријатељство према ЕУ које ју је учинило „кумом Брежита” – обележили су три мандата „Челичне лејди”. Када је реч о њеном саговорнику из Москве, Михаилу Горбачову, аутор цени да се ради о појединцу који је променио историју набоље. Питање је на који би начин пала „гвоздена завеса” да није било Горбачова „са којим је могло да се разговара”. С друге стране, његову шок терапију у виду економских и друштвено-политичких реформи Совјетски Савез није могао да преживи. Као његово завештање у самој Русији аутор наводи катастрофалну еру Бориса Јељцина и реакцију на исту која се 1999. појавила у виду Владимира Путина. Последњи портрет у књизи посвећен је „канцелару ујединитељу”

и „покретачкој снази европских интеграција” – Хелмуту Колу, за којег Кершо сматра да би био осредњи канцелар да му спољнополитичке околности нису ишле у корист. Кол је у право време био на правом месту, па је стога преузео главну улогу у драми која се завршила уједињењем Немачке. С обзиром на завештање у виду уједињења Немачке, стварања Европске уније и увођење евра, аутор представља Кола као апсолутног *трагичкеља* модерне Европе, иако је то подразумевало учешће у разбијању Југославије, о чему у књизи није било речи.

На основу 12 наведених историјских портрета Кершо је закључио да је утицај појединца на догађаје био већи током или непосредно након великих политичких потреса, да су одређени појединци упорношћу и популистичком реториком долазили до масовног

броја присталица и власти, након чега се повећавао њихов утицај на догађаје. Међутим, у ратним околностима војна моћ је ограничавала све политичке вође, чак и оне најмоћније. И диктатори и демократе базирали су своју моћ на одређеној врсти „картела моћи”, с тим што су демократи имали мању могућност самовоље и утицаја на историју. На крају, поред утиска да су све личности у овој књизи истовремено биле и *трагичкељи* и *уничитиљељи* Европе, можемо закључити да је Ијан Кершо искористио све предности биографског жанра, јер је у позадини 12 портрета европских државника осликао читаву историју Европе у 20. веку. Одсуство напомена и пријемчив стил свакако су разлози више да ову књигу, без обзира на одређене мане, препоручимо не само историчарима, него и широј читалачкој публици.

Драгољуб Мандић

Нови Сад

dragoljub.mandic997@gmail.com

ТРАГОВИ ПРОШЛОСТИ БАНАТСКИХ НАСЕЉА

(Vera Meza, *Deliblato – Tragovi prošlosti*, drugo dopunjeno izdanje, Centar za banatske studije, Vršac 2022, 376 стр.)



Монографије посвећене банатским насељима представљају специфичан и врло популаран вид научно-публицистичке активности на овим просторима. Скоро да нема места у Банату коме није посвећена бар једна монографија у којима су приказани разни аспекти прошлости и садашњости тог места. Било да је аутор историчар, било да је неке друге струке, љубав према родном месту инспирисала га је да се одужи прецима и родној грудии објављивањем књиге о месту у којем је и сâм рођен. Под утицајем Немаца, чија су многобројна насеља још у 19. веку имала своје монографије, стручњаци или ентузијасте из српских, румунских, мађарских или словачких насеља почињу да истражују про-

шлост насеља у којима живе, а резултате тих истраживања објављују у монографијама које постају, у одређеном смислу, симболи локалног идентитета њених становника. Ова пракса је настављена до наших дана, а њени резултати су више десетина до сада објављених монографија о селима и градовима Баната, веће или мање научне вредности.

Иако врло значајно место, пре свега по личностима које је изнедрило током више од два века, Делиблато до сада није имало монографију која би на свеобухватан начин представила живот његових грађана од најстаријих времена до данас. Захваљујући ентузијазму и марљивости Vere Meza, учитељице у пензији, добили смо једну вредну књигу, која на један врло компетентан начин осликава значајне тренутке из прошлости Делиблата. Врло питак стил писања, проткан низом чињеница које су поткрепљене валидним писаним изворима и литературом, свеобухватност и ширина представљених тема, доказ су да се ауторка на прави начин показала достојним ђаком вршачке Учитељске школе, у којој се деценијама (уз Вршачку гимназију) образовала интелектуална елита овог дела наше земље.

Иако није историчар, Вера Меца је успела да састави монографско дело у коме је приказан историјски развој места, његове знамените личности, економски живот, обичаји и свакодневни живот, ношња, културне прилике, образовање, верске прилике, демографска кретања, грађанска удружења, спортске активности и низ других тема које су обележиле прошлост овог банатског места. Богати илустровани материјал (пре свега фотографије), који је објављен у овој књизи, допуњује друге коришћене историјске изворе, дајући јој на тај начин већу документарну вредност.

Из свих горепомених разлога, са задовољством констатујемо да је штампањем ове књиге, под насловом *Делиблатио – итрагови ипрошлостии*, у издању Центра за банатске студије из Вршца (2022), банатски „монографизам” богатији за још један наслов, тако да га топло препоручујемо научној и стручној јавности и широј читалачкој публици заинтересованој за прошлост банатских насељених места.

Као што сама ауторка каже, „досад су се поједини подаци о Делиблату могли пронаћи у склопу општих дешавања из ранијих периода историје, као и у документацији о већим насељеним местима, где се Делиблату посвећује свега неколико реченица”, што подразумева чињеницу да ово важно банатско место није до сада имало своју монографију. Ауторка је за писање своје књиге користила релевантну документарну грађу из Историјског архива у Панчеву, као и из црквених архива у Делиблату (архиве Српске и Румунске православне цркве) и Банатском Новом Селу, али и из приватних збирки становника Делиблата или њихових потомака који данас живе у другим местима. Коришћена је савремена штампа и друге периодичне публикације у којима се налазе информације о Делиблату. Консултант је велики број књига (монографија) и студија које нам пружају драгоцене податке о разним аспектима развоја Делиблата од најстарије прошлости до данас. Сву ову литературу и изворе допуњује богат илустровани материјал и усмени извори (усмена традиција, сећања мештана), натписи на надгробним споменицима, као и релевантни интернет сајтови итд.

Књига о Делиблату почиње приказом географских и природних услова у којима је настало и развијало се ово место, са нагласком на Делиблатску пешчару, највећу такве врсте у Европи, која је добила име баш по овом месту. Након ових основних географских и природњачких података, ауторка прелази на приказ самог места: порекло његовог имена, положај места, топографски приказ на картама, прва насељавања Делиблата.

Делиблат се током последњих деценија 18. и током 19. века до 1872. године развијало у саставу Банатске војне границе, што је представљено у једном од поглавља монографије. Ауторка се бави и најстаријим протоколом крштених у селу, који је почео да се води 1779. године из којег се могу видети становници и породице који су у то време живели у овом месту, што је поткрепљено и допуњено и подацима из Црквеног домовника из 1813–1819.

године, а касније и другим матичним књигама из 19. и 20. века.

Са историје, Вера Меза прелази на архитектуру/етнологију, приказујући до детаља начин на којем су грађене куће, те изглед тих кућа у прошлим временима, почевши од земунца и кућа од прућа и блата, или од набијене жуте земље, па све до новијих времена када су грађене скупе и луксузне куће од чврстог материјала. Истовремено, расправља се и о ентеријеру тих кућа, о начину како су распоређене собе итд.

Пошто су у Делиблату још од оснивања села живели претежно Срби и Румуни, уз мањи број Немаца, Вера Меза даје у наставку приказ српских породица из овог села, са најчешћим мушким и женским именима, надимцима породица, одсељених српских породица из Делиблата, преко оних српских породица код којих се сачувало сећање одакле су дошли, и опис неких од тих породица, као што су породице Атанацковић, Шљивић, Јанча, Коларски, Ђукић-Бешина, Петровић, Петровић-Капуцинов, Николић-Ђурин, Ивачковић (врло угледна породица, која је дала низ значајних личности за историју Срба и Румуна), Стојанов-Корунови, Томић, Лазаров, Вукашинов-Предрагов.

У наставку, исти садржај приказује се и што се тиче Румуна у Делиблату: њихово досељавање – из Ердџа, Оршаве, Горује, Журжове, списак румунских породица, на основу података из Домовника и Протокола крштених, демографско кретање, надимци породица, њихово порекло, а затим се прелази на опис најзначајнијих румунских породица у селу, међу којима Вера Меза издваја породице Бутоарка, Басараба, Арделеан-Фирцикови, Лупшић, Журжован, Жебељан, Жива-Вагау, Рокса, Гедеменц, Гогоаша, Меза.

Није изостављен ни приказ немачког становништва, њихова колонизација, порекло, као и најзначајније немачке породице, и то породица Лисовски и Себлер, након чега следи преглед послератних колонизација Делиблата српским становништвом из разних делова тадашње Југославије.

Ауторка је у својој монографији комбиновала разне научне дисциплине и области друштвеног живота, као што су историја, демографија, етнологија, образовање, друштвени живот, које није организовала као тематске целине, него их је сврстала тако да, рецимо, иза историје долази тема из етнологије, па демографије, па поново историје итд. Овакав начин структурисања рада може изгледати конфузно, несистематично, али чињеница је

да такав приступ омогућава избегавање монотоније приликом читања, даје штиву живост и динамичност, држи пажњу читаоцу и омогућава да на тај начин књига буде лака и приступачна не само научној и стручној јавности, него и широј читалачкој публици, којој је у ствари и намењена.

Тако имамо ситуацију да иза већ поменутих наслова о становништву, њиховом пореклу и колонизацији у Делиблату, следи поглавље о исхрани и снабдевању становништва водом, па затим и о привредним приликама у селу, где се осврће на земљорадњу, виноградарство и воћарство, гајење свилене бубе, млинарство, опис делиблатске задруге за одводњавање, на вашар у Делиблату, новчане заводе, старе занате, печење цигле, трговину, угоститељство, железнички и друмски саобраћај, поштански саобраћај.

Свеобухватност монографије поткрепљена је и темама попут здравствених прилика и верског живота, где су представљене верске заједнице у овом банатском месту, као што су Српска православна црква, Румунска православна црква, са подтемама као што су црквена деоба између Срба и Румуна, Српско црквено певачко друштво, изградња румунске цркве, куповина и освештање звона, осликавање румунске цркве, Румунско црквено певачко друштво и друге подтеме, затим делиблатско гробље на којем су сахрањивани сви житељи места. Ту је и приказ и других хришћанских верских заједница, попут назарена и адвентиста.

У наставку, као и у претходном делу књиге, ауторка се враћа на теме из других научних области, тако да описује, рецимо, народне обичаје, а међу њима свадбе, сахране, саборе, крсне славе, верске празнике као што су Божић (са свим обичајима), затим Мартеницу, вожњу фијакерима, дечије и момачке игре. Следи приказ друштвеног живота у месту, где се бави спортским друштвом, стоним тенисом, шахом, коњичким спортом, али и неким другим аспектима друштвеног живота, као што су радио-аматеризам, соколско друштво, ватрогасно друштво, ловачко друштво, просветно друштво, друштво пензионера.

Одељак о културном животу Делиблата је изузетно богат, из разлога што је то место од краја 19. века имало врло развијене културне активности. Код Румуна културни живот се развијао кроз неговање народних традиција, народне музике и народних игара, али и кроз делатност културних друштава, попут хора и дувачког оркестра, а касније и кроз активности аматерске позоришне дру-

жине. Културни живот Срба такође је био изузетно развијен, пре свега преко певачког друштва, фолклорних ансамбала, али и других видова културних активности. У периоду свог процвата, биоскоп је играо важну улогу у друштвеном животу младих Делиблџана, примећује Вера Меза.

Врло важан одељак у монографији о Делиблату представља, по нама, приказ улоге жене у друштву, кроз приказ просвећености женске деце, Кола српских сестара, Раденичке школе, Румунског женског друштва, дајући тако допринос развоју родне равноправности, толико заступљене у савременом друштву.

Велики простор у раду је посвећен основној школи у Делиблату, односно образовању ученика на српском и румунском језику, што је врло добро поткрепљено старим фотографијама разних одељења и разним школским активностима. Приказани су учитељи и други интелектуалци, који су обележили деценије просвете и културе Делиблата. У том контексту, дате су биографије најзначајнијих личности родом из овог места, или који су касније дошли у ово село и ту добили радно место, као што су, од Румуна, Саву Бутоарка, Јосиф Богдан, Ђорђе Бужиган, Трандафир Журжован, или од Срба, Илија Ивачковић, Светозар Ивачковић, Владан Василије Арсенијевић, Младен Лисавац, Светозар Арсенијевић Никомирски. Посебну улогу су имали други чланови породице Ивачковић који су имали двоструки, српско-румунски идентитет, а међу њима Петар (Прокопије) Ивачковић, румунски митрополит и српски патријарх, Софроније Ивачковић, професор и прота итд.

И након тога, Вера Меза се поново враћа на етнологију, приказавши народну ношњу Срба и Румуна из Делиблата, као и мушку, женску и дечију грађанску ношњу у разним временским периодима. Монографија се завршава сећањима старијих мештана о изгледу њиховог села и о другим аспектима сеоског живота некад.

Из списка извора и литературе јасно је да је Вера Меза врло озбиљно приступила елаборацији ове монографије, која представља значајан допринос не само познавању овог важног банатског места, него и допринос развоју банатске историографије у целини.

Мирча Маран

Виша струковна васпитачка
и медицинска школа у Вршцу
mirceam@live.com

In memoriam
ПРОФ. ДР МИЛЕ НЕНАДИЋ
(1949–2024)



Почетком фебруара ове године затекла нас је тужна вест да нас је напустио Миле Ненадић, доктор социолошких наука и редовни професор Универзитета у Новом Саду. Након краће и тешке болести, преминуо је 6. фебруара 2024. године. Сахрањен је у породичној гробници на Новом бежанијском гробљу у Београду.

Миле Ненадић родио се на Дабру, подно Динаре, недалеко од Сиња, 4. маја 1949. године. Неколико година доцније породица се преселила у Станишић. У овом војвођанском селу надамак југословенско-мађарске границе Ненадић је завршио основну школу да би образовање наставио у Средњој економској школи у Сомбору. Ненадићева интелек-

туална природа дошла је до изражаја још током средњошколских дана када је сарађивао у сомборском листу *Покрећу*. Осим што је на страницама овог „књижевног листа за младе“ објавио своје прве новинске текстове, укључујући и филмску критику и поезију, Ненадић је био и његов уредник од 1968. до 1970. године.

По завршетку средње школе, Ненадић је уписао Економски факултет у Суботици. Међутим, након одслушане прве године, он је, следећи своја интересовања, 1970. започео студије социологије на Факултету политичких наука у Сарајеву. Студије је завршио у року, 1974. са, за тадашње прилике, веома високом просечном оценом 8,10. Управо ове чињенице – радна енергија и изразита научна радозналост („склоност ка научном раду“, како се тада говорило) – препоручиле су Ненадића да 1976. буде изабран за асистента-приправника а затим и асистента за предмет Социологија на Ветеринарском факултету Универзитета у Сарајеву. Истовремено, 1978. је уписао последипломске студије на Филозофском факултету у Сарајеву. Будући да је Ненадић већ био афирмисан као озбиљан научник и са значајном научном библиографијом, његов ментор – проф. др Касим Прохић – предложио је да се магистарска теза брани као докторска дисертација. Била је то не само могућност предвиђена тадашњим универзитетским прописима већ и својеврсно признање које је сарајевска академска заједница доделила младом социологу. Рад под називом *Појам слободне времена у делу Карла Маркса*, Ненадић је одбранио као докторску дисертацију на Филозофском факултету у Сарајеву, 8. јануара 1985. године. Обја-

вљена две године доцније (1987) као научна монографија у угледној сарајевској издавачкој кући „Веселин Маслеша“, Ненадићева дисертација, упркос изразитој иновативности и недогматској интерпретацији Марксове мисли, није доживела ширу рецепцију будући да је објављена у време „позног социјализма“, само пар година пре глобалног урушавања социјализма и распада социјалистичке Југославије. По одбрањеној докторској дисертацији Ненадић је изабран за доцента (1985) а затим и ванредног професора на Ветеринарском факултету у Сарајеву (1990). Током двадесет и две године које је провео у Сарајеву он је стекао пуну афирмацију у стручним круговима о чему, поред осталог, сведоче и чланства у стручним телима и професионалне функције: Ненадић је био председник Друштва социолога Босне и Херцеговине (1987–1990), члан Председништва Југословенског удружења за социологију (1988–1990), члан Савета београдског часописа *Социологија* (1988–1990). У само предвечерје распада Југославије, учествовао је на макро-пројекту „Структура југословенског друштва“ (1989–1991) чији је носилац био Институт за друштвена истраживања у Загребу. Имајући у виду поменуте чињенице, Ненадић је формативне године свог интелектуалног развоја провео у Сарајеву.

Криза и распад Југославије означили су прекретницу у животу младог сарајевског професора социологије. У времену нарастајућих националних подела, Ненадић је, као већ афирмисани научник, заједно са осталим најугледнијим представницима српске интелектуалне елите у Босни и Херцеговини, учествовао у организовању *Првог конгреса српских интелектуалаца*, који је одржан крајем марта 1992. Међутим, Ненадићево даље деловање у Сарајеву било је онемогућено избијањем рата. Успевши да благовремено напусти Сарајево, Ненадић и његова породица (супруга Јелена и двоје деце) поделили су судбину мноштва избеглих и расељених лица на подручју ратом захваћене Југославије. Одвојен од породице која је уточиште пронашла у Србији, он је током друге половине 1992. радио у новооснованој Српској новинској агенцији (СРНА) као руковођилац документационог центра да би, потом, током 1993. предавао на Електротехничком и Пољопривредном факултету Универзитета у Бањој Луци и учествовао у оснивању Филозофског

факултета на истом универзитету. Грађански рат у „најјугословенској републици“ Ненадића је, попут многих сународника, тешко погодио – не само у egzистенцијалном смислу већ и у погледу његових претходних темељних уверења. Рат је Ненадића суочио – према његовим сопственим речима – са претњом „езистенцијалног ништавила“ и довео га у највећа животна искушења. Своје погледе на бројне недоумице у погледу положаја у којој се нашао српски народ у околностима грађанског рата на простору бивше Југославије изнео је у књизи *Зайагни Срби. Политиика и райи* (1993). Књига је објављена у коауторству са колегама и пријатељима Братом Ковачевићем и Николом Поплашеном. Ова књига представља, уједно, и значајно сведочанство о политичким погледима дела српске интелектуалне елите у Босни и Херцеговини током година ратног сукоба.

Случајни сусрет са другом из средњошколских дана на улицама Београда током једног врелог летњег дана 1993. донео је преокрет у Ненадићевом животу: већ исте јесени био је изабран за ванредног професора на новооснованом Учитељском факултету у Сомбору да би након пет година био изабран за редовног професора за предмет Социологија. Закључак комисије за избор у звање у којој су били заступљени неки од тадашњих водећих српских социолога (проф. др Милован Митровић, проф. др Драган Коковић, проф. др Божо Милошевић) недвосмислено сведочи о уважавању које је Ненадић уживао међу својим колегама. Наиме, комисија је оценила да је „међу српским социолозима проф. др Миле Ненадић стекао углед и поштовање“ као и да његов научни рад одликује оригиналност.

На Учитељском факултету у Сомбору (2006. је преименованом у Педагошки факултет) Ненадић је провео своје најзрелије године (1993–2012) и оне, уједно, представљају раздобље његове пуне стваралачке снаге. Наиме, упркос различитим тешкоћама (узрокованих, пре свега, болешћу која га је пратила те лошим међуљудским односима у колективу), Ненадић је успео да конституише две важне социолошке дисциплине – Социологију образовања и Социологију детињства. Стога се он, у пуном смислу речи, може сматрати за једног од неколицине родоначелника ових двеју дисциплина унутар српске социологије. Осим конципирања ових предмета које је предавао готово две деценије, Ненадић

је своја истраживачка интересовања највећим делом усмерио управо ка проблемима савременог образовања и детињства као особене социолошке категорије. Поред модерно концептираних уџбеника из опште социологије (*Социолошке теме*, 1998; *Социолошки итинерер*, 1999; *Увод у социологију*, 2004), нарочито су значајни његови радови из социологије образовања. Осим прилога у часописима и зборницима, пажњу посебно заслужују *Оледи из социологије образовања* (1995, у коауторству са Драганом Коковићем) и, пре свега, монографија *Нови дух образовања* (1997). Објављена од стране реномиране издавачке куће *Просвета*, књига Милета Ненадића, својим теоријско-методолошким увидима и покретањем бројних, раније запостављених питања пружила је важан допринос конституисању социологије образовања као посебне дисциплине. Иако у понечему превазиђена, она и је данас, након четврт века, сачувала своју вредност и има своје место у историји новије српске социолошке мисли. Истовремено, вредно је забележити да је Ненадић током своје плодне каријере био присутан у, практично, свим важнијим научним часописима на простору некадашње Југославије и Србије – његови радови могу се пронаћи на страницама сарајевског *Прејлега*, *Ојре-гјељења*, *Дијалога*, *Културног радника*, *Трећејрограма Радио Београда*, *Социологије*, *Наставе и васпитања*, *Педагогије*, *Норме* итд.

Сасвим неочекивано професор Ненадић је почетком 2012. дао отказ на Педагошком факултету, напустио Сомбор и преселио се у Београд. Разлог оваквој напрасној одлуци свакако ваља тражити у дуго времена нарушеним међуљудским односима у колективу. Последње године свог радног века провео је као професор на Високој школи за образовање васпитача у Крушевцу да би 2014. године отишао у заслужену пензију. То, међутим, није значило и крај његове професионалне активности. Заинтересован за горуће друштвене појаве, он их је проницљивим оком социолога коментарисао на страницама днев-

ног листа *Полиџика*. Ове, без имало претеривања, истинске социолошке минијатуре заслужују да буду обједињене унутар посебне књиге Ненадићевих сабраних публицистичких радова.

Миле Ненадић је био одличан предавач, без уобичајене професорске „позе”, отворен и изразито непосредан у комуникацији, он је не само млађим колегама већ и студентима приступао као раноправним саговорницима. Ипак, оштар према себи, он је био такав и према другима што не само да није увек наилазило на одобравање већ му је стварало и непријатности. Ипак, Ненадић је кроз живот ишао хумором, пре свега на свој рачун. Тако је и за себе волео у шали да говори како се „родио у неолиту а да живи у постмодерни”. На тај начин, он је социолошки сажимао властито животно искуство које је сезало од рођења у далматинском залеђу у коме услови материјалног живота готово да се нису мењали миленијумима, преко одрастања и социјализације у времену убрзане социјалистичке модернизације закључно са постмодерном кризом поверења у све „велике приповести” попут оних о истини, слободи и прогресу човечанства. Схваћена на тај начин, Ненадићева аутоетнографска опсервација била је посве тачна. Речено на нешто другачији начин, Ненадић је у своме животном веку искусио све „путеве и странпутице” савремене југословенске и српске историје. Напоследку, ако се богатство једне сложене и софистициране личности (каква је Ненадић несумњиво био) може сажети у једну реченицу, онда се за њега, без имало двоумљења, може рећи да је он био добар човек у злим временима!

Важније књиге: *Слободно вријеме у ајелу Карла Маркса* (1987), Сарајево: „Веселин Маслеша”; *Зайагни Срби: њолиџика и рајџ* (коаутор, 1993), Сарајево: Просвета и Сомбор: Информативни центар); *Оледи из социологије образовања* (коаутор, 1995), Сомбор: Учитељски факултет; *Нови дух образовања* (1997). Београд: Просвета; *Sociološki itinerer: uvod u sociologiju* (1999). Beograd: Prosveta.

Михаел Анђоловић
Педагошки факултет, Сомбор
antolovic.michael@gmail.com

Срђан Шљукић
Филозофски факултет, Нови Сад
ssljukic.srb@gmail.com

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ВЕСНА ЂУКИЋ (Сента, 1959). Редовни професор Факултета драмских уметности Универзитета уметности у Београду. Од 1998. предаје културну политику на основним, мастер и докторским академским студијама.

Дипломирала (1981), магистрирала (1989) и докторирала 1995. (*Ушлицај организација културних делатности на обликовање културног идентитета села*) на Факултету драмских уметности и стекла звање доктора наука о драмским уметностима у области организације сценских и културно-уметничких делатности. Ужа научна област: менаџмент у култури и културна политика. Била је директор Завода за проучавање културног развитка (2001–2003), члан Националног просветног савета Републике Србије (2005–2011) и руководилац радних група за израду нацрта стратегија културе Војводине (2009) и Србије (2012). Од 2018. је члан Комисије за акредитацију и проверу квалитета Националног акредитационог тела.

Важније књиге: *Транзиционе културне полиитике – конфузије и дилеме*, Београд 2003; *Држава и култура – ситуације савремене културне полиитике*, Београд 2010; 2012; *Памћење као ошор забраву, крајика ситуација полиитике очувања српског културног идентитета*, Београд 2017; 2022; *Држава и култура у транзицији, изазови транзиционе културне полиитике у Србији*, Београд 2023.

МАРИЈА МИЛИНКОВИЋ (Бор, 1995). Мастер историчар.

Дипломирала је на Одељењу за историју на Филозофском факултету Универзитета у Београду (2020), где је 2021. и одбранила мастер рад *Краљ Карол I Хоенцолерн: Последњих осам година (1907–1914)*. Исте године уписала је докторске академске студије историје на Филозофском факултету у Новом Саду. Као стипендиста Министарства науке, технолошког развоја и иновација укључена је у рад Балканолошког института САНУ. Област интересовања: српско-румунски односи, румунска историја у 19. и почетком 20. века.

ЖИВКА МИЋАНОВИЋ ЦВЕЈИЋ (Лозница, 1972). Психолог у Здравственом центру Лозница.

Основне студије психологије завршила на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду, где је и магистрирала 2005. (*Афективна везаност депресивне особа у партнерским односима*) и докторирала 2011. (*Карактеристике афективне везаности у анксиозним и депресивним стањима*). Запослена је као психолог у Здравственом центру у Лозници, где у оквиру свог посла обавља психодијагностику и психолошко саветовање. Ауторка је и учесник бројних трибина, предавања и радионица у којима се обрађују теме из различитих области психологије. Повремено ангажована као предавач на Вишој школи струковних студија за васпитаче у Шапцу на предметима из области психологије. У свом научном раду објављивала је у области клиничке, развојне и педагошке психологије.

ЗОЛТАН ПЕТО (Zoltán Pető, 1986). Истраживач на Институту „Тамас Молнар” Националног универзитета јавних служби (Будимпешта, Мађарска).

Дипломирао историју и естетику 2012. на Факултету хуманистичких наука Универзитета „Етвеш Лоранд” у Будимпешти (ELTVTK). Област истраживања: британска, немачка и мађарска конзервативна политичка мисао од краја 18. века до данас. Докторирао је тезом о политичкој теорији Ерика Марије Ритера фон Кунелт-Ледихна.

МИЛОШ ПРИЦА (Приштина, 1980). Ванредни професор Правног факултета Универзитета у Нишу.

Дипломирао (2004) и докторирао 2017. (*Експропријација као правни инстинкти*) на Правном факултету Универзитета у Нишу. На Правном факултету у Нишу биран у звања: сарадник у настави (2008–2009), асистент (2010–2016), доцент (2017–2021). За ванредног професора изабран је 2022. На основним студијама предаје: Управно право, Наука о управљању са правном информатиком, Право локалне самоуправе, Медијско право. Такође држи наставу на мастер и докторским студијама.

Важније књиге: *Посебно управно право са међународним управним правом*, Ниш 2011. (коаутор); *Правна држава и медији: канони медијског права*, Ниш 2021.

САША СТАНОЈЕВИЋ (Прокупље, 1977). Ванредни професор на Катедри за историју Филозофског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Дипломирао 2004. године на Филозофском факултету у Косовској Митровици, где је и магистрирао 2011. године (*Конфискација имовине у Тојличком округу 1944–1946. године*). Докторирао на Филозофском факултету Универзитета у Нишу 2015. године (*Дипломајске активности балканских држава у стварању војно-иполиничког савеза 1912. године*). Председник Катедре за историју на Филозофском факултету у Косовској Митровици од 2023. године, на којој је прошао кроз сва досадашња сарадничка и наставничка звања на ужој научној области Историја модерног доба. Области интересовања и истраживања: војна историја, историја дипломатије, црквена историја, историја Старе Србије. Аутор више од педесет научних радова, прилога, приказа, осврта, члан организационих одбора и учесник више научних скупова у Србији и иностранству, члан редакције научних часописа *Зборника Филозофског факултета* у Приштини и *Тојличког зборника*.

Важније књиге: *Ослобођење Старе Србије у Балканским рајтовима 1912–1913: каталој изложбе*, Косовска Митровица 2013. (коаутор); *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини: библиографија 1963–2013*, Косовска Митровица 2014; *Зборник Филозофског факултета у Приштини: библиографија*, Косовска Митровица 2017. (коаутор); *Стварање Балканског савеза 1912*, Косовска Митровица – Прокупље 2020.

ИВИЦА ЧАИРОВИЋ (Смедерево, 1976). Ванредни професор на Православном богословском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирао (2003), магистрирао 2010. (*Евангелизација Енглеске у VI и VII веку*) и докторирао 2016. (*Црква у Енглеској у VIII веку: бојословско-историјске импликације односа са Римом и Франачком државом*) на Православном богословском факултету Универзитета у Београду. Асистент (од 2014), доцент (од 2017) и ванредни професор (од 2021) на Православном богословском факултету. Област интересовања и истраживања: општа историја цркве.

Важније књиге: *Храм у времену: храм Свeй̄о̄ї великомученика и кнеза Лазара Косовско-мeй̄охијско̄ї на бeо̄градско̄ј Звeздари кроз иcт̄орију (1927–2020)*, Београд 2020.

РУЖЕНКА ШИМОЊИ ЧЕРНАК (Бачки Петровац, 1972). Редовни професор на Педагошком факултету у Сомбору Универзитета у Новом Саду.

Основне студије психологије завршила је на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду, где је и магистрирала 2005. (*Неке дeй̄терминантe школско̄ї ус̄пeха код ученика ӣприпaдника језичких мањина у Војводини након ӣромене настaвнoг језика*) и докторирала 2010. (*Психолошка анализа и ефект̄и ӣрограма образовања словачке језичке мањине у Србији, Мађарској и Румунији*). Десет година радила као школски психолог у две основне школе. Од 1996. године ради на Педагошком факултету у Сомбору, најпре као асистент-приправник на одељењу у Бачком Петровцу. Сада је редовни професор из области психолошких наука и предаје на основним, мастер и докторским студијама. Основно поље научног интересовања је образовање језичких мањина, психологија двојезичности и психологија у образовању.

Важније књиге: *Двојезичност̄ и образовање*, Београд 2012; *Dvojjaзычност̄ а јeј педагогичкe аспектy*, Бачки Петровац 2013; *Образовање двојезичне деце: ӣримeр Словака у Војводини*, Сомбор 2020.

Биобиблиографске белешке сачинио
Драган Тубић

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР
REGISTER OF NAMES

- Адамовић-Куленовић, Марина 193
Акенатен (Akhenaten, фараон) 282, 294
Александар Карађорђевић 318
Анагније 291
Антић, Василије 301
Антић, Чедомир 313, 317–318, 326
Антоловић, Михаел 405
Антонијевић, Светозар 305
Арделеан-Фирцикови (породица) 401
Ариб (гроф) 288
Арије (Αρείος) 285
Арсенијевић Никомирски, Светозар 402
Арсенијевић, Владан Василије 402
Артемида (Αρτεμις) 282
Атанацковић (породица) 401
Атлагић, Марко 299, 308–309
- Бакарциев, Петар Ив. 302, 304
Басараба (породица) 401
Бецић, Иван М. 305, 308
Бечановић, Бранка 312, 327
Бисерко, Соња 340–341, 343
Богдан, Јосиф 402
Бојовић, Драгиша 298, 308
Бојовић, Петар 323
Бончев (поручник) 300
Бонцић, Драгомир 312, 317, 320, 323–324, 326
Борис I (бугарски владар) 287
Брковић, Алекса 312, 327
Броз, Јосип Тито 398
Бужиган, Ђорђе 402
Бутоарка (породица) 401
Бутоарка, Саву 402
- Вајагић, Предраг М. 312, 327
Варагић Петровић, Слађана 339, 343
Велизар (војсковођа) 283–284, 292
Виријевић, Владан 300, 308
Војиновић, Анђелко (парох) 301
Вукашинов-Предрагов (породица) 401
Вукотић, Јанко 318
Вучинић, Радивоје (парох) 301, 303, 309
- Гавриловић, Драгутин 317
Гај I од Сполета → видети: Guy I of Spoleto (Guido I)
Гај I од Сполета → видети: Guy III of Spoleto (Guido III)
Гај IV од Сполета → видети: Guy IV of Spoleto (Guido IV)
Гедеменц (породица) 401
Гелимер (владар) 284
Гогоаша (породица) 401
Гојковић, Дринка 343
Горбачов, Михаел 398
Граховац, Видосава 328
Грбовић, Невена 312, 327
- Давид (цар) 285
Делибашић, Есад 332–333, 343
Димитријевић, Весна 317–318, 312, 326
Димитријевић, Димитријевић (Мита Комита, свештеник) 301
Димић, Љубодраг 328, 332, 342
Добричанин, Јована 304
Добричанин, Лепосава 304
Добричанин, Радивој 304
Добричанин, Секула 303–304, 308
Достанић, Душан 335, 342
Драгићевић Шешић, Милена 342
Драшковић, Вук 339
- Ђевори, Божидар 303, 308
Ђукановић, Мило 343
Ђукић, Весна 331, 333–335, 337–339, 342, 344, **407**
Ђукић-Бешина (породица) 401
Ђурђевић, Светлана 301, 303, 308
Ђурковић, Миша 347, 356
Ђуровић, Арсен 328
Ђуровић, Љиљана 324, 327
- Евтихије (патријарх) 285–286, 293
Елезовић, Далибор 309
- Жебељан (породица) 401
Жива-Вагау (породица) 401

- Живковић, Емина 312, 327
 Живковић, Михаило 317
 Журжован (породица) 401
 Журжован, Трандафир 402
- Ива Едески (епископ) 281, 283, 285–286, 292
 Ивачковић (породица) 401
 Ивачковић, Илија 402
 Ивачковић, Светозар 402
 Ивачковић, Софроније 402
 Илић, Михаило 347, 356
 Исић, Момчило 309
 Искров (пуковник) 304
 Исус Христ 284, 287
- Јанча (породица) 401
 Јован (епископ) 293
 Јован Јустинијанпољски (епископ) 283
 Јовановић, Чедомир 339
 Јозелић, Јасна 328
 Јуда Искаротски 285
 Јуришић, Павле Штурм 323
 Јустинијан I (цар) 281, 283–285, 292–293
- Камперелић, Сава (парох) 301
 Карло Ђелави I → Carolus II
 Карло Дебели → Carolus III
 Карломан Баварски → видети: Karlmann (Ostfrankenreich)
 Кисић, Вишња 332, 334–335, 342
 Клајн, Иван 282, 293
 Кобелева Даля Леонидівна (Kobelieva, Dalia) 370, 379
 Ковачевић, Брацо 404
 Ковачевић, Момир (парох) 301
 Коковић, Драган 404–405
 Коларски (породица) 401
 Кољанин, Драгица 328
 Комита Мита → видети: Димитријевић, Димитрије
 Константиновић, Захарија (парох) 301
 Кораћ, Жарко 343
 Косма (епископ) 283, 293
 Косовац, Јелена 397
 Костић, Радоје 298–300, 308
 Коцић, Јован (парох) 301
 Крстић, Ђурица 343
 Кршев, Борис 305, 309
- Лазаревић, Бојана 312, 327
 Лазаров (породица) 401
 Лакета, Новак 318, 327
 Лењин, Владимир Ильич 397
- Леовац, Данко 313, 327
 Лечић, Бранислав 339
 Лисавац, Младен 402
 Лисовски (породица) 401
 Логос (бог) 284
 Лудвиг Млађи → видети: Ludwig III
 Лудвиг Немачки → видети: Ludwig II der Deutsche 288
 Луковић, Ана 339, 343
 Луначарский, Анатолий Васильевич (Lunacharsky, Anatoly) 364
 Лупшић (породица) 401
 Лучић, Весна 312, 326
- Маликовић, Драги 309
Мандић, Драгољуб 399
Маран, Мирча 402
 Маринов (начелник) 304
 Марјановић, Петко, Д. 299, 308
 Марковић, Анте 332
 Марковић, Миленко А. 299, 308
 Марковић, Ратко 347, 356
 Марушић, Берислав 386, 394
 Меза, Вера 400–402
 Мидић, Далибор 299–302, 308
 Миливојевић, Урош 312, 317, 320, 323, 326
Милинковић, Марија 311, 328, **407**
 Милиновић, Мања 313, 326
 Милошевић, Божо 404
 Митровић, Андреј 299, 308
 Митровић, Милован 404
Мићановић Цвејић, Живка 383, 385–386, 392–394, **407**
 Мишић, Живојин 318
 Моисејева, Наталија Иванівна (Moisieieva, Nataliia) 379
- Недић (прота) 303
 Недовић, Љиљана 312, 327
 Немањићи 305, 307
 Ненадић, Миле 403–405
 Нерезов, Стефан (генерал) 300
 Несторије (Νεστόριος, цариградски патријарх) 283–285
 Никифоров, Александр Л. (Nikiforov, Alexander L.) 379
 Николић, Коста 312, 320, 326
 Николић-Ђурин (породица) 401
 Ниђифор (митрополит) 301
- Огњеновић, Горан 328
 Омельченко, Галина Юріївна (Omelchenko, Halyna) 379

Омрчен, Милица 312, 320, 323–324, 327
Острогорски, Георгије 283–284, 293

Павићевић, Александра 300, 308

Павле (епископ) 287

Павловић, Зоран 312, 326

Павловић, Марко 347, 356

Павловић, Момчило 302, 308

Палић, Риста (свештеник) 301

Перовић, Латинка 339

Петар Карађорђевић 303

Пето, Золтан → видети: **Pető, Zoltán**

Петровић (породица) 401

Петровић Тодосијевић, Сања 312, 327

Петровић-Капуцинов (породица) 401

Плут, Дијана 311, 327

Пољаковић, Иван 333, 343

Понтије (епископ) 285

Поплашен, Никола 404

Поповић, Апостол 301

Поповић, Богосав (парох) 301

Поповић, Крста (парох) 301

Поповић, Михаило 306, 309

Поповић, Павле (парох) 301

Поповић, Петар 301–302

Поповић, Радован 293

Поповић, Радомир Ј. 312, 320, 323–324, 327

Поповић, Стојан (парох) 301

Првуловић, Коста (парох) 301

Принцип, Гаврило 315

Прица, Милош 345–348, 350–353, 356–357, 408

Прокопије Ивачковић (патријарх) 402

Протић, Василије 301

Прохић, Касим 403

Пузовић, Предраг 301, 309

Путин, Владимир 398

Радаковић, Ана 328

Радић, Радмила 300, 304, 309

Рајић, Сузана 309, 313, 317, 323, 327–328

Рајс, Арчибалд → видети: Reiss, Rudolph Archibald

Рангелов, Атанас 302–304

Растовић, Александар 300, 309, 312, 317, 320, 323, 327

Ристић, Иван (парох) 301, 305–306, 309

Рокса (породица) 401

Рош, Ђорђе Себ. 317, 327

Рудић, Слободан 328

Савић, Милунка 318

Себлер (породица) 401

Сергије (епископ) 301

Спасић, Јосиф 301

Сполето (породица) 291

Стаљин, Јосиф Висарионович 398

Станојевић, Саша 297–298, 302–303, 309, 408

Степановић, Степа 318

Стефан Немања 298, 308

Стефановић Станојевић, Тајјана 385, 395

Стојанов-Корунови (породица) 401

Стошић, Стојан 301

Суботић, Ирина 332, 334–335, 342

Тодосијевић, Александар 312, 327

Томић (породица) 401

Урошевић, Атанасије Таса (парох) 301

Ферјанчић, Снежана 318, 328

Филиповић, Мирослав 313, 317–318, 320, 327

Хатшепсут (фараон) 282

Херострат (Ἡρόστρατος) 282

Храбак, Богумил 309

Христић (јеромонах) 302

Христов, С. 302

Хркаловић, Милош Д. 335, 343

Цветичанин, Предраг 335

Чаировић, Ивица 281, 295, 408

Шимоњи Чернак, Руженка 393, 408

Шипка, Милан 282, 293

Шљивић (породица) 401

Шљукић, Срђан 405

Шпанић, Михаило М. 299–300, 303–305, 309

Шуваковић, Урош 308

Шуица, Марко 323, 328

Aamotsbakken, Bente 328

Adenauer, Konrad Hermann Joseph (Конрад Аденауер) 398

Adhikari, Pawan 379

Adizes, Ichak (Исак Адигес) 336, 338–339, 343

Ageltrude di Benevento (Агилтруда, царица) 290

Ainsworth, Mary (Мери Ејнсворт) 385, 393

Aldred, Cyril 294

Althusser, Louis 360, 362–365, 368, 379

Anaximander 362

Anderson, James E. 335, 343

- Aoun, Samar M. 394
 Arnaldi, Girolamo (Арналди, Ђироламо) 290–291, 294
 Arnulf von Kärnten (Арнулф, краљ) 287–288, 290–291
 Asman, Jan 332, 343
 Auxilius (Ауксилије) 288, 293
 Averescu, Alexandru (Александру Авереску) 322
- Васон, Francis (Френсис Бекон) 359, 364
 Bakermans-Kranenburg, Marian J. 393
 Balaki, Igerton L. 343
 Băluțoiu, Valentin 313, 327
 Becheru, Dragoș Sebastian 313, 327
 Beck, Aaron T. 388, 393
 Behe, Robert 373
 Beiner, Guy (Бајнер, Гај) 283, 294
 Békés, Vera 393
 Bergman, Jerry 380
 Berlin, Lisa 395
 Berstein, Serge (Берштајн, Серж) 315
 Bilcea, Valentina 313, 327
 Binswanger, Ludwig (Бинсвангер, Лудвиг) 391
 Blocker, Rene 394
 Boelen, Paul A. 394
 Bonifatius VI (Бонифације VI, папа) 289–290
 Böhme, Gernot 364, 379
 Bondar, Ancuța 313, 327
 Borgolte, Michael 291, 294
 Bosmans, Guy 385, 393
 Boson de Provence (Босо Провансалски) 288
 Boudreaux, Emilie 373
 Bowlby, John (Џон Болби) 385–386, 391, 393
 Butter, Sarah 394
- Cardona, Nicole 395
 Carolus II (Карло Пелави I, цар) 288
 Carolus III (Карло Дебели) 287–289
 Caspar, E. L. E. 293
 Cassidy, Jude 395
 Chardin, Pierre Teilhard de 366
 Chiesi, P. 293
 Churchill, Winston (Черчил, Винстон) 398
 Clemons, James Thomas 286, 294
 Cojocaru, Daniela Anca 313, 327
 Coker, Michael Cody 386, 392–393
 Comte, Auguste (Огист Конт) 367
 Comtesse, Hannah 392–393
 Constantakopoulou, Christy 294
 Contreras, Alba 394
 Crawford, Keith 312, 327
- Crutchfield, Richard S. (Крачфилд, Ричард С.) 343
 Curreri, Andrew 395
- D'Antoni, Fabio 392–393
 D'Espèrey, Franchet (Франше д'Епере) 323
 D'Holbach, Paul-Henri Thiry 367
 Dawkins, Richard 364, 372–373, 379
 Dessewffy, Aurél 363
 Djuvara, Neagu (Џувара, Њагу) 316, 327
 Donaldson, Zoe 386, 393
 Doweng Bolo, Andreas 380
 Driscoll, Abigail 392–393
 Duchesne, Louis 293
 Duckers, Michel 393
 Duffy, Michael 390–391, 393
 Duhr, Joseph (Дур, Џозеф) 289–291, 294
 Dunbar, Angel 395
 Durkheim, Emile 367
 Duverger, Maurice (Диверже, Морис) 347
- Eckert, Penelope 333, 343
 Eisma, Maarten C. 384, 388, 393–394
 Emery, Gary 393
 Engels, Friedrich 373
 Engelschalk II (Енгелшалк II, гроф Паноније) 288
- Feuerbach, Ludwig (Лудвиг Фојербах) 366
 Flavian (Флавијан, сенатор) 282
 Fondi, Roberto 373
 Formoso (Формозије, папа) 281, 286–292, 294
 Fragoulaki, Maria 294
 Franco, Francisco (Франко, Франциско) 398
 Franz Ferdinand (Франц Фердинанд) 304, 315, 324
 Freud, Sigmund (Фројд, Сигмунд) 388, 391, 393
- Gamble, Christopher N. 368, 379
 Gang, James 394
 Gates, Bill 376
 Gaille Charles André Joseph Marie de (Гол, Шарл де) 398
 Gheorghe, Maria Mariana 313, 316, 318–319, 323, 327
 Ghețău, Gheorghe Florin (Гецау, Георге) 313, 315–316, 319–320, 327
 Ghețău, Olena Georgiana (Гецау) 313, 315–316, 327
 Gier, Nicholas F. 364, 379
 Goldblatt, Peter O. 394

- Gotlib, Ian 394
 Goveas, Joseph S. 392–393
 Grecu, Maria 313, 327
 Grozav, Gabriel 313, 327
 Guy I of Spoleto / Guido I (Гай I од Сполета) 290
 Guy III of Spoleto / Guido III (Гай III) 290
 Guy IV of Spoleto / Guido IV (Гай IV од Сполета) 291
 Guldin, Mai-Britt 386, 390, 393
 Guo, Daibao 321, 324, 327
- Hadar, Efrat 392–393
 Hahner, Péter 364
 Haig, Douglas (Даглас Хејр) 323
 Hamilton, Ian J. 386, 393
 Hamvas, Béla (Бела Хамваш) 364, 368, 379
 Hanan, Joshua S. 379
 Harari, Yuval Noah (Јувал Ноа Харари) 359, 362–370, 372–381
 Hedrick, Charles W. (Хедрик, Чарлс) 282–283, 294
 Heidelberger, Michael 373, 379
 Heinze, Carsten 328
 Herman, David 386, 393
 Hill, Erin 392, 394
 Hitler, Adolf (Хитлер, Адолф) 398
 Hrynkow, Chrytopher 366, 379
 Husserl, Edmund 360
 Huxley, Thomas Henry 373
 Hyland, Philip 392, 394
- Ijzendoorn, Marinus H. van 393
 Ioannes IX (Јован IX, папа) 290–291
 Ioannes VIII (Јован VIII, папа) 288–290
- Janshen, Antje 386, 394
 Jaso, Brittany 395
 Jayasinghe, Kelum 379
 Jayasinghe, Tarosha 379
 Joffre, Joseph (Жозеф Жофр) 323
 Jones, David R. 392, 394
 Jordan, Glenn 335, 343
- Kakarla, Sophia 394
 Karatzias, Thanos 394
 Karlmann (Ostfrankenreich) (Карломан Барварски) 287–288
 Keller, Emily R. 384, 394
 Kershaw, Ian (Кершо, Ијан) 397, 399
 Kidder, David S. 282, 294
 King, Stephen 392, 394
 Kleppe, Martijn 328
- Klinkhardt, Julius 328
 Knecht Peter 328
 Knibbe, Dieter 282, 294
 Kohl, Helmut Josef Michael (Кол, Хелмут) 399
 Kramer, David E. J. 378–379
 Krech, David (Креч, Дејвид) 332, 343
 Kubler-Ross, Elisabeth 389, 394
 Kuhn, Wolfgang 373
 Kurze, Friedrich 293
- Lalla, Claudio 393
 Lamberto II di Spoleto (Ламберт Сполетски) 290–291
 Landau Wright, Katherine 327
 Leget, Carlo 393
 LeMoult, Joelle 388, 394
 Leone IV (Лав IV, папа) 288
 Levy, Ian 294
 Leyser, Conrad 289, 294
 Lindemann, Erich 386, 394
 Linz, Juan José (Линц, Хуан) 332, 336, 343
 Liutprandi Cremonensis (Лиутпранд Кремонски) 289, 291, 293–294
 Liutswind (Лиутсвинд) 287
 Loho, Ambrosius Markus 380
 Low, Polly 282, 294
 Lowe, Jennifer 394
 Löwith, Karl 360
 Ludendorff, Erich (Ерих Лудендорф) 323
 Ludwig II der Deutsche (Лудвиг Немачки) 288
 Ludwig III (Лудвиг Млађи) 287
 Lunderoff, Marie 393
- Maciejewski, Paul K. 394
 MacLean, Simon 287–288, 294
 Mahamud, Kira 312, 328
 Marie von Edinburgh (Марија од Единбурга) 324
 Marius Mercator (Мариус Меркатор) 284–285
 Marx, Karl 364, 366, 373, 403
 Matthes, Eva 328
 McConnell-Ginet, Sally 333, 343
 McDougall, Sara 287, 294
 McKitterick, Rosamond 290, 294
 McTigue, Erin M. 327
 Milza, Pierre (Милза, Пјер) 315
 Molnár, Thomas 372, 379
 Monod, Jacques 362
 Moore, Michael Edward (Мур) 291, 294
 Murphy, Jamie 394
 Musk, Elon 376
 Mussolini, Benito (Мусолини, Бенито) 397

- Nail, Thomas 379
 Narayanan, Darshana 376, 380
 Narsete (Нарзес, војсковођа) 284
 Németh, Desz6 393
 Nicolaus I (Никола I, папа) 287
 Nietzsche, Friedrich 366
 Noble, Thomas 290, 294
- O'Brien, Karen 394
 O'Connor, Mary-Frances 384, 386, 392–394
 Ochescu, Maria 313, 315–316, 319, 323, 327
 Oppenheim, Noah D. 282, 294
- Page, Larry 376
 Pannenberg, Wolfhart 378–379
 Parkes, Colin Murray 386, 389–391, 394
 Pava, Moses L. 368, 380
 Pavelescu, Alina 313, 327
 Peinado, Vanesa 384, 394
 Peleg, Ora 393
Pető, Zoltán (Пето, Золтан) 359, 381, **408**
 Peugeot, Armand (Арман Пежо) 367
 Pihkala, Panu 392, 394
 Pinker, Stephen 368, 380
 Polen Sen Žan, Kristijana 343
 Prezan, Constantin (Константин Презан) 322
 Prigerson, Holly G. 388, 394
- Quinn, Lisa 336, 343
- Reagan, Ronald Wilson (Реган Роналд) 398
 Redford, Donald B. (Доналд Редфорд) 282, 294
 Redican, Enya 394
 Reinink, Gerrit J. 286, 294
 Reiss, Rudolph Archibald (Рајс, Арчибалд) 302, 309
 Riforgiate, Sarah 393
 Roberts, Kailey 393
 Rodrigues, David 394
 Rosenthal, Bernice Glatzer 368, 380
 Rovelli, Carlo 362, 380
 Rumbold, Bruce 384, 386, 394
 Rummel, Anna Maria 393
 Rush, John A. 393
 Russell, Bertrand 366
 Ryle, Gilbert 380
- Sachs, Jeffrey David (Сакс, Џефри) 332, 344
 Saint-Jean-Paulin 334
 Santana, Vania 395
 Sarper, Ecem 392, 394
 Sarraill, Maurice (Морис Сарај) 323
- Săvuță, Irina Ета (Савуца, Ирина Ета) 313, 316, 327
 Schiemann, Gregor 379
 Schut, Henk A. W. 394
 Schütze, Sylvia 328
 Schwartz, E. 293
 Sergius III (Сергије III, папа) 291
 Shalevt, Ronit 393
 Shear, Katherine M. 393
 Shevlin, Mark 394
 Simanjuntak, Mardohar Batu Bornok 377, 380
 Simpson, Jeffry 395
 Smid, Geert E. 393
 Soare, Aurel Constantin 313, 316, 327
 Spencer-Laitt, Daniella 384, 395
 Spengler, Oswald 375
 Spreuuenberg, Peter 393
 Stauffer, Sarah 394
 Stepan, Alfred 332, 336, 343
 Stephanus VI (Стефан VI, папа) 289–291
 Stern, Jessica 385, 395
 Stoica, Stan 313, 315–316, 319, 323, 327
 Straub, J. 293
 Strawson, Galen 368, 380
 Stroebe, Margaret 393, 395
 Stroebe, Wolfgang 395
 Stradling, Robert (Страдлинг, Роберт) 319, 327
 Svätopluk I (Свјатоплук I) 288
- Tamisogiou, Chrysa 321, 328
 Thatcher, Margaret (Тачер, Маргарет) 398
 Tawney, Tony Richard (Тони Ричард Хенри) 333, 343
 Theodore of Mopsuestia (Теодор Мопсуестијски, епископ) 281, 283–286, 292, 294
 Theodoret of Syrus (Теодорит Кирски, епископ) 281, 283, 285–286, 292, 294
 Theodorus II (Теодор II, папа) 291
 Theodosius I (Теодосије I Велики) 282
 Thompson, Ross 385, 395
 Tipler, Frank J. 366, 380
 Torma, Péter 379
 Totila (Тогила, краљ) 284
 Traianus, Marcus Ulpius Nerva (Трајан, цар) 282
 Trucharte, Almudena 394
 Tumarkin, Nina (Нина Тумаркин) 364, 380
- Uexküll, Jakob Johann Freiherr von 373
- Valiente, Carmen 394
 Verhees, Martine 393

- Vervliet, Bram 393
Vigilius (Вигилије, папа) 281, 285–286, 293
Vulgarius (Вулгарије) 288, 293
- Walter, Tony 384, 386, 395
Waterhouse Hawkins, Benjamin 373
Weedon, Chris 335, 343
Weiss, Robert 394
Wernick, Andrew 367, 380
Wickham, Chris (Викам, Крис) 284, 293
- Wijethilake, Chaminda 379
Wild, Jennifer 393
Williams, George L. 290, 294
Witigis (Витигес, краљ) 284
Worden, William 388, 390–391, 395
Wyclif, John (Виклиф, Џон) 282, 294
- Zwielewski, Graziele 391, 395
- Young, Eoin 336, 343

Регистар сачинио
Владимир Николић

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Матице српске за друштвене науке објављује научне чланке и расправе из области демографије и социологије и њима сродним дисциплинама. Радови су разврстани у следећим категоријама: монографска студија, оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија, хроника, претходно саопштење. Поред тога часопис објављује прилоге у виду осврта, приказа и извештаја из научног живота и издаваштва.

Часопис је покренут 1950. године. Укључујући 10. свеску (1955) излазио је под називом *Научни зборник: серија друштвених наука*; од 11. свеске (1956) излази под називом *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984) под данашњим називом – *Зборник Матице српске за друштвене науке*.

Досадашњи главни уредници били су: др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952), Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969), др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999), др Милован Митровић (2000–2004), академик Часлав Оцић (2005–2016), др Рајко Буквић (2017–2019) и др Миломир Степић (2020–2022). Од 2023. главни уредник часописа је др Душан Достанић, а одговорни уредник проф. др Милош Ковић. Уредништво часописа састављено је од домаћих и иностраних чланова. У оквиру часописа делује и Савет часописа.

Часопис излази четири пута годишње. У 2020. години, у оквиру научних часописа чији је издавач из Републике Србије, а реферисан у Web of Science и у Journal Citation Report-у (JCR), категорисан је као часопис М51 категорије. *Зборник Матице српске за друштвене науке* доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа:

<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-drustvene-nauke/>. ISSN број [0352-5732]; eISSN број [2406-0836];

Електронски приступ библиотекама у Србији: <http://plus.sr.cobiss.net/orac7/bib/3360258#full>

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Матице српске за друштвене науке* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензента и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет

аутора и рецензената непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његове садржине, без расних, верских, етничких, политичких или других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту. Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Мајшице српске за друшћивене науке* рукопис неће бити објављен у другој публикацији (домаћој или иностраној) без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике, делове текста или неке друге прилоге који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност добијена. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора а издавач неће сносити никакву одговорност ако прилози нису ауторско право аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да о томе обавесте главног уредника или издавача часописа и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на насталу грешку. Сваки чланак може имати највише три аутора при чему се прилаже и Изјава о коауторству, а предност објављивања даће се радовима са једним аутором.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању од стране најмање два компетентна анонимна рецензента које одређује главни уредник и уредништво часописа. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа.

Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензената или да научним аргументима убеди рецензенте и Уредништво у исправност својих ставова. Уколико то не желе или нису у стању, могу да повуку рад. Рок за исправку радова је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензената спада у дискрециона права уредника и уредништва. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника или Уредништво.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник или секретар Уредништва шаље поднесени рад и рецензентски образац одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти треба да наведу своја запажања и предлоге како да се поднети рукопис побољша. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно једни од других. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, Уредништво ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

Посебно се наглашава да рецензенти не могу бити из установе из које је и аутор рукописа или да су у скорије време објављивали чланке и публикације са било којим од аутора поднесеног рада (као коаутори).

Списак рецензената у току године објављује се у последњој свесци у текућој години.

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

– дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);

– копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат или аутоплагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Мајице српске за друштвене науке* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајице српске за друштвене науке*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајице српске за друштвене науке доступан је у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајице српске за друштвене науке не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежема за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Сви документи о часопису као и ПДФ формат сваког објављеног броја налази се на Сајту часописа.

Уредништво
Зборника Маџице српске за друштвене науке

MATICA SRPSKA SOCIAL SCIENCES QUARTERLY EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Social Sciences quarterly publishes scientific articles and treatises in the field of social sciences and humanities: philosophy, sociology, economics, demography, ethnology, pedagogy, psychology, law, political science, historiography and other fields. The papers are classified into the following categories: monographic study, original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemics, scientific bibliography, chronicle. Furthermore, the journal publishes articles in the form of retrospections, reviews and reports from scientific life and publishing.

The magazine was initiated in 1950. Including the 10th notebook (1955), it was published under the title *Scientific collection: a series of social sciences*; from the 11th notebook (1956) it is published under the title *Journal of social sciences*, and from the 76th notebook (1984) under the present title – *Matica Srpska Social Sciences Quarterly*.

The previous editors-in-chief were: Dr. Miloš Jovanović (1950), Živojin Boškov (1951–1952), Rajko Nikolić (1953–1965), Academician Slavko Gavrilović (1966–1969), Dr. Aleksandar Magarašević (1970–1973), Dr. Mladen Stojanov (1974–1999), Dr. Milovan Mitrović (2000–2004), Academician Časlav Očić (2005–2016), Dr. Rajko Bukvić (2017–2019), Dr. Milomir Stepić (2020–2023), Dr. Miloš Ković and Dr. Dušan Dostanić (2023–). The editorial board of the magazine is comprised of domestic and foreign members. The Journal Council also operates within the magazine.

The magazine is issued four times a year. In 2020, within the scientific journals published by the Republic of Serbia, and referred to in the Web of Science and in the Journal Citation Report (JCR), it was categorized as an M51 category journal. *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* is available in the open access regime on the magazine's website:

<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-drustvene-nauke/>. ISSN number [0352-5732]; eISSN number [2406-0836];

Electronic access to libraries in Serbia: <http://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/3360258#full>

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Matica Srpska Social Sciences Quarterly*, that the handwriting will not be published in any other publication (domestic or foreign) without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted handwritings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work and the publisher will not bear any consequences if the contributions are not done by the authors themselves.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means. Each article can have a maximum of three authors, with the Co-authorship Statement attached, and the priority of publication will be given to works with one author.

PAPER REVIEW

If the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. Authors who receive conditionally positive reviews are obliged to take into account the reviewers' remarks

or to convince the reviewers and the Editorial Board of the correctness of their views with scientific arguments. If they do not want to or are not able to, they can withdraw their work. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the submitted handwriting and the review form to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the Matica Srpska Social Sciences Quarterly. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

It is especially emphasized that the reviewers cannot be from the institution from which the author of the manuscript is or that they have recently published articles and publications with any of the authors of the submitted work (as co-authors).

The list of paper reviewers is published in the last volume of the current year.

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a ‘letter for letter’ or almost ‘letter for letter’ assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people’s works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the *Matica Srpska Quarterly* is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further coloboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with the aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of disturbing the publisher’s, copyright owner’s or author’s rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the autorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the *Matica Srpska Quarterly*: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Quarterly is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine’s site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Matica Srpska Quarterly does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Attribution-Non-commercial-No derivatives 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing it in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

All the documents about the magazine as well as the PDF format of each published issue can be found on the Quarterly's website.

The editorship of the *Matica Srpska Quarterly*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Рукопис који се нуди за објављивање у *Зборнику Мајице српске за друштвене науке* (ЗМСДН) шаље се електронским путем на адресу: **ljdradic@maticasrpska.org.rs** или **zmsdn@maticasrpska.org.rs**. Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање електронски ће Вам доставити стручни сарадник Одељења. Рукопис можете доставити и поштом на адресу: **Љиљана Дразјић, Зборник МС за друштвене науке, Мајице српске 1, 21000 Нови Сад**. Стручног сарадника можете контактирати и усмено на тел. 021/661-5798.

Уз рукопис рада, прилаже се кратка биобиблиографска белешка о аутору, као и број телефона, електронска адреса, име и адреса установе где је аутор за послен.

Рукописи на српском језику треба да буду на ћириличном писму, у Microsoft Word-у, величине (укључујући **сажетак** на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге) до 35.000 словних знакова (укупно с размацима).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – Врста слова: **Times New Roman**; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см. Наслове одељака првог нивоа писати великим словима (верзалом), центрирано, одвојено од основног текста једним редом пре и после њега. Наслове одељака другог нивоа наводити малим словима, центрирано, такође одвојено од основног текста једним редом.

Раду приложити и сажетак (од 10 до 15 редова) на српском и енглеском (или једном од распрострањених страних језика) с четири до шест кључних речи, у прореду 1, величине слова 11. Сажетак и кључне речи на српском језику дају се непосредно испод наслова рада и имена и афилијације аутора. Резиме и кључне речи на енглеском језику (или неком од распрострањених језика) дају се на крају рада, након списка цитиране литературе, такође испод наслова рада и имена и афилијације аутора, на српском и енглеском језику.

Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10. Напомене (фусноте) користити само за пропратна објашњења, а не за цитирање или навођење референци. За цитирање или само позивање на нечије дело користити библиографску парентезу.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према Правопису српскога језика), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду искључиво црно-бели и с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

САЖЕТАК и РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада уколико је аутор са другог говорног подручја). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету

рада, те методологији и приступу истраживању. Обим Сажетка треба да буде између 10 и 15 редова (700–1100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6). На крају рада даје се Резиме на страном језику (SUMMARY), који представља проширени Сажетак, те поред циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме, такође, садржи кључне речи из Сажетка. Обим Резимеа треба да износи између 15 и 25 редова (1100–1800 словних места укупно). Уз Резиме који се подноси на енглеском језику **приложити и српски превод.**

БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА

Библиографска парентеза, као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене угласте заграде, презимена аутора (обично, године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице с које је цитат преузет и затворене угласте заграде. Презиме аутора наводи се у изворном облику и писму. Пример:

[Ивић 1986: 128] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих се ставља црта, на пример:

[Ивић 1986: 128–130] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више страница истог рада а које нису у низу, цифре које се односе на странице у цитираном раду, одвајају се запетом, на пример:

[Ивић 1986: 128, 130, 145] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Уколико је реч о страном аутору, презиме изван парентезе транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример, Џ. Шорт за John Rennie Short, али у парентези презиме треба давати према изворном облику и писму, на пример:

[Short 1996: 106] за библиографску јединицу: Short, John Rennie (1996). *The Urban Order: An Introduction to Cities, Culture, and Power*. Oxford: Blackwell Publishing.

Када се у раду помиње више радова које је један аутор публиковао исте године, у текстуалној библиографској напомени потребно је одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој је библиографској одредници из коначног списка литературе реч. На исти начин потребно је, наравно, обележити библиографску јединицу и у списку цитиране литературе. Пример:

[Murphy 1974a: 12].

Уколико библиографски извор има више аутора, у уметнутој библиографској напомени наводе се презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом **и др.** (односно **et al.**, ако је библиографски извор на страним језицима који користе латинично писмо):

[Ивић и др. 2007] за библиографску јединицу: Ивић, Павле; Иван Клајн, Митар Пешикан и Бранислав Брборић (2007). *Српски језички приручник*. 4. изд. Београд: Београдска књига.

[Poss et al. 2000] за библиографску јединицу: Poss, Christopher; Bryan Lowes and Leslie Chadwick (2000). *Dictionary of Economics*. 3rd ed. Glasgow: Harper Collins.

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразира, у текстуалној библиографској напомени није потребно наводити презиме аутора. Пример:

Према Марфијевом истраживању [1974: 207], први сачувани трактат из те области сачио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини 11. века.

Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду треба одвојити знаком тачка-запета (;). Пример:

[Белић 1958; Стевановић 1968].

Ако је у рукопису, услед немогућности да се користи примарни извор, презет навод из секундарног извора, у парентези је неопходно уз податак о аутору секундарног извора навести и реч „према“:

„Усменост” и „народност” бугаршлица Ненад Љубинковић доводи у везу с прилагођеношћу средини [према Килибарда 1979: 7].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Цитирана литература даје се при крају рада у засебном одељку насловљеном ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА. У овом Одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се по **азбучном** или **abecednom** реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту. Прво се азбучним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени ћирилицом, а затим се абecedним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени латиницом. Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за два словна места (висећи параграф).

Пошто се цитирана литература користи за библиометријску и наукометријску анализу аутора, часописа и самих радова, молимо ауторе да пре достављања рукописа пажљиво провере списак литературе, као и само цитирање у тексту.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА наводи се према стандарду за цитирање Матице српске (МСЦ):

Монографска публикација

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово (односно, код аутора с руског говорног подручја – очество). Наслов књиге. Уколико је превод, податак о преводиоцу. Приређивач или нека друга врста ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: издавач, година издања. Пример:

Милетић, Светозар (2001). *О српском јишиању*. Избор и предговор Чедомир Попов. Нови Сад: Градска библиотека.

У случају ауторства двају или више аутора, након података за првог дају се (после знака ;) одговарајући подаци за остале ауторе: име, (средње слово – очество) и презиме другог и осталих аутора, међусобно одвојених запетом.

Ако није дат податак о издању подразумева се да је реч о првом издању. У случају 2, 3, 4. итд. издања редни број издања може се навести као у првом параграфу Упутства за монографске публикације (Податак о издању или броју томова). Пример:

Белић, Александар (1958). *О језичкој њрироди и језичком развѡику: линѡисѡичка исѡишиѡања*. Књ. 1–2. изд. Београд: Нолит.

Монографска публикација с корпоративним аутором

Комисија, асоцијација, организација, уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора. Пример:

Београдска филхармонија (2005). *Сезона 2005–2006. Циклус Ханс Сваровски*. Београд: Београдска филхармонија.

Република Србија. Републички завод за статистику (2008). *Два века развоја Србије: Сѡиѡисѡички ѡреѡед*. Београд: РЗС.

Анонимна дела

Дела за која се не може установити аутор препознају се по своме наслову. Пример:

Срѡске народне заѡонейѡке (1877). Уредио и издао Стојан Новаковић. Београд: Задужбина Чупићева.

Зборник радова с конференције

Пантић, Мирослав /ур./ (2004). *Ресава (Горња и Доња) у исѡорији, науци, књижевности и уметности*. Научни скуп, Деспотовац, 20–21. август 2003. Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”.

Монографске публикације с више издавача

Палибрк Сукић, Несиба (2005). *Руске изабелице у Панчеву: 1919–1941*. Предговор: Алексеј Арсењев. Панчево: Градска библиотека и Историјски архив.

Ђорђевић, Љубица (2001) *Библиографија дела Десанке Максимовић: 1920–1971*. Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије и Задужбина Десанке Максимовић.

Монографске публикације с више издавача и више места издања

Јеринг, Рудолф фон (1998). *Циљ у њраву*. Београд: Службени лист СРЈ, Подгорица: ЦИД и Сремски Карловци и Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића.

Монографске публикације с једним издавачем лоцираним у више места издања

а) У два места издања – наводе се оба места.

Black, John (2002). *A Dictionary of Economics*. Oxford and New York: Oxford University Press.

б) У више од два места издања наводе се само једно место (седиште издавача) и додаје **итд.** (односно **etc.**, ако је публикација објављена на језику који користи латинично писмо).

Bannock, Graham et al. (2003). *Dictionary of Economics*. London etc.: Penguin Books.

Фототипско издање

Презиме, име аутора. *Наслов књије*. Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: издавач, година репринт издања.

Соларић, Павле (2003). *Поминак књијески*. Венеција, 1810. Инђија. Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”.

Секундарно ауторство

Зборници научних радова описују се према имену уредника или приређивача.

Презиме, име уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Радовановић, Милорад /ур./ (1996). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ и Службени гласник.

Његован, Драго /прир./ (2009). *Злочини окупајтора и њихових помајача у Војводини. V Група масовних злочина у Срему. Акција Виктора Томића и њихови преки суд у Срему 1942*. Нови Сад: Прометеј и Мало историско друштво.

Рукопис

Презиме, име. *Наслов рукописа* (ако постоји или ако је у науци добио опште-прихваћено име). Место настанка. Институција у којој се налази, сигнатура, година настанка.

Николић, Јован. *Песарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи се цитирају према фолијацији (на пример, 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

Прилог у серијској/периодичној публикацији

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији. *Наслов часописа*, годиште или том публикације, година (или потпун датум) издања, број свеске: стране на којима се текст налази.

Рибникар, Јара (2004). Нова стара прича. *Летопис Мајице српске*, књ. 473, св. 3 (март 2004): 265–269.

Чланак или поглавље у књизи

Спиридонових, Срђан (1998). Како је метар настао и како је доспео у Србију, у: Тодор И. Подгорац (ур.) *Наука и техника у Србији групе њоловине века 1854–1904*. Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 868–884.

Прилог у новинама

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов новина*, датум, странице. Пример:

Кљакић, Слободан (2004). Черчилов рат звезда против Хитлера. *Политика*, 1. 7. 2004, 5.

Рад у Зборнику радова

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији: стране на којима се текст налази. У Зборнику: Име (евентуално средње слово – очество) и презиме уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Архивски извори (необјављени)

По правилу податке о архивским изворима требало би наводити следећим редоследом:

1. Име архива (пуно и/или скраћено); пример: Архив Србије (АС)
2. Назив фонда или збирке (пуно и/или скраћено); пример: Министарство финансија (МФ)
3. Година
4. Одељци и серије у оквиру фондова и збирки
5. Подаци о количини грађе.

Количина је изражена бројем књига, кутија, фасцикли, свежњева, регистратора и сл. За техничке инвентарске јединице, које су најчешће употребљаване као јединице мере, користе се скраћенице:

д. досије п. повез
 књ. књига рег. регистратор
 ком. комад св. свежањ
 кут. кутија свес. свеска
 о. омот ф. фасцикла
 пак. пакет

Ако се име архивске установе, назив фонда/збирке и одељка/серије у оквиру фонда/збирке наводи само скраћено, потребно је одмах после наслова *Архивска грађа* навести списак свих скраћеница које се под тим насловом користе. То се односи и на податке о архивској грађи у страним архивима, односно на архивске податке који се наводе на страним језицима.

Објављена архивска грађа

Као монографске и/или друге сличне публикације.

Правни прописи и судска решења

Пуни назив прописа (скраћени назив прописа – акроним). *Гласило у коме је њројис објављен*, број (бр.) гласила и година објављивања (обично скраћено – задње две цифре). Примери:

Закон о облигационим односима (ЗОО). *Службени лист СФРЈ*, бр. 29/78.

Закон о извршном поступку (ЗИП). *Службени гласник РС*, бр. 124/04.

Ако је пропис мењан и допуњаван, наводе се сукцесивно бројеви и године објављивања измена и допуна. Пример:

Закон о основама система васпитања и образовања (ЗОСВО). *Службени гласник РС*, бр. 62/03, 64/03, 58/04 и 62/04.

Члан, став и тачка прописа (у библиографској парентези, а и другде) означава се скраћеницама чл., ст. и тач. Иза последњег броја се не ставља тачка.

Чл. 5, ст. 2, тач. 3 или чл. 5, 6, 9 и 10 или чл. 4–12

Навођење судских одлука треба да садржи што потпуније податке (име суда, врста и број одлуке, датум када је донесена ...), ако су оне архивирани, онда их наводити као (необјављене) архивске изворе, ако су објављене, онда их наводити као монографске и/или друге публикације.

Монографска публикација доступна on-line

Презиме, име аутора. *Наслов књиџе*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Veltman, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture*.

Доступно на: <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>>. Приступљено: 2. 2. 2002.

Прилогу серијској/периодичној публикацији доступан on-line

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов љериодичне љубликације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања. Пример:

Toit, A. Teaching Infopreneurship: students' perspective. *ASLIB Proceedings*. February 2000. Proquest. 21. 2. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

Назив одреднице. *Наслов енциклопедџе*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana*. Доступно на: <<http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>>. Приступљено: 15. 12. 2008.

Дигитални идентификатор објекта (DOI = Digital Object Identifier)

Монографске публикације и прилози у серијској/периодичној публикацији доступни on-line (уопште: е-текст, слика, аудио/видео запис, софтвер, итд.) могу током времена да промене адресу на Интернету (или се промени име веб странице), тако да се јавила потреба да им се додели трајан идентификатор помоћу кога је тражени објект могуће пронаћи. У те сврхе најчешће се користи DOI систем (вид. wikipedia.org/wiki/Digital_object_identifier).

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов љериодичне љубликације*. Датум периодичне публикације. DOI. Пример:

Nikolic, Ivana. Publishing in Serbia. *Slavic and East European Information Resources*, Volume 1, Issue 2 and 3, February 2001: 85–126. DOI: 10.1300/J167v01n02_03
<www.inlbrmaworld.com/smpp/.../content~db=all~content=a904437540>
30. 1. 2010.

У том случају не треба наводити <Име базе података> и Датум преузимања (у горњем примеру – 4–5. ред).

Прилог у енциклопедији и његов DOI

Презиме, име аутора. Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. Податак о издању или броју томова. DOI. Пример:

Paskin, Norman. Digital Object Identifier (DOI®) System. *Encyclopedia of Library and Information Sciences*. Third Edition. DOI: 10.1081/E/ELIS3-120044418

ТАБЕЛАРНИ И ГРАФИЧКИ ПРИКАЗИ

Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с одабраним дисциплинарним стандардом опремања чланака. Наслове свих приказа, а по могућству и њихов текстуални садржај дати двојезично, на српском језику (односно, језику рада) и на енглеском језику. Табеларни и графички прикази морају бити нумерисани, а обавезно позивање на њих у тексту даје се у обичним заградама (табела 1), или (слика 1) итд., с позивом: видети.

МАТЕМАТИЧКИ ИЗРАЗИ

Пожељно је избегавати компликоване знаке ако се могу заменити простијим. Математичке изразе (једначине, симболе, операторе) треба давати у Equation Editor-у текст процесора Microsoft Word, или коришћењем посебног пакета (LaTeX), који ће редакција достављати ауторима на њихов захтев. Следећи начин исписивања математичких симбола може у значајној мери допринети уштеди простора у часопису.

1. Дијакритички знаци иза симбола се много лакше репродукују од оних изнад или испод симбола; треба писати на пример A^* а не \dot{A} . Грчка слова могу се употребљавати за параметре популација а латинска слова за оцене.

2. Треба избегавати ситне знакове. Израз који садржи и супскрипт и суперскрипт на пример x_i^t могао би се написати као $x_i(t)$, а $e^{f(x)}$ као $\exp [f(x)]$.

3. Кад год је могуће, треба избегавати компликоване изразе. На пример, извод се уместо изразом

$$\frac{d^2f(x, y)}{dxdy}$$

може означити са

$$f''_{xy}$$

4. Разломак $\frac{a}{b}$ може се означити разломком a/b.

5. Висина израза може се редуковати ако се границе знакова као што су \int , \sum , Π ставе поред, а не изнад и испод оператора. На пример

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

може се написати као

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

Молимо ауторе да пажљиво провере математичке изразе пре него што предају рукопис.

ЗАХВАЛНИЦА

Захвалница се исписује као посебан одељак, пре одељка Цитирана литература. У захвалници се дају подаци о истраживању из ког је проистекао рад понуђен за објављивање, о финансијеру тог истраживања, као и захвалност лицима која су на различите начине допринела настанку рада.

JEL КЛАСИФИКАЦИЈА

За текстове из области економских (и сродних) наука обавезна је JEL класификација, стандардни метод класификације научне литературе из ове области, према класификацији коју је увео и користи Journal of Economic Literature, а прихватила ју је огромна већина економских и сродних часописа у свету. Кодови из ове класификације могу се пронаћи на: <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php>



МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излагањем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН“. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: ljdrzic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА



МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

HQ: 1 Maticе Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друшћивене науке
издаје Матица српска

Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021 / 6615–798; 021 / 420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail: ljdradic@maticasrpska.org.rs; zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке*
закључила је 191. (3/2024) свеску 20. септембра 2024.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске

Сћручни сарадник Одељења: мр Љиљана Дражић

Редакћор и лекћор: Владимир М. Николић

Корекћор: мр Драган Тубић

Лекћор чланака и ћревод резимеа на енћлески језик: Љиљана Тубић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено новембра 2024. године

Комћјућерски сло: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Шћамћа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 300

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
уредник Душан Достанић ; одговорни уредник Милош
Ковић 1984, св. 76–. – Нови Сад: Одељење за друштвене
науке, 1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Публиковање овог *Зборника* помогло је
Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије